Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

Навукова-даследчы інстытут гісторыі
і культуры ўсходнеславянскіх народаў
пры ГДУ імя Ф. Скарыны

Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць

Зборнік навуковых артыкулаў

У дзвюх частках

Частка 1

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2015

УДК 821.161.3 Скарына.06

Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць : зборнік навуковых артыкулаў : у 2 ч. Ч. 1 / рэдкал. : А. М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.] ; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2015. – 252 с.
ISBN 978-985-577-074-0 (Ч. 1)
ISBN 978-985-577-073-3

У зборніку змешчаны артыкулы, у якіх асвятляюцца праблемы скарыназнаўства, разглядаюцца пытанні беларускай дыялекталогіі і фалькларыстыкі, розных узроўняў беларускай літаратурнай мовы, міжмоўнай камунікацыі і моўных кантактаў, а таксама асаблівасці перакладу і інтэрпрэтацыі тэкстаў, стылістыка мастацкага слова, літаратуразнаўства.

Адрасаваны вучоным, выкладчыкам роднай мовы, гісторыі і культуры, студэнтам.

ISBN 978-985-577-074-0 (Ч. 1)
ISBN 978-985-577-073-3

Змест

Эпоха і справы Ф. Скарыны. Традыцыі Ф. Скарыны

Народныя звычаі і абрады.
Вусная народная паэтычная творчасць. Мова фальклора

Гісторыя мовы. Дыялекталогія. Тапаніміка

Лексікалогія. Фразеалогія. Граматыка

Эпоха і справы Францыска Скарыны. Традыцыі Францыска Скарыны

УДК 821.161.3.09“15”(092)

А. А. Акушэвіч

РАЗГОРНУТЫЯ ЗАГАЛОЎКІ ЯК ЧАСТКА ПРАДМОЎНА-ПАСЛЯСЛОЎНАГА КОМПЛЕКСУ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

У артыкуле даследуюцца разгорнутыя заголоўкі, якія Францыск Скарына выкарыстоўваў у сваіх выданнях. Разглядаюцца філалагічныя асаблівасці дадзеных загалоўкаў і даказваецца, што іх варта лічыць часткай прадмоўна-пасляслоўнага комплексу першадрукара.

У сучасных літаратуразнаўчых і кнігазнаўчых даследаваннях надаецца значная ўвага кампанентам выданняў, якія адносяцца да асноўнага твора і атачаюць. Такія кампаненты абазначаюць тэрмінам “*рама твора*” [9, с. 425]. У межах рамы твора вылучаецца “загаловачны комплекс”, у які звычайна ўваходзяць імя (псеўданім) аўтара, загаловак, падзагаловак, прысвячэнне і эпіграф. У выданні могуць прысутнічаць прадмова (уступ, уводзіны), а таксама заўвагі. Твор можа мець пасляслоўе (заключэнне, постскрыптум), змест і абазначэнне месца і даты стварэння тэксту. У п’есах да рамачнага кампанента адносяцца таксама спіс дзейных асоб і сцэнічныя ўказанні. Рамачны тэкст можна падзяліць на “знешні” (які адносіцца да ўсяго твора) і “ўнутраны” (які афармляе пачатак і канец асобных глаў, частак, песень) [9]. Г. У. Ламзіна адзначае, што рамачныя кампаненты “*надаюць твору характар завершанасці, узмацняюць яго ўнутранае адзінства*”, выконваюць “*арганізацыйную ролю*”, “*абазначаюць прысутнасць аўтара ў творы, яго арыентацыю на пэўнага адрасата*” [9, с. 425]. Разам з тым, “*рамачныя кампаненты мэтазгодна разглядаць не паасобку, а ў іх сувязі адно з адным і з асноўным тэкстам твора, бо ў мастацкім цэлым функцыі, якія імі выконваюцца, могуць пераразмяркоўвацца*” [9, с. 426].

У старадрукаваных выданнях XVI–XVII стагоддзяў У. Г. Кароткі вылучае “*прадмоўна-пасляслоўны комплекс*”, цэнтральным элементам

якога з'яўляецца прадмова. Даследчык называе наступныя элементы ППК: эпіграма (гербатлумачальная ці дыдактычна-асветніцкая), прысвячэнне, прадмова да кнігі, пасляслоўе-малітва і пасляслоўе. Да іх прымыкае нелітаратурны кампанент – герб-гравюра. Колькасць элементаў ППК можа вар'іравацца ў кожнай асобнай кнізе [7, с. 227]. Як бачна, прадмоўна-пасляслоўны комплекс можна лічыць варыянтам рамы твора, характэрным для старадрукаваных выданняў XVI–XVII стагоддзяў.

Аналіз выданняў Францыска Скарыны з улікам сучасных уяўленняў пра раму твора паказвае, што прадмоўна-пасляслоўны комплекс Францыска Скарыны складаецца з літаратурнага і паза-літаратурнага кампанентаў. Тытульны ліст, партрэт, гравюры, застаўкі, віньеткі, ініцыялы і канцоўкі трэба разглядаць як нелітаратурны кампанент прадмоўна-пасляслоўнага комплексу беларускага першадрукара. Да літаратурнага адносяцца разгорнуты загаловак на тытульным лісце, подпіс да гравюры, эпіграма (скарынаўскую эпіграму "Богу в Троици единому…" С. В. Кавалёў назваў "*спецыфічным узорам кніжна-эпіграматычнай паэзіі*" [6, с. 19; 1, с. 22–23]), прадмова, анатацыя, разгорнуты загаловак перад асноўным тэкстам кнігі, маргіналіі, "надпісанні" глаў, каментарыі, малітва, пасляслоўе (пасляслоўе-малітва). Дадзеныя элементы прадмоўна-пасляслоўнага комплексу выкарыстоўваюцца першадрукаром у розных камбінацыях і дапамагаюць прадставіць асобнае выданне як цэласны і завершаны твор згодна з эстэтычнымі прынцыпамі сваёй эпохі.

У сучасных скарыназнаўчых даследаваннях мала месца надаецца "разгорнутым загалоўкам" першадрукара. З нашага пункту гледжання, гэта не зусім апраўдана, паколькі загаловак можа выступаць важным сродкам эксплікацыі аўтарскай пазіцыі. Так, Г. У. Ламзіна слушна даводзіць: "Нават у знешне нейтральных загалоўках прысутнасць аўтара заўсёды адчувальная. Менавіта таму загаловак становіцца для ўважлівага чытача першым крокам да інтэрпрэтацыі твора. Ад таго, наколькі ўдала бывае выбраны загаловак, шмат у чым залежыць лёс кнігі". Далей, спасылаючыся на кнігу Д. С. Ліхачова "Поэтика древнерусской литературы", даследчыца адзначае: "У эпоху Сярэднявечча, асабліва са з'яўленнем кнігадруку, роля загалоўка рэзка ўзрастае. Разгорнутыя загалоўкі з падрабязным пералікам перыпетый сюжэта і абавязковым указаннем жанра не толькі паведамляюць чытачу максімум звестак аб змесце твора, але і загадзя папярэджваюць пра тое, "у якім "мастацкім ключы" будзе весціся апавяданне" [9, с. 426].

У пражскіх выданнях першадрукар паслядоўна размяшчае разгорнутыя загалоўкі на тытульных лістах, разам з тым, у "Кнізе Выхаду" прысутнічае толькі тытульны ліст да ўсёй Бібліі, напрыклад: "*Бивлия руска, выложена доктором Франциском Скориною из славнаго града Полоцька, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению*" [3, с. 5], *«Книги вторыи Моисеовы, зовемые "Исход", зуполне выложены на руский язык доктором Франъциском Скориною с Полоцька, Богу в Троици единому, и пречистой матери его ко чти, и людем посполитым к науце»* [3 , с. 193], *"Книги третие Моисеовы, зовемые "Леувит", зуполне выложены на руский язык доктором Франъциском Скориною с Полоцька, Богу в Троици единому, и пречистой матери его Марии ко чти, и людем всим к науце"* [3, с. 345]; *«Песни царя Давыда, еже словуть "Псалтыр"»* [5, с. 6] і г. д. У дадзеных разгорнутых загалоўках вылучаюцца пэўныя структурныя часткі, якія першадрукар выкарыстоўвае ў розных камбінацыях. Як бачна, у разгорнутых загалоўках на тытульным лісце кнігі першадрукар прыводзіць найперш назву кнігі і яе варыянты як на "рускай мове", так і на "свяшчэнных мовах" – лацінскай, старажытнагрэчаскай і старажытнаяўрэйскай, што дазваляе, з аднаго боку, паставіць родную Скарыне мову ў адзін шэраг са "свяшчэннымі", а з іншага – з'яўляецца элементам экзегезы, напрыклад: *«Книги Исуса Навина, еже от еврей называются "Егошуа Бин Нун", зупольне выложены на руский язык доктором Франциском Скориною из славного града Полоцька, Богу ко чти и лю[дем к нау]це починаются"* [3, с. 733], *«Книги пятыи Моісеовы, зовемыи от еврей "Гельгадворим", по-греческии "Девтерономос", по-латине "Секунда Лекс", а по-рускии "Вторый Закон", зуполне выложены доктором Франъциском Скориною с Полоцька»* [3, с. 601]. Таксама Францыск Скарына называе друкара, перакладчыка і рэдактара, чым пазначае свае "аўтарскія правы" на выданне, пры гэтым першадрукар падкрэслівае сваю вучонасць, мову, на якую зроблены пераклад, і паходжанне з горада Полацка: *«Книги Судей, еже от еврей называются "Шофътим", зупольне выложены на русъкий язык доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к науце починаются»* [4, с. 5], *«Книги Судей, еже от еврей называются "Шофътим", зупольне выложены на русъкий язык доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к науце починаются»* [4, с. 5], *«"Еклесиастес" или "Соборник" премудраго царя Саломона зупольне выложеный на рускый язык доктором Франциском Скорининым*

сыном с Полоцька» [5, с. 385] і інш. Першадрукар можа прыводзіць і пэўныя тлумачэнні да зместу кнігі, а менавіта звесткі пра персанаж, імя якога змешчана ў назве кнігі: "*Починаетъся книга о Руфе, еже была баба Іосеова, отца царя Давыдова, з нея же изыдоша вси цари Іюдины, зуполне выложена доктором Франъциском Скориною из славнаго града Полоцька*" [4, с. 101], *«Починаются книги, еже словуть "Притчи Саломона", царя Израилева, сына Давыдова, он же был царем в Ерусалиме, зуполне выложены на рускый язык доктором Франциском Скориною с Полоцка»* [5, с. 289]. Завяршаюцца разгорнутыя загалоўкі зваротам да Бога, прысвячэннем яму сваёй працы, абазначэннем мэты выдання і акрэсліваннем мэтавай аўдыторыі. Звароты да Бога і прысвячэнне яму сваёй працы можна лічыць "свабодна выкладзенымі малітвамі" [7, с. 11]. Мэтай выдання першадрукар называе "навуку", а мэтавай аўдыторыяй, як і асобамі, каму, у тым ліку, прысвячаецца кніга, – "людзей паспалітых", "усіх людзей". Прывядзём прыклады: *«Книги третие Моисеовы, зовемые «Леувит», зуполне выложены на руский язык доктором Франъциском Скориною с Полоцька, Богу в Троици единому, и пречистой матери его Марии ко чти, и людем всим к науце»* [3, с. 345], *«Книги четвертые Моисеевы, зовемыя "Числа", зуполне выложены на руский язык доктором Франъциском Скориною с Полоцька, Богу Отцу и Сыну и светому Духу ко чти и людем посполитым к доброму научению»* [3, с. 453], *«Книги Судей, еже от еврей называются "Шофътим", зупольне выложены на русъкий язык доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к науце починаются»* [4, с. 5] і інш. На тытульных лістах "Кнігі Ёва" і "Эклезіясцікі" да разгорнутага загалоўка прымыкае выраз "*А то ся стало накладом Богдана Онкова сына, радци места Виленского*": *«Книга светого Иова починается, еже словеть "Иов", зуполне выложена доктором Франциском Скориною с Полоцка»* (Да разгорнутага загалоўка прымыкае: "*А то ся стало накладом Богдана Онкова сына, радци места Виленского*") [4, с. 705], *«Книга Исуса Сирахова, рекомая "Панаретос Еклесиастыкус" или "Церковник", зуполне выложена на рускый язык доктором Франциском Скориною с Полоцка»* (Да разгорнутага загалоўка прымыкае: "*А то ся стало накладом Богдана Онкова сына, радци места Виленьского*") [5, с. 509].

У разгорнутых загалоўках на тытульных лістах з "Малой падарожнай кніжкі" (1522) не заўважаецца такога ж багатага тэкставага матэрыялу, як у пражскіх выданнях, аднак і тут першадрукар змяшчае пэўныя неабходныя чытачу звесткі. Вядомы

даследчык Я. Л. Неміроўскі адзначае, што агульны тытульны ліст да "*Малой падарожнай кніжкі*" не выяўлены. «На тытульных лістах да асобных выданняў, якія ўваходзяць у яе склад, – паведамляе даследчык, – змешчаны толькі назвы кніг. Тэксты тытульных лістоў "Малой падарожнай кніжкі": "*Починаеться* "*Плалетырь или песни святого пророка Божия Давыда царя Ерусалимска о Христе*"*;* "*Часословец*" *имея нощеную и дневную службу по уставу Ерусалимское церкви и прочих восточеных обитлем*"*;* "*Шестодневец краткий на всу наделю почениш от суботы по обычаю всех восточних церквий*"*,* "*Последование церковного вобърания въселетъняго от месеца сепътеврия до месеца августа по въставу Ерусалимское церкви*"*»* [11, с. 520]. У "Малой падарожнай кніжцы" на тытульным лісце да ўсіх акафістаў прысутнічае агульны разгорнуты загаловак, які *«адносіцца як да ўсіх акафістаў, так і да першага з іх "Акафіста магіле Гасподняй*"*»* [11, с. 520]: "*Почінаются акафисты на всю неделю первы живоносному гробу Господню в неделю*" [13, с. 172]. Таксама першадрукар змясціў разгорнутыя загалоўкі на тытульных лістах і да асобных акафістаў: "*Акафіст свтому арханъгелу Михаілу і всем небесным чином со умилением поичинаем пети*" [13, с. 173], *"Акафіст великому чудотворцу Николе, архиерею Миръликиіску, набожне починаем пети»*" [13, с. 177; гл.: 10] і інш.

На агульным тытульным лісце "Апостала" (1525) чытаем разгорнуты загаловак, сугучны пражскім выданням: «*Починаеться книга "Деяния и посълания апостольская", зовемая "Апостол", з Божию помочью справлена доктором Франъциском Скориною с Полоцька*» [2, с. 1; 13, с. 181]. Таксама агульны тытульны ліст змешчаны да лістоў апостала Паўла, што ўказвае на вылучэнне твораў дадзенага аўтара першадрукаром: "*Починаються епистолы светого славного и верховнаго в небе навченаго апостола Христова Павла*" [13, с. 190]. Функцыю разгорнутых загалоўкаў на тытульным лісце да біблейскіх кніг, якія змешчаны ў "Апостале" (1525), бяруць на сябе разгорнутыя загалоўкі да адпаведных прадмоў, што тлумачыцца і спецыфікай афармлення названага ўзору выдавецкай спадчыны першадрукара, напрыклад: "*К Селуняном втораго послания Павла, Христова апостола, сказание доктором Франциском Скориною с Полоцка Богу вседержителю ко вечной чти починается*", "*Коринфом перваго послания светого апостола Павла сказание доктором Франциском Скориною с Полоцка Богу ко чти и людем к навчению починается*", "*Послание ко Філимону светого Павла-апостола, еже посылаеть от Рима, седя во оковах, Онисимом, сказание*", "*Іаковлева*

соборнаго послания сказание доктором Франциском Скориною с Полоцка з Божию помощию починается” і інш. [гл.: 2; 12].

Перад пачаткам біблейскай кнігі Францыск Скарына, як правіла, выкарыстоўвае яшчэ адзін разгорнуты загаловак. Разгорнуты загаловак перад асноўным тэкстам кнігі можа змяшчаць экзегезу, пераказваць асобныя элементы біблейскага тэксту, падаваць назву кнігі на “свяшчэнных” мовах, называць колькасць глаў у адпаведнай кнізе, напрыклад: *«Книга, рекомая* “*Премудрость Божиа*”, *починается, в ней же ясне пишеть о пришествии и о въмучении Господа нашего Iсуса Христа, а имать в собе глав 19»* [5, с. 449]; *«Починается книга, рекомая* “*Еклесиастес*”, *еже по-рускыи исказуется* “*Соборник*”, *юже написал ест премудрый царь Саломон, а имать в собе глав 12»* [5, с. 389]; *«Починаеться книжка, рекомая* “*Плачь Еремиiн*”, *по-евреiский* “*Циноф*”, *по-греческий* “*Тгрени*”, *по-латине же* “*Ляменъта Ционес Еремие Профете*”, *а имають глав 5»* [5, с. 677]; *“Починаеться книга пророка Божия Даниила, еже у юдей написана ест халъдейским языком а еврейскими словами, а замыкаеть в собе глав 14*” [5, с. 705]; *“Книги Руфь починаются, еже суть о понимании Вооза жены Руфь, от нея же племеня родися Христос, а имать глав 4*” [4, с. 103], *«Починается первая часть книг, рекомых от еврей* “*Маляхим*”, *по-руски же называются* “*Третии книги царьств*”, *а имають в собе глав 22»* [4, с. 335]; *“Починается книга о жене Иудиф, еже отсече главу Олофернови, воеводе Навходнасора, царя асиръскаго, избави людей Iзраилевых, а имать глав 16*” [4, с. 605]; *«Починаеться книга Исуса, сына Навина, еже называется от еврей* “*Егошуа Бин Нун*”, *той воведе сыны Израилевы в землю обетованую, а имать глав 24»* [3, с. 741]; *«Книги* “*Деания светых апостол*”, *еже пописал святый Лука, евванъгелист Господень, ко Феофiлу, к нему же перъвее и Христово* “*Евангелие*” *писал, а замыкають в собе глав 28, зачалов же 51»* [2, с. 9]; *“Петрово 2 послание соборное, еже писал ко всем христианом, поведая, яко о вере Христове мудрици сего света суть мертви и невинность жития нашего, иже у Бога приятно ест, а имат главы 3*” [2, с. 188]; *«Давыда, святого пророка Божия и царя Ерусалимска, песни починаются, зовемые* “*Псалтыр*”, *повчение на добро и отметание от злых»* [гл.: 10] і інш.

Такім чынам, у разгорнутых загалоўках бачна пераразмеркаванне функцый частак прадмоўна-пасляслоўнага комплексу. Дадзеныя загалоўкі бяруць на сябе асобныя функцыі прадмовы, а загаловак на тытульным лісце кнігі можа мець таксама элементы прысвячэння і малітвы. Гэта гаворыць пра ўключанасць разгорнутых загалоўкаў

у сістэму твораў першадрукара, якія акружаюць асноўны тэкст выдання. Разгорнутыя загалоўкі на тытульным лісце кнігі і разгорнутыя загалоўкі перад асноўным тэкстам кнігі з'яўляюцца неад'емнай часткай прадмоўна-пасляслоўнага комплексу біблейскіх выданняў Францыска Скарыны.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Акушэвіч, А. А. Біблейская аснова ў вершатворчасці Францыска Скарыны / А. А. Акушэвіч // Роднае слова. – 2015. - №4. – С. 21-24.

2. [Апостал] / [прадм., падрыхт. Ф. Скарыны]. - [Вільня] : [б. в.], 1525. – 681 с.

3. Біблія : Факс. узнаўленне Бібліі, выд. Ф. Скарынаю ў 1517-1519 гадах: у 3 т. – Мінск: БелСЭ, 1990-1991. – Т. 1. – 1990. – 830 с.

4. Біблія : Факс. узнаўленне Бібліі, выд. Ф. Скарынаю ў 1517-1519 гадах: у 3 т. – Мінск: БелСЭ, 1990-1991. – Т. 2. – 1991. – 807 с.

5. Біблія : Факс. узнаўленне Бібліі, выд. Ф. Скарынаю ў 1517-1519 гадах: у 3 т. – Мінск: БелСЭ, 1990-1991. – Т. 3. – 1991. – 782 с.

6. Кавалёў, С.В. Літаратура Вялікага Княства Літоўскага XVI – пачатку XVII ст.: феномен культурнага памежжа / С. Кавалёў. – Мінск : Кнігазбор, 2011. – 344 с.

7. Кароткі, У.Г. Беларускія прадмовы і пасляслоўі другой палавіны XVI – першай палавіны XVII ст. / У.Г. Кароткі // Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Скарыны / уклад., уступ. арт. і камент. У.Г. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – С. 6–22.

8. Кароткі, У. Г. Тыпалогія прадмоў і пасляслоўяў беларускіх паслядоўнікаў Скарыны / У. Г. Кароткі // Спадчына Скарыны: Зб. матэрыялаў І Скарынаўскіх чытанняў (1986) / уклад. А. І. Мальдзіс. – Мінск, 1989. – С. 226–231.

9. Ламзина, А. В. Рама произведения / А. В. Ламзина // Литературная энциклопедия терминов и понятий / пад рэд. А. Н. Николюкина ; Ин-т научн. информации по общественным наукам РАН. – М., 2001. – С. 425–428.

10. [Малая падарожная кніжка] / [прадм., падрыхт. Ф. Скарыны]. – [Вільня] : [б. в.], [1522]. - 757 с.

11. Неміроўскі, Я. Л. Тытульны ліст / Я. Л. Неміроўскі // Францыск Скарына і яго час : Энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыклапедыя ; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 1988. – С. 520.

12. Скарына, Ф. Творы : Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія /Ф. Скарына / уступ. арт, падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А.Ф. Коршунава, паказальнікі А.Ф. Коршунава, А.В. Чамярыцкага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – С. 207.

13. Францыск Скарына і яго час : Энцыкл. давед. / Беларус. Сав. Энцыклапедыя; рэдкал. І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелСЭ, 1988. – 608 с.

УДК 378.661-057.875(476.2)

А. С. Богданенков

ПОЭТИЧЕСКИЕ ФИГУРЫ В ПЕРЕВОДАХ ФРАНЦИСКА СКОРИНЫ, НА ПРИМЕРЕ БЫТ. 2:23, КАК ОРИЕНТИР НА ВЫСОКУЮ КУЛЬТУРУ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Данная статья рассматривает самобытный характер просветительской деятельности Франциска Скорины. На основе детального литературоведческого анализа библейского текста и его ранних переводов автор раскрывает переводческий феномен белорусского первопечатника, а также очерчивает контуры становления и реализации переводческой стратегии Скорины, нацеленной как на передачу смысла, так и на перевод поэтических фигур.

Словно дрожь между сердцем и сердцем,
Есть меж словом и словом игра.
Б. Ахмадулина

Священное Писание, в особенности та его часть, которая написана на древнееврейском и древнеарамейском языках, преизобилует игрой слов. Важно отметить, что данная фигура речи, богато используемая богодухновенными авторами Слова Божьего, не тождественна каламбуру современного литературоведения. Имея сходную с ним фонетическую и семантическую природу, она не ограничивается его юмористической функцией. Природа библейской игры слов, несомненно, более богата, глубока и многогранна, поскольку её источником является Deus ludens[1]. Неудивительно, что веселящаяся / танцующая / играющая Премудрость[2], пособница Бога в деле творения, являет себя схожим образом и в словах Священного Писания.

Франциск Скорина этот элемент игры заметил. Об этом недвусмысленно свидетельствует, во-первых, его перевод Притч. 8:30: «И потешахся повся дни веселяся прэднимъ, вовсехъ врэменех тыхъ, играючи повсеи вселенне© земли»[3], и, во-вторых, многие другие его переводческие решения, в число которых входит Быт. 2:23.

---

[1] Здесь я использую термин, предложенный известным немецким богословом Хуго Ранером. В своей книге «Играющий человек», которая увидела свет десять лет спустя после выдающейся работы голландского культуролога Йохана Хейзинги «Homo ludens» («Человек играющий»), он рассматривает природу Бога, как Бога играющего.

[2] См. Притч. 8:27-31.

[3] А вот Острожская библия этот элемент игры упускает: «азъ бэхъ радовашеся на всякъ же днUъ веселяхся пре* лицемъ его въ всяко время», упускают его и многие другие восточнославянские переводы, как древние, так и современные.

Соприкосновение переводчика с игрой слов зачастую оканчивается капитуляцией первого, поскольку ни один язык-реципиент не в силах передать все тонкости и всё многообразие другого языка, в особенности игру звуков-смыслов. Такому явлению давно уже поставлен диагноз: непереводимая игра слов. Однако и здесь бывают свои исключения.

С самых первых слов Библия приглашает нас стать соучастниками таинственной и увлекательной словесной игры. Но если мы читаем Священное Писание в переводе, то волшебное взаимодействие звуков и смыслов ускользает от нашего слуха. Словосочетание «в начале сотворил»[4] хотя и является эквивалентным переводом древнееврейского ar"äB' tyviÞarEB. (берешит бара)[5], но, тем не менее, в нём нет той игры-аллитерации, которая есть в тексте оригинала. Страницы Библии буквально испещрены поэтической фонетикой: анаграммами, ассонансами, аллитерациями, различными тропами, а также другими стилистическими, синтаксическими и композиционными фигурами, и одна из задач переводчика состоит в том, чтобы познакомить своих читателей с этой игрой.

К примеру, на протяжении первых двух глав книги Бытие мы встречаем с десяток любопытных перешептываний, которые переводчик должен попробовать приручить:

- ✓ Whboêw" `Whto' (тоху вавоху) – «безвидна и пуста»[6];
- ✓ `~yIm;'V'h; … ~yIM;øh; (хамаим … хашамаим) – «вода … под небом»[7];
- ✓ ~yMi_y: … ~yIM:ßh; (хамаим … ямим) – «вод … морями»[8];
- ✓ #r<v,Þ … Wcår>v.yI (ишрэцу … шэрэц) – «произведёт … пресмыкающихся»[9];

---

[4] Быт. 1:1. Здесь и далее все тексты Священного Писания, кроме специально оговоренных, приводятся по Синодальному переводу.

[5] Следует отметить, что древнееврейский алфавит является алфавитом консонантного типа. Огласовки и акцентные знаки были созданы масоретами в эпоху средневековья. В первых двух словах Библии ar"äB' tyviÞarEB. (бршт бр) три начальные буквы (бэт-рэш-алеф) идентичны.

[6] Быт. 1:2. Скорина добивается некоторой созвучности слов при переводе данного словосочетания: «неплодна инеукрашенна», для сравнения в Острожской библии это звучит менее созвучно: «невидима ‰ неÞкрешена». Очень любопытный эквивалент предлагает Современный перевод библии РБО: «пуста и пустынна».

[7] Быт. 1:9. Возможно, во имя созвучия, стоило попробовать перевести это место: «воды … под небосводом».

[8] Быт. 1:10.

[9] Быт. 1:20. Интересно звучит длительное повторение фонемы [д], и в переводе Скорины:

- ✓ @pEåA[y> `@A[w> (вэоф йофэф) – «птицы полетят»[10];
- ✓ hm'êd"a]h'ä … ~d"ªa'h'((хаадам … хаадама) – «человека … земного»[11];
- ✓ ~yMiêWr[] … ~Wrê[' (арумим … арум) – «наги … хитрее»[12].

Однако наиболее выразительный случай игры слов в изложении истории творения мы встречаем в поэтических строках Быт. 2:23. Библейский текст рассказывает нам, как Адам, увидев сотворённую из его ребра женщину, воскликнул:

~[;P;ªh; tazOæ	Вот, это
ym;êc'[]me(~c,[,	кость от костей моих
yrI+f'B.mi rf"ßb'W	и плоть от плоти моей
hV'êai arEäQ'yI `tazOl	она будет называться женою,
`taZO*-hx'q\lu(vyaiÞme	ибо взята от мужа.

Этот небольшой поэтический отрывок прекрасно организован, как с точки зрения формы, так и с точки зрения содержания. Математическая гармония синтаксической структуры, состоящей из пяти строк, представляет собой три биколона и два триколона, облечённых единой рамочной конструкцией, начинающейся и заканчивающейся одним и тем же словом<.

Риторическая структура стиха тоже довольно-таки интересна. Вторая и третья строки, а также четвёртая и пятая это параллелизмы. Что касается первого параллелизма, то здесь всё очевидно: словосочетания «кость от кости» и «плоть от плоти» являются синонимичными и подчёркивают идею близости и родства[13]. Второй параллелизм, обогащённый хиастической структурой и игрой слов, сокрыт от русских читателей. Ни современные переводы, ни древние переводы, ни Захарьинский паремийник, написанный в Пскове в 1271 г., в состав которого входили первые десять глав книги Бытие, не отражают эту важную особенность текста оригинала. А вот

«даросплодять воды гмызы дǯшъ живыхъ», и в Острожской библии, перевод которой делался с оглядкой на труды Скорины: «да %оזведутъ воды, гады дшUъ живыхъ». Главным отличием второго перевода от первого, как с фонетической точки зрения, так и с лексической, является замена богемизма «гмызы» (старочешское «hmyz»), на более привычное «гады».

[10] Быт. 1:20. Очень удачно передаётся эта игра слов в Септуагинте: πετειν πετόμενα.

[11] Быт. 2:7. Данный случай следовало бы переводить по аналогии «снег - снеговик», однако вряд ли созвучие «земля – землевик» можно было бы счесть благозвучной заменой игре слов в оригинале.

[12] Быт. 2:25 – 3:1. Переводчики Острожской библии с целью не разделять Быт. 2:25 и 3:1 ввиду очевидной связки слов «голый – мудрый» переместили Быт. 2:25 на место Быт. 3:1.

[13] Ср. Быт. 29:14; Суд. 9:2; 2 Цар. 5:1, 19:13-14.

Франциску Скорине удалось решить эту проблему. Белорусский просветитель предложил такой вариант перевода, который обнажил и параллелизм, и хиазм, и игру слов, присущие еврейскому тексту. Вот что у него получилось:

Сия нынэ	Вот, это
кость tкостеи моихъ	кость от костей моих
иплоть tплоти моеg	и плоть от плоти моей
сия наречеться мžжатая	она будет называться женою,
понэже tмžжа взята естъ	ибо взята от мужа.

Вместо более привычного для русского уха слова «жена», которое использовалось в данном тексте в Захарьевском паремийнике за два с половиной столетия до Скорины и в Острожской библии шестьдесят с лишним лет спустя, белорусский переводчик употребил другое слово – «мžжатая». Такое переводческое решение убило одним выстрелом сразу двух зайцев: во-первых, благодаря этому отразилась игра слов, присущая еврейскому тексту, vyaiÞ … hV'êa (ишша … иш) было передано равносильным ему эквивалентом «мžжатая ... мžжа» и, во-вторых, это помогло сохранить имеющийся в оригинале параллелизм. Однако на такую экстраординарность Скорина решился лишь в данном тексте, во всех остальных случаях он переводит hV'êa (ишша) более привычным словом «жена»[14].

Подход Франциска Скорины к Быт. 2:23 не был в широком смысле слова новаторским, подобное переводческое решение уже существовало в мировой практике перевода Библии, однако в восточнославянской культуре Скорина стал первым, кто претворил такую возможность в реальность[15]. Хорошим подспорьем в этом деле стал опыт перевода и издания Пражской библии (1488 г.). Именно Священное Писание на чешском языке стало образцом, с которым белорусский просветитель сверял свою работу, именно Пражская библия подсказала Франциску столь нужное для него слово.

сия наречеться мžжатая	tato bude sluti mužatka,
понэже tмžжа взята естъ	nebo z muže wyniata jest

[14] В этом смысле очень интересна традиция англоязычных переводов. KJV (1611 г.) предлагает следующий вариант: «she shall be called Woman, because she was taken out of Man». Во-первых, слово «woman» восходит к слову «man» и имеет значение «wife of man», и, во-вторых, оно становится постоянным эквивалентом для перевода древнееврейского hV'êa (ишша).

[15] Опыт Скорины был учтён в Радзивилловской Библии (1563 г.), первой полной Библии ВКЛ, изданной по инициативе Николая Радзивилла Чёрного в Брестской типографии: Toć teraz jest kość z kości moich i ciało z ciała mojego, a dlategoż ona będzie nazwana mężatką, bo jest z męża wzięta.

И все жё, нужно заметить, что людемъ посполитымъ, которым адресовал свои издания Скорина, слово «mžжатая» должно было быть знакомо. Будет ошибкой, если мы запишем его в разряд боге-мизмов, которые были заимствованы Скориной из Пражской библии. По всей видимости, данное слово входило в состав общеславянской лексики, и было свойственно как западным, так и восточным славянам. Существительное «мЪжатица» впервые упоминается в «Изборнике» Святослава, относящемся к 1076 г., а прилагательное «mžжатая» мы впервые встречаем в древнерусском сборнике изречений «Пчела», который был написан не позже XIII в. Однако к началу XVI в. использование этих слов стало диалектной особенностью северо-восточных земель Великого Княжества Литовского и Псковской республики. В пользу такой локализации свидетельствует Первая Псковская летопись, Послание игумена Памфила, входящее в состав Первой псковской летописи и публицис-тическое произведение «Правительница. Наставление в землемерии царям» принадлежащее перу самобытного русского писателя Ермолая-Еразма, жившего в 40-е годы XVI в. в Пскове. Таким образом, получается, что все памятники старорусской литературы, на чьих страницах мы встречаем слова «mžжатая» и «мЪжатица», так или иначе связаны с псковской землёй, южные границы которой соприкасаются с полотчиной, родиной Франциска Скорины.

Если Пражская библия была для белорусского переводчика и издателя современным образцом, то образцом античности, на который в своей деятельности равнялся восточнославянский просветитель, была, конечно же, Вульгата, перевод Библии на латинский язык, сделанный великим библеистом древности Иеронимом Стридонским. Прекрасный знаток золотой латыни, хорошо знавший произведения греческих классиков: Гесиода, Софокла, Геродота, Демосфена и Аристотеля, владевший еврейским «гораздо лучше, чем Ориген, Ефрем Сирин и Епифаний – единственные, кроме него, отцы Церкви, знакомые с этим языком» [3, с. 357] – Иероним, как отмечает Брюс Мецгер, «действительно был компетентнейшим учёным своего времени» [3, с. 375]. В общем, если кто-то и мог в западном мире стать достойным примером для подражания, то это был Иероним! Именно на его перевод Священного Писания и обращает своё пристальное внимание Франциск Скорина.

Будучи сторонником свободного перевода (лат. ne verbum e verbo, sed sensum ex sensu) Иероним в своей переводческой деятельности стремился следовать в большей степени смыслу, нежели букве, однако

работа по переложению Слова Божьего, как свидетельствует сам библеист, не укладывается в прокрустово ложе динамического перевода: «Ибо я не только признаю, но и в полный голос заявляю, что в переводах с греческого (исключая Священное Писание, где даже порядок слов есть некая тайна) я передавал не слово словом, а смысл смыслом» [2, с. 107].

В перевод древнееврейского hV'êa (ишша) Иероним привносит лёгкий толковательный элемент. Когда речь идёт о женщине, в смысле жена мžжатая, мЪжатица, сЪпрЪга Иероним переводид hV'êa (ишша) латинским словом «uxor» – жена, супруга[16], когда же прямой отсыл к замужеству отсутствует, он использует слово «mulier» – женщина, замужняя женщина[17]. Однако при переводе Быт. 2:23 Иероним прибегает к слову «virago». Вот как сам переводчик объясняет своё решение: «В греческом и латинском текстах[18] не представляется ясным, почему она будет называться женой из-за того, что взята от мужа. Но в еврейском тексте этимология сохраняется. Потому что муж звучит как *иш* (vya), а жена, как *ишша* (hV'êa). Таким образом, от *иш* совершенно справедливо жена была названа *ишша*. Поэтому и Симмах прекрасно сохранил этимологию даже в греческом переводе. У него говорится: «Она будет называться �νδρ�ς �τι �νδρ�ς �λ�φθη». По-латыни я бы сказал это так: «Она будет называться *virago*, потому что взята от *viro*» [1, с. 43].

Сия нынэ	Hoc nunc
кость tкостеи моихъ	os ex ossibus meis
иплоть tплоти моеg	et caro de carne mea
сия наречеться мžжатая	haec vocabitur virago
понэже tмžжа взята естъ	quoniam de viro sumpta est

Таким образом, мы видим, что Франциск Скорина, желавший дать Слово Божье простым людям на понятном им языке, во-первых, ориентируется на современный ему опыт чешских коллег, подготовивших к изданию Пражскую библию, а, во-вторых, обращается к Вульгате, одному из самых великих переводов древности. Белорусский переводчик и печатник стремится преподнести Священное Писание своим землякам во всей его красе, подобно Иерониму Блаженному, он

[16] См. Быт (Vulgata). 2:24,25; 3:8,17,20,21.
[17] См. Быт (Vulgata). 3: 1,2,4,6,12,13,15,16.
[18] Речь идёт о старолатинском переводе, в котором для перевода древнееврейского hV'êa использовалось слово «mulier», и Септуагинте, древнегреческом переводе, где это слово переведено «γυνή».

дорожит как смыслом Божьих Слов, так и их формой. «Иже безъ страхž бжUия – пишет Скорина в предисловии к книге Притчей, – безмždрости и бездобрыхъ обычаев неестъ мощно почстиве житии людемъ посполите наземли».

В просветительской деятельности белорусского первопечатника соединяются самые яркие черты западноевропейского ренессанса, вот только за главный образец он берёт не светил латинской литературы: Вергилия, Овидия или Горация и не великих представителей древнегреческой культуры: Гомера, Эсхила или Аристотеля, – в качестве ориентира и двигателя Возрождения Франциск Скорина выбирает Библию, потому что, как сам он пишет в предисловии к Слову Божьему: «Святое писмо все иные науки превышаеть понеже егда бываеть чтено подпростыми словы замыкает тайнž».

Список использованных источников

1. Иероним. Еврейские вопросы на книгу Бытия. – М.: Отчий дом, 2009. – 271 с.

2. Иероним. К Паммахию о наилучшем способе перевода // Памятники средневековой латинской литературы IV – VII вв. – М.: Наследие, 1998. – 471 с.

3. Мецгер, Б. Ранние переводы Нового Завета. Их источники, передача, ограничения. – М.: ББИ, 2002. – 530 с.

УДК 930 (476)*Скорина

Е. А. Бровкин

НОВЫЕ АСПЕКТЫ СКОРИНИАНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

В представленной статье рассматриваются итоги и достижения новейших исследований проблемы жизни и творчества Франциска Скорины филологами, историками и искусствоведами восточнославянского региона.

Исследователи творческого наследия великого восточнославянского первопечатника на рубеже XX–XXI веков вышли на новый уровень осмысления весьма важных аспектов жизни и деятельности самого Франциска Скорины в контексте цивилизационного подхода и на фоне исторической эпохи. Здесь особо следует отметить наработки

филологов братской Украины, а также искусствоведов и историков родной Беларуси, в том числе и наших земляков-гомельчан.

Своеобразным итоговым исследованием проблемы этноязыковой принадлежности «руськой мовы» (а ведь именно так определял язык своих трудов Ф. Скорина! – прим. автора) в мировой филологии стала статья украинского профессора В.М. Мойсиенко [1]. Ученый констатировал, анализируя различные подходы к проблеме, наличие в ВКЛ официального языка, который во времена его функционирования именовался «руським» и которым пользовались практически исключительно на письме, поскольку устная речь тогдашних украинцев и белорусов уже отличалась от письменного языка и имела свои маркирующие особенности.

Сам этот язык возник на почве литературно-письменного языка Киевской Руси – древнерусского – и вобрал в себя, по-видимому, наибольшее количество полесских особенностей в период своего становления как официального языка ВКЛ. Вот этим и объясняется понятность скорининского перевода Библии в землях Украины и Беларуси и его востребованность православными посполитыми людьми (прим. автора). В то же время в живом языке центральной и южной Украины уже проявлялись такие маркирующие черты, как иканье («він», «шість») и переход звука «и» в «ы» («лихо» [лыхо]); а в говорах центральной и северной части Беларуси было зафиксировано хорошо знакомое всем аканье, дзеканье и цеканье.

Собственно, подобная идея ранее еще в 1930-е годы – была изложена норвежским филологом Хр. Стангом и позже применялась иными исследователями. Украинский автор как бы «повел черту» в этом спорном вопросе, разрешив проблему языка Ф. Скорины в рамках комплексного анализа эволюции «руського языка».

В яркой полемической статье о проблемах современного белорусского скориноведения философ В.В. Агиевич раскрыл имеющиеся у некоторых авторов недочеты в комплексе существующих наработок различного уровня и обратил внимание на необходимость корректировки общепринятых воззрений на жизнь и творческое наследие нашего великого земляка, поскольку его канонический образ не получил достаточно адекватного отражения в современной литературе и искусстве: даже нормативные известия о Ф. Скорине зачастую представляются паллиативными, апологетическими или же конъюнктурными – и в ряде случаев не соответствуют реальности. В частности, до сих пор продолжаются споры о происхождении и конфессиональной принадлежности первопечатника. В.В. Агиевичу

удалось не только рассмотреть на основе убедительной фактологии этот аспект скоринианы, но и достаточно убедительно показать своеобразную «надконфессиональность» интеллектуального творчества Полочанина, который утверждал, что в Библии «зънайдзешь о церъковной науце, еже вся обща христианом имети” [2, с. 8]. Среди прочего автор отметил, что специалисты-историки не могут до сих вписать личность Скорины в хронологию его эпохи: условно принятые даты жизни (1490-1541) противоречат даже геронтологическим характеристикам портрета 1517 г. [2, с. 5].

Здесь нужно уточнить, что данную проблему успешно разрешил гомельский искусствовед Н.М. Полковниченко, который проанализировал иллюстрации и инициалы изданий Ф. Скорины [3]. Он показал, что гравюры в этих книгах выполнены в стиле Альбрехта Дюрера, а в виде библейских персонажей представлены выдающиеся политики тогдашней Европы, включая Папу Римского Юлия II и императора Священной Римской империи Максимилиана Габсбурга. Смысл этих гравюр дешифруется исключительно в контексте западноевропейской символики Возрождения и популярной среди тогдашних интеллектуалов Каббалы. Автору удалось уточнить дату рождения нашего первопечатники – 1482 год – на основе анализа вышеупомянутого портрета.

Гомельский журналист и историк Г.А. Андреевец обратил внимание на коммерческую сторону просветительской деятельности Ф. Скорины [4]. Полиграфия требовала больших расходов, к тому же она давала средства для жизнеобеспечения самого великого гуманиста и его соратников. Ф. Скорина, выходец из почтенной купеческой семьи, сам был удачливым бизнесменом. Поэтому рассмотрение аспекта предпринимательства в деятельности Полочанина не только подвело экономический базис под наши привычные воззрения на книгоиздание той эпохи, но и позволило разобрать причины торгового вояжа купца Богдана Онкова в Москву с целым возом скорининских изданий.

И, наконец, автор этих строк обратился к творческому наследию Ф. Скорины в контексте формирования региональной православной традиции в ВКЛ [5]. Можно констатировать, что первопечатник как бы адаптировал духовную традицию западноевропейской цивилизации эпохи Возрождения к восприятию православным населением Беларуси и Украины, сделал Библию доступной для массы грамотного посполитого люда, да еще прокомментировал Писание в современно гуманистическом духе. Естественно такой подход не мог быть воспринят в Москве – и митрополит Данила скорининские книги

велел сжечь, как еретические (к тому же понятные народу тексты Библии нарушали интеллектуальную монополию Церкви, ведь впервые синодальный перевод Библии на русский язык был опубликован только в 1870-х годах – прим. автора). В огонь были брошены даже экземпляры богослужебной книги «Апостол», которые были изданы Ф. Скориной на старославянском языке по заказу виленского магистрата. Дело в том, что церковные книги ВКЛ были исправлены киевскими митрополитами-болгарами Киприаном и Григорием Цамблаком в соответствии с редакцией тырновской книжной школы, принятой в их родных краях. Болгарский патриарх Евфимий Тырновский, наставник вышеназванных митрополитов, в конце XIV века произвел исправление библейских текстов и богослужебных книг в соответствии с древними оригиналами с целью очистки их от неточностей перевода и возможного неправильного истолкования. В Москве же подобное исправление церковных книг провел намного позже – в середине XVII века – патриарх Никон, поэтому представленный скорининским сотоварищем Богданом Онковым вариант для здешних духовных лиц представлялся совершенно неприемлемым и подлежал уничтожению, как еретическое искажение буквы Святого Писания. Вероятно, этот факт и сделал проблему жизни и творчества Ф. Скорины неприоритетной для современных российских исследователей.

Таким образом, современные исследователи сумели конкретизировать вопросы идентификации языка Ф. Скорины, предпринимательского аспекта деятельности первопечатника, надконфессионального характера его воззрений и несомненной принадлежности его творческого наследия к европейской цивилизации, что открывает новые перспективы отечественной Скоринианы.

Список использованных источников

1 Мойсиенко, В.М. Этноязыковая принадлежность “руськой мовы” во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой / В.М. Мойсиенко // Славяноведение. 2007. №5. – С. 45 -64.

2 Агіевіч, У.У. Стан сучаснага скарыназнаўства і актуальныя праблемы засваення спадчыны асветніка / У.У. Агіевіч // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2008. №3. – С. 4-14.

3 Полковниченко, Н.М. Иконология и иконография иллюстраций и инициалов изданий Франциска Скорины/ Н.М. Полковниченко. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 1999. – 34 с.

4 Андрэявец, Р. Жыццё Францыска Скарыны / Р. Андрэявец. – Гомель: РПУП “Полеспечать”, 2004. – 76 с.

5 Бровкин, Е.А. Формирование региональной православной традиции в ВКЛ и деятельность Франциска Скорины / Е.А. Бровкин// “Скарына і наш час”, IV міжнародная навуковая канф. (2008, Гомель). Міжнародная навуковая канферэнцыя “Скарына і наш час”, 13-14 лістапада 2008 г.: [матэрыялы]: у 2 ч. Ч. 2 (рэдкал. А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – С. 137-140.

УДК 378.661-057.875(476.2)

О. В. Габрусевич

СОЦИАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЯ РАДЗИВИЛЛА ЧЁРНОГО КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ТРАДИЦИИ ФРАНЦИСКА СКОРИНЫ

Николай Радзивилл Чёрный – легендарная личность в Белорусской и мировой истории. Его вклад в развитие политической и культурной жизни Великого Княжества Литовского огромен. В учебниках по истории чаще всего он представлен только как политический стратег. Его выбор веры, его религиозная деятельность историками показана как дань моде на протестантизм, а просветительская деятельность как выгодная политическая кампания. В данной статье автор уделяет внимание религиозным поискам Николая Радзивилла Чёрного и его издателько-просветительской деятельности.

Религия всегда была важной составляющей человеческой жизни и потому её невозможно отделить от социально-политических процессов, протекавших в том или ином обществе. Не случайно разные формы религии в разных государствах исповедовались в качестве господствующей идеологии (возьмите, к примеру, концепцию «Москва – третий Рим», сформулированную старцем Филофеем в эпоху централизации русских земель вокруг Москвы).

Жители Западной Европы первой четверти XVI столетия и подумать не могли, какими радикальными последствиями откликнется для Католической церкви реформационная деятельность немецкого богослова Мартина Лютера (нужно отметить, что именно с этим именем в христианстве связано зарождение протестантизма). Не знал об этом и сам Лютер, поскольку у ревностного монаха-августинца, профессора богословия Виттенбергского университета не было намерений создавать автономную и независимую по отношению

к РКЦ конфессию, однако резонанс, вызванный 95-ю тезисами, был столь огромен, что его волна охватила многие европейские страны.

За короткое время протестантская Реформация достигла и территории Великого Княжества Литовского. Наибольшее развитие протестантизм здесь получил в 50–60-е годы XVI века. И отечественные, и зарубежные историки отмечают, что именно на это время пришёлся пик расцвета Реформации на белорусских землях. Вот как об этом писал российский государственный деятель, историк А.В. Карташев: «Насколько велика была мода на протестантизм в литовской аристократии, видно уже по той крайности, что перешел в протестантизм даже Киевский латинский бискуп Николай Пац. Из всех семисот числившихся в Литве латинских приходов к 1566 г. уцелела едва только одна тысяча католиков. В Жмудской епархии насчитывалось только 6 оставшихся в латинстве ксендзов. В епархии православного митрополита (Новогрудское воеводство) числилось свыше 600 шляхетских православных семейств. Теперь осталось их только 16» [4].

Не раз высказывалось мнение, что Николай Радзивилл «Чёрный», принимая протестантизм, руководствовался сугубо политическими интересами, отдельные исследователи утверждали даже, что он выбрал новомодную религию по причине нежелания подчиняться как католическому, так и православному духовенству. Конечно, в некоторой степени можно согласиться с мнением тех, кто говорит, что некоторые политические лидеры, принимая протестантизм, следовали прежде всего политическим соображениям, а не голосу совести. Наглядным примером тому может служить развод Генриха VIII со своей первой женой Екатериной Арагонской. Папа Климент VII отказал в праве на развод английскому королю, который хотел жениться на уже беременной Анне Болейн. В ответ на запрет папы Генрих VIII разорвал отношения с католической церковью и принял протестантизм [3, с. 65]. Здесь можно также упомянуть историю о выборе веры Киевским князем Владимиром Святославовичем, который в силу политической ситуации принял христианство восточного обряда. Можно ли сказать, что Николай Радзивилл Чёрный при выборе веры, в первую очередь, руководствовался политическими соображениями, как это было в вышеупомянутых случаях, или всё же у этого решения были другие более весомые мотивы? Чтобы ответить на этот вопрос предлагаю ещё раз осмыслить некоторые особенности биографии Николая Радзивилла.

В отличие от своего двоюродного брата-тёзки Николая Радзивила «Рыжего», почившего на 73-м году жизни, Николай Радзивилл «Чёр-

ный» прожил всего лишь 50 лет. Это была короткая, но насыщенная жизнь. В 1547 Николай вместе с братом Яном принял от императора Священной Римской империи Карла V княжеский титул. В 35 лет Николай Радзивилл стал канцлером ВКЛ и одновременно виленским воеводой.

Вероятнее всего, поворотным моментом в судьбе Николая Радзивилла стала смерть горячо любимого им младшего брата Яна. Ян некоторое время находился на лечении в Италии. По дороге в эту страну он заехал в Виттенберг и познакомился там с Филиппом Меланхтоном, учеником и сподвижником Мартина Лютера. Ян Радзивилл откликнулся на проповедь Мартина Лютера и принял лютеранство. Провозвестие, основанное на Священном Писании (Sola Scriptura), провозглашающее источником спасения Божью благодать (Sola Gratia), а не папские индульгенции, ожидало от грешника отклика веры (Solo fide). Богодухновенные слова пророка Аввакума гласили: iustus autem in fide sua vivet («Праведный верою *своею* (так в Вульгате) жив будет»), и Ян, а за ним и Николай откликнулись на это приглашение. Комментарии Лютера и Кальвина, доставшиеся в наследство Николаю Радзивиллу от умершего брата, настолько захватили его, что в 1553 году он посетил колыбель Реформации – Германию и лично познакомился с лидерами европейского протестантизма [5, с. 730]. В том же году Николай Радзивилл Чёрный официально заявил о своём принятии кальвинизма. Плоды духовного возрождения не заставили себя долго ждать: литовский магнат практически сразу развернул бурную просветительскую деятельность не жалея на это ни сил, ни средств. Тут же были организован збор и открыта типография в Бресте. Брестская типография стала первой на территории современной Беларуси и второй в Великом Княжестве Литовском после виленской, в которой трудился Ф. Скорина. Просуществовала она около четверти столетия (1553–1570). Более 40 изданий было выпущено на польском и латинском языках различного содержания, в том числе светского характера, в которых нашли отражение духовные и идейные связи прогрессивных деятелей белорусской, польской и литовской культуры и науки. Самым важным изданием Брестской типографии стало издание «Берасцейской / Радзивилловской» Библии в 1563 г. Эта была первая полная Библия на польском языке, большая по размеру и богато украшенная. В ней 738 страниц, два гравированных титульных листа, 14 гравюр-иллюстраций, заставки и виньетки. После Ф. Скорины это первые библейские изображения в белорусском книгопечатании [1]. Весь

свой годовой доход, 10 тысяч дукатов, Радзивилл пожертвовал на проект, посвящённый переводу и изданию Библии.

Радзивилл вел активную переписку с именитыми немецкими и швейцарскими теологами: Кальвином, Булингером, Вольфом, Мускулусом и Меланхтоном, обсуждал с ними различные вопросы христианской жизни. Он приглашал из-за границы известных богословов и проповедников, покровительствовал Сымону Будному и другим религиозным деятелям. По его инициативе и при его финансовой поддержке при зборах были созданы школы, в городах были организованы типографии, началось издание различной литературы. Не вызывает сомнений, что Николай Радзивил «Чёрный» вкладывал огромные средства из личного бюджета в дело Реформации.

На письмо папского посла в Польше Алаизия Липомано, в котором облечённый властью иерарх убеждает Радзивилла изменить свою евангельскую позицию и признать власть Рима, Николай недвусмысленно ответил, что католическая церковь отклонилась от чистоты библейского учения, и он не хочет быть её частью: «От сотворения мира истинная вера, через которую Бог объявлял людям правду, была всегда в меньшинстве, стеснённая. То же происходит и сегодня. Потому я лучше хочу быть в этой презираемой нунцием церкви как еретик, чем в римской церкви как святой…». Что же стало причиной столь радикального религиозного поворота? Известный литературовед и историк Иван Васильевич Саверченко, пытаясь обозначить причины обращения литовского магната в протестантизм, пишет, что Николай Радзивил «Чёрный» стал сторонником Реформации примерно в 36-летнем возрасте, преимущественно в результате внутренних духовных поисков [5, с. 730].

Вкратце отметим и другие причины, которые наталкивают на мысль, что выбор веры и просветительская деятельность Николая Радзивилла – это не дань моде. Однажды, когда шляхта обратилась к Радзивиллу с просьбой издать правовой документ ВКЛ, великий канцлер дал согласие, и уже в 1551 году был создана комиссия для подготовки нового Статута. Однако Статут ВКЛ вышел только в 1566 году. Между тем уже упоминавшаяся нами Радзивилловская Библия вышла 1563 году [2]. Таким образом, проектом первостепенной важности для подданных своего государства Николай Радзивилл «Чёрный» счёл издание Библии. Он понимал, что нравственное и моральное состояние, а также единство и величие нации, в первую очередь зависят от духовного состояния народа.

В 1558 году московский царь Иван IV начал войну против ВКЛ,

которая затянулась на 25 лет. В начале 1562 г. царские полки опустошили Мстиславщину, околицы Шклова, Орши, Витебска, Дубровно и Копыся [6, с. 143]. Впоследствии были оккупированы и другие белорусские земли. В феврале 1563 г. (сроком на 16 лет) был захвачен Полоцк. Из-за издевательств, насилия и убийств Иван IV получил прозвище «Жахлівы». Армия ВКЛ нуждалась в финансовой поддержке и Радзивилл несомненно понимал это. Однако ввиду сложившихся обстоятельств, белорусский магнат не свернул проект по переводу и изданию Библии, но по-прежнему считал возрождение духовности приоритетом своей деятельности. Николай Радзивилл в первую очередь вкладывает финансовые средства в духовное просвещение своего народа. Он не игнорировал военный конфликт с восточным соседом, дело в том, что великий канцлер смотрел на происходящее под другим углом. Он считал, что, мужество, единство и нравственность прежде всего зависят от духовного восприятия Слова Божьего.

Вряд ли Жаном Кальвином или Мартином Лютером двигали политические интересы, вряд ли политические интересы играли первостепенную роль в деятельности белорусского просветителя Франциска Скорины. Эти люди в первую очередь были людьми веры, их главным желанием, целью их деятельность и смыслом их жизни было духовное возрождение нации, которой они принадлежали!

Несмотря на сложную военно-политическую обстановку на восточной границе государства, несмотря на религиозное давление прокатолически настроенной шляхты, несмотря на трудности, связанные с внутренней политикой, Николай Радзивилл Чёрный видел фундамент нации в её духовной составляющей. Он связывал возрождение ВКЛ с новой христианской верой – кальвинизмом и руководствовался при этом в первую очередь духовными, а не политическими соображениями. Великий канцлер, воевода виленский, Николай Радзивилл Чёрный считал, что в основе единого, сильного государства лежат духовные ценности, связанные с личной ответственностью человека перед Богом.

Список использованных источников

1. Березкина, Н.Ю. Культурно-просветительская деятельность Брестской типографии (1553-1570) / Н.Ю. Березкина // Берасцейскія кнігазборы. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і персектывы даследавання» (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.) УК «Абласная бібліятэка імя М. Горкага» ; складальнікі А.М. Мяснінкіна, Т.С. Кавенька. – Брэст, 2010. – С. 230–237.

2. Гапеева, Т. Навукоўцы: «Радзівіл Чорны выдаў Біблію замест Статута» / Т. Гапеева. // Брестская газета № 22 (546) 31 мая – 6 июня [Электронный ресурс]. – 2013. – Режим доступа : http://www.b-g.by/ru/22_2013/culture/17127/. – Дата доступа : 30.09.2015.
3. Жудинова, Е.В. Религии мира. Протестантизм / Е.В. Жудинова. – М.: ООО «ТД «Издательство Мир книги, 2006. – 192 с.
4. Карташев, А.В. Сигизмунд II Август великий князь Литовский с 1544 г. и король польский с 1548 по 1572 гг. / А.В. Карташев. // Очерки по истории Русской Церкви Том 1 [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа : http://www.klikovo.ru/books/41855/41943.html. – Дата доступа : 30.09.2015.
5. Саверчанка, І.В. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / І.В Саверчанка. – Т. 2. Потарэнесанс і Адраджэнне / С.І. Санько [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – 840 с.
6. Снапкоўскі, У.Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі: Вучэб. дапам. для студэнтаў фак міжнар. адносін: У 2 ч. Ч.1. Ад пачату дзяржаўнасці да канца XVIII ст. / У.Е. Снапкоўскі. – Мн.: БДУ, 2003. – 281 с.

УДК 81’ 255. 2 : 811. 161. 3

А. Г. Міхалевіч, Н. Р. Мордас

ТРАДЫЦЫІ СКАРЫНЫ Ў ПЕРАКЛАДЗЕ ТЭКСТАЎ САКРАЛЬНАГА ХАРАКТАРУ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці перакладу на аснове параўнальнага аналізу Ф. Скарынам лацінскіх, чэшскіх, старажытнаяўрэйскіх і царкоўнаславянскіх тэкстаў, якія пасля былі надрукаваны як 23 кнігі Бібліі. Канстатуецца адлюстраванне многіх скарынаўскіх традыцый у сучасных перакладах. Аналізуюцца некаторыя трансфармацыі моўных сродкаў параўнання ў перакладах Новага Запавету на беларускую мову шляхам супастаўлення беларускамоўных кампаратыўных адзінак з тэкстам сінадальнага перакладу на рускую мову.

Далёка за межамі нашай Радзімы вядома імя Францыска Скарыны – беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, асветнікагуманіста, грамадскага дзеяча, пісьменніка, прадпрымальніка, вучонагалекара. Сярод многіх заслуг гэтай гістарычнай асобы – пераклад лацінскіх, чэшскіх, старажытнаяўрэйскіх, царкоўнаславянскіх тэкстаў, якія Францыск Скарына ажыццявіў на аснове параўнальнага аналізу згаданых адзінак, а затым выданне ім 23 кніг Бібліі пад агульнай назвай “Библия руска, выложена доктором Франциском Скариною из славного

града Полоцька, богу ко чти и людем посполитым к доброму научению".

Нельга не адзначыць ролі Бібліі ў гісторыі чалавецтва. Адна з вядомых лацінскіх прымавак гаворыць: "Habent sua fata liberi ("Кнігі маюць свой лёс"). Аднак ёсць кнігі, якія не толькі маюць асаблівы лёс, але і самі становяцца лёсам, вызначаюць шляхі цывілізацыі і культуры. Да такіх найвялікшых кніг якраз і належыць Біблія – Першакніга еўрапейскай цывілізацыі, якая стала падмуркам усёй еўрапейскай культуры, у тым ліку і беларускай, адыгрываючы асаблівую ролю ў жыцці мільёнаў людзей розных часоў і народаў.

Біблія Францыска Скарыны вызначаецца тым, што яна не з'яўляецца поўным адпаведнікам хаця б якога-небудзь рукапіснага ці друкаванага звода Святога Пісання. Яна адыходзіць ад царкоўных традыцый перш за ўсё сваім зместам, паколькі пазбегла многага кананічнага. Для выданняў нашага славутага земляка характэрны таксама агульная накіраванасць, свецкая прыўзнятасць, грамадскія, нацыянальна-патрыятычныя, гуманістычныя і асветніцкія тэндэнцыі. Варта адзначыць, акрамя таго, дасканаласць выяўленчых сродкаў, іх экспрэсіўнасць, алегарычны характар і, безумоўна, багаты гістарычны, філасофскі і тэалагічны каментарый. Усё гэта было выкарыстана як багаты вопыт сучаснымі перакладчыкамі тэкстаў сакральнага характару на беларускую мову.

Як вядома, пераклад з'яўляецца сёння самастойнай полікультурнай камунікатыўнай адзінкай, у якой менавіта перакладчык садзейнічае ажыццяўленню абмену навуковай інфармацыяй, эквівалентна трактуючы яе як раўназначнасць аб'ёму перадачы аб'ёму інфармацыі і нормам мовы перакладу. Вялікую цікавасць у гэтым плане выклікае пераклад тэкстаў менавіта сакральнага характару, у прыватнасці Бібліі, на беларускую мову.

Згодна з падлікамі, на сённяшні дзень Біблія застаецца адзінай кнігай, якую часцей за ўсё перакладаюць у свеце. Так, да пачатку 2015 года яна была поўнасцю перакладзена больш чым на 450 моў і часткова амаль на дзве з паловай тысячы моў свету. Актыўны пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры на беларускую мову пачынаецца ў апошнія дзесяцігоддзі XX стагоддзя. Тут варта прыгадаць сінадальны пераклад "Кніг свяшчэннага Пісання кананічных" [1], Евангеллі ў перакладзе Анатоля Клышкі 1989-1990 гадоў [2]. Акрамя таго, шырока вядомы пераклад Новага Запавета на беларускую мову, які ажыццявіў ксёндз Уладзіслаў Чарняўскі [3]. У 2007 годзе ўпершыню тэкст Свяшчэннага Пісання быў перакладзены на сучасную беларускую мову ў форме, прызначанай для выкарыстання пры богаслужэннях.

Безумоўна, гэта вельмі актуальна ў цяперашняй духоўнай і моўнай сітуацыі на Беларусі.

Пераклад тэкстаў сакральнага характару з іншых моў, з'яўляючыся своеасаблівым інструментам полікультурнай камунікацыі, – даволі складаны працэс, які прадугледжвае не толькі дакладнае веданне лінгвістычных законаў, але і добрае валоданне царкоўнымі паняццямі, неабходнасць знаходжання тэксту і самога перакладчыка на адной духоўнай хвалі. Звычайна асэнсаванне перакладчыкам мастацкага арыгіналу прыводзіць да яго непазбежнай суб'ектыўнай трансфармацыі і – як вынік – да праяўлення індывідуальна-творчага пачатку. Менавіта гэтага і нельга дапусціць пры перакладзе Свяшчэнных тэкстаў. Спецыфіка перакладу біблейскага тэксту яшчэ і ў тым, што любы пераклад Бібліі адначасова з'яўляецца і яе тлумачэннем. Таму асноўным патрабаваннем да перакладу выступае экзегетычная дакладнасць, а не лінгвістычная эфектыўнасць. Для дасягнення гэтай дакладнасці закранаецца цэлы шэраг няпростых гістарычных, тэалагічных, лінгвістычных і іншых пытанняў. Праблема заключаецца яшчэ і ў тым, што старагрэчаская і царкоўнаславянская мовы, з якіх рабіўся пераклад, вельмі старажытныя, шмат якія лексічныя адзінкі ў розныя гістарычныя перыяды неслі неадэкватную семантычную нагрузку і на цяперашні момант ужо не маюць такога значэння, якое было ім уласціва ў даўнія часы. Таму вельмі цікава выявіць пэўныя трансфармацыі моўных сродкаў параўнання ў перакладах Новага Запавету на беларускую мову шляхам супастаўлення беларускамоўных кампаратыўных адзінак з тэкстам сінадальнага перакладу на рускай мове.

Кампаратыўныя канструкцыі ў перакладах часта перадаюцца даслоўна, захоўваюцца асаблівасці іх граматычнай будовы і сэнсава-канататыўны змест. Перакладчыкі выкарыстоўваюць адпаведныя злучнікі, якія, акрамя параўнальнага значэння, надаюць кампаратыўнай канструкцыі пэўныя мадальныя адценні. Напрыклад, Евангелле паводле Матфея 6:12: *"И прости нам долги наши,* ***как*** *и мы прощаем должником нашим"* (синодальный перевод); *"І адпусці нам грахі нашыя,* ***як*** *і мы адпускаем вінаватым нашым"* (пераклад У.Чарняўскага); *"І даруй нам нашы правіны,* ***як*** *і мы даруем вінаватым перад намі"* (пераклад В.Сёмухі); *"І даруй нам нашы правіны,* ***як*** *і мы даруем нашым вінаваўцам"* (пераклад А.Клышкі); *"І даруй нам даўгі нашыя,* ***як*** *і мы даруем даўжнікам нашым"* (пераклад Біблейскай камісіі).

Часам адбываюцца сінанімічныя змены параўнальных злучнікаў рознымі перакладчыкамі, напрыклад:

- Адкрыццё Іаана Багаслова 19:1: *"После сего я услышал на*

*небе громкий голос, **как бы** многочисленного народа…"* (синодальный перевод); *"Пасля гэтага чуў я голас гучны на небе, **як быццам** многіх натоўпаў…"* (пераклад У.Чарняўскага); *"Пасля гэтага я пачуў на небе гучны голас, **як бы** вялікага мноства людзей…"* (пераклад В. Сёмухі);

- Пасланне Іакава 1:10 :*" …потому что он прейдет, **как** цвет на траве"* (синодальный перевод); *"…бо праміне ён, **як** краска палявая"* (пераклад У. Чарняўскага); *"… бо ён мінецца, **бы** краска ў траве"* (пераклад В. Сёмухі).

У перакладах біблейскіх тэкстаў на беларускую мову параўнанні можна выявіць на розных узроўнях:

- на моўным – як прыём эстэтычнага мадэлявання рэчаіснасці;
- на ідэйным – як сродак праяўлення глыбіннага сэнсу;
- на кампазіцыйным – як элемент структурнай арганізацыі тэксту.

Таму пры перакладзе неабходна спалучаць іх літаральнае і сімвалічнае значэнні, маючы на ўвазе, што параўнанне з'яўляецца тут не толькі ўпрыгожаннем тэксту. Яно ёсць спосаб больш шырокага бачання свету. Даволі часта яскравы і нечаканы вобраз, створаны пры дапамозе параўнання, дапамагае разуменню і запамінанню складаных тэалагічных ідэй. Такія параўнанні звычайна закранаюць унутраную сутнасць аб'ектаў, экспліцыруюць гэту сутнасць і раскрываюць яе з розных бакоў. Менавіта пры перакладзе такіх параўнальных канструкцый неабходны дакладнасць і далікатнасць з боку перакладчыка. Напраклад, апісанне знешняга выгляду Ісуса Хрыста падчас Яго праабражэння на гары Фавор пададзена трыма евангелістамі наступным чынам:

- *"Одежды Его сделались блистающими, весьма белыми, как снег…"*(паводле Марка 9:3) *– і пераклад: "І ўбранне Яго стала бліскучым і надзвычай белым, як снег"*;
- *" и преобразился пред ними: и просияло лице Его, как солнце, одежды же Его сделались белыми, как свет"* (паводле Матфея 17:2*) – і пераклад: "і перамяніўся перад імі, і заззяла аблічча Яго, як сонца, а ўбранне Яго стала белае, як святло";*
- *"И когда молился, вид лица Его изменился, и одежда Его сделалась белою, блистающею" "* (паводле Лукі 9:29) *– і пераклад: "І калі маліўся, выгляд твару Яго стаў іншым, і ўбранне Яго стала белым і зіхатлівым* ".

Пералічаныя апісанні падобныя, аднак у той жа час адрозніваюцца пэўнымі дэталямі. Іх супастаўленне дазваляе вызначыць, што параўнанне "*белыми, как снег*" - "*белым, – к снег*" і ў рускай, і ў беларускай мовах мае на ўвазе не толькі колер вопраткі, але і ўтрымлівае ацэначную функцыю. Яно паказвае чысціню, святасць,

надзвычайнасць Таго, каму яна належыць. Бо што такое снег для той паўднёвай краіны? Гэты нешта ўнікальнае, незвычайнае, гэта нейкі эталон чысціні і прыгажосці, адлюстраванне неба на зямлі. Толькі на горнай вяршыні Хеўрон былі невялікія плямкі снегу. Мабыць, тады, як і сёння, жыхары Палесціны, гледзячы на тую вышыню, былі ўражаны снегавым покрывам. Таму і выкарыстоўваецца гэты вобраз снегу як сімвал белізны і чысціні, перадаючы пачуцці апосталаў, якія ўбачылі праабражэнага Хрыста. Той ззяў, як снег на горнай вяршыні.

Такім чынам, пераклад моўных сродкаў параўнання, які адлюстраваў многія традыцыі Францыска Скарыны, характарызуецца неаднароднасцю і варыянтнасцю на лексічным і граматычным узроўнях, якія, між тым, амаль што не прыводзяць да парушэнняў і зместавых пераўтварэнняў. Выкарыстанне розных моўных сродкаў у перакладных тэкстах сакральнага характару і адначасовае захаванне сэнсавага напаўнення гэтых тэкстаў сведчаць пра багацце беларускай мовы і яе здольнасць перадаваць любую інфармацыю.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Библия. Книги священного Писания кононические / Синодальный перевод. – М.: Российское библейское общество, 1997. – 1312 с.

2. Клышка, А. Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста (Евангеллі паводле Мацвея, Марка) // Спадчына. – 1990. - № 1–4.

3. Новы Запавет / Пераклад на беларускую мову У. Чарняўскага. – Мінск: Біблейскае таварыства, 2003. – 304 с.

УДК 81’42

Н. В. Соловьёва

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТИТУЛАТУРЫ МОСКОВСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЕРЕПИСКЕ С ВКЛ КОНЦА XVI ВЕКА

В статье рассматриваются особенности функционирования титулов *господарь, царь, повелитель, самодержец* в составе официальной титулатуры московских правителей, представленной в дипломатической переписке с официальными лицами Великого княжества Литовского в конце XVI века; анализируются лексические и стилистические изменения в употреблении титулов, объясняются причины этих изменений.

В дипломатической переписке с ВКЛ 1585–1600 гг. обязательными элементами официальной титулатуры московских правителей являются, наряду с традиционным именованием *великий князь,* титулы *царь* и *господарь*:

Полная титулатура	Сокращенная титулатура
Великии г(о)с(по)д(а)ръ, царъ и великии княз Феодор Ивановичъ всея Руси, влодимерскии, московъскии, новгородъскии, царъ казаньскии, цар астраханскии, г(о)с(по)д(а)ръ псковскии и великии князь смоленьскии, тверъскии, югорскии, перъмскии, вятскии, болгарскии и иных, г(о)с(по)д(а)ръ и великии княз Новагорода Низовъское земли, черъниговскии, резаньскии, ростовскии, ярославскии, белоозерскии, лифляятскии, удорскии, обдорскии, конъдынскии и всея Сибирское земли и Сиверныя стороны повелитель и иных многих земль г(о)с(по)д(а)ръ [1, 9, с. 21]	*… к великому господару нашому цару и великому князю Феодору Ивановичу всея Руси* [1, 12, с. 28]

В составе полной титулатуры титулы *господар, цар* и *великии князь* встречаются не единожды: в самом начале перед собственным именем монарха (*великии г(о)с(по)д(а)ръ, царъ и великии княз Феодор Ивановичъ*) и затем повторяются при перечислении территориальных владений – так называемых «географических титулов» (*царъ казаньскии, г(о)с(по)д(а)ръ псковскии, великии князь смоленьскии* и т.п.).

Отмеченная специфика употребления свидетельствует о различной функциональной нагрузке перечисленных титулов в зависимости от места, занимаемого в составе титулатуры. Очевидно, что употребление в начальной позиции перед именем собственным декларирует личный статус монарха, определяя его место на внешнеполитической арене, в кругу правителей европейских государств. Повтор титула во второй, «географической» части титулатуры отражает особенности внутригосударственного устройства, специфику реализации монаршей власти на определенной территории, в том числе, и в силу сложившихся традиций. На это, в частности, указывает наличие определения *великии* при титуле *г(о)с(по)д(а)ръ* лишь в начальной части титулатуры. *Великии г(о)с(по)д(а)ръ* – это общий статус монарха, призванный подчеркнуть его равенство и даже превосходство в кругу других европейских правителей. В то же время при употреблении во второй части титулатуры слово *г(о)с(по)д(а)ръ* все еще сохраняет значение, близкое исконному общеславянскому ‘хозяин, владелец’, акцентируя при этом факт подчинения перечисленных территорий московскому

правителю: *г(о)с(по)д(а)ръ псковскии, г(о)с(по)д(а)ръ и великии княз Новагорода Низовъское земли, иных многих земль г(о)с(по)д(а)ръ.*

Употребление слова *царь* для именования московских князей отмечается уже в конце XV века [2], однако официально именоваться «царями» русские монархи начинают только после венчания на царство Ивана IV в 1547 году.

Примечательно, что в титулатуре, сложившейся к концу XVI века, слово *царь* при повторе употребляется лишь в составе титулов *царъ казаньскии* и *царъ астраханскии*, т.е. с названиями территорий, находившихся под управлением монгольских ханов вплоть до завоевания Иваном IV в середине XVI века, что позволяет думать о правомерности предположения о «восточном» происхождении титула, впервые озвученного еще Н.М. Карамзиным («Сие имя не есть сокращение Латинского Caesar, как многие неосновательно думали, но древнее Восточное, которое сделалось у нас известно по Славянскому переводу Библии и давалось Императорам Византийским, а в новейшие времена Ханам Могольским, имея на языке Персидском смысл трона, или верховной власти» [3]).

Изменение формы власти московского правителя на какой-либо территории обязательно находила отражение в официальной титулатуре. Так, титул *всея Сибирское земли повелитель* в титулатуре Федора Ивановича означал протекторат Московского государства над Сибирским ханством, установленный при Иване Грозном в середине XVI века. Однако завоевания Ермака, итогом которых стало строительство в 1586 г. Тюмени – первого русского города в Сибири, обусловили изменения и в титуле царя. Уже в документах 1589 г. титул *повелитель* изменяется на *обладатель*: *…всее Сибирское земли и Северные страны обладателя и г(о)с(по)д(а)ра* [1, 46, с. 95].

В текстах 1590-х гг. титул встречается также в форме *облаадатель*: *… и иных многих г(о)с(по)д(а)рствъ г(о)с(по)д(а)ря и облаадателя* [1, 90, с. 223]. Интересно, что в качестве царского титула вариант *облаадатель* неоднократно отмечен в различных типах деловых текстов кон. XVI–XVII вв. [4]; [5], что свидетельствует о сознательном характере таких написаний. Преднамеренное употребление не обусловленного этимологически хиатуса следует, очевидно, расценивать как стремление к искусственной языковой архаизации царских титулов с целью подчеркнуть сакральный и традиционный характер государственной власти.

Еще одним важным изменением в титулатуре московского монарха в дипломатической переписке с ВКЛ конца XVI века является закрепление титула *самодержец*. Новым титулом титулатура

русского правителя пополняется уже в грамоте 1587 г.: … *и всея Сибирския земли и Сиверныя страны повелител и иных многих г(о)с(по)д(а)рствъ господар и самодержецъ* [1, 27, с. 59]. Примечательно, что титул сначала появляется в финальной позиции, относительно незаметной в составе объемной титулатуры: новый статус правителя, официально закрепляющий новую форму государственной власти – безграничное единоличное правление монарха, декларируется с некоторой осторожностью. И совершенно закономерным выглядит перемещение нового титула в начальную, несущую наибольшую смысловую и экспрессивную нагрузку часть титулатуры уже в следующей грамоте: *мы, великии г(о)с(по)д(а)ръ царъ и великии князь Феодоръ Ивановичъ всея Руси самодеръжецъ …* [1, 37, с. 79]. Именно в этой позиции титул *самодержецъ* закрепляется в более поздних документах московских правителей Федора Ивановича и Бориса Годунова, представленных в составе Метрики ВКЛ.

Таким образом, структура отмеченной в дипломатической переписке конца XVI века титулатуры московских правителей и составляющие ее лексические элементы не случайны и призваны вкупе сформировать авторитетный политический образ русского монарха. При этом смысловая и функциональная нагрузка титула варьировалась в зависимости от позиции в составе титулатуры: если титулы, представленные в начальной части, определяли общий статус русского правителя в межгосударственных отношениях, то титулы, расположенные в «географической» части, характеризовали специфику монаршей власти на определенной территории. Как показывает анализ употребления царской титулатуры в переписке с ВКЛ, наиболее важные с точки зрения определения статуса правителя титулы обнаруживали тенденцию к перемещению в начальную часть титулатуры. Кроме того, усиление смысловой значимости титула осуществлялось за счет искусственной его архаизации.

Список использованных источников

1. Lietuvos Metrika. – Vilnius: Mokslo ir enciklopediju leidykla. – Knyga 594: (1585 – 1600) / Lietuvos istorijos institutas; parenge Algirdas Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006. – 300 p.

2. Агоштон, М. Титул правителя Московского государства (1474 – 1533) / М. Агоштон // Вестник ВолГУ. Сер. 4. – 2004. – № 9. – С. 6 – 15.

3. Карамзин, Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин // Библиотекарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bibliotekar.ru/karamzin/58.htm. – Дата доступа: 30.09.2015.

4. Карданова, Н.Б. Особенности формуляра царской грамоты к дожам

Венеции: инвокация, интитуляция, начальное приветствие / Н.Б. Карданова // Научная электронная библиотека [Электронный ресурс].– Режим доступа: http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formulyara-tsarskoy-gramoty-k-do-zham-venetsii-invokatsiya-intitulyatsiya-nachalnoe-privetstvie#ixzz3CAM3Hg00. – Дата доступа: 02.09.2014.

5. Страхова, О.Б. Официальная титулатура русских патриархов в изданиях Московского Печатного двора (1589 – 1700 гг.) / О.Б. Страхова // Palaeoslavica XV/2. – 2007. – P. 117 – 206.

УДК 002.2(476)+008(476)+094(476)

А. А. Суша

“СКАРЫНАЎСКІЯ ЮБІЛЕІ”: АД ПЕРШАГА ДА АПОШНЯГА

У артыкуле разглядаецца вопыт правядзення ў нашай краіне юбілеяў беларускага кнігадрукавання і святкавання юбілеяў яго заснавальніка – Францыска Скарыны. На падставе праведзенага аналізу выказваюцца прапановы па правядзенні святкавання 500-годдзя беларускага кніга-друкавання ў 2017 г.

У 2017 г. наша краіна будзе адзначаць вялікую дату – 500-годдзе беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання. Гэты юбілей, безумоўна, звязаны з дзейнасцю славутага Францыска Скарыны. Выдатны дзеяч беларускай культуры эпохі Адраджэння здолеў праявіць сябе як першадрукар, выдавец, рэдактар і перакладчык біблейскіх зводаў, аўтар арыгінальных прадмоў і каментарыяў да кніг Святога Пісання і іншых выданняў, які ўнёс неацэнны ўклад у многія сферы мастацкай і навуковай творчасці. У яго дзейнасці ярка адбіліся гуманістычныя, асветніцкія і дэмакратычныя тэндэнцыі, павевы еўрапейскага Адраджэння, культурныя сувязі з Расіяй, Украінай і іншымі краінамі. Францыск Скарына, які стаяў ля вытокаў нацыянальнай беларускай культуры, з’яўляецца яе сімвалам.

Веліч асобы Ф. Скарыны бачылі многія нашы папярэднікі, таму святкаванне юбілеяў беларускага кнігадрукавання ўжо мае сваю гісторыю. У прыватнасці кіраўнікі яшчэ зусім маладой Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі ў свой час прынялі рашэнне аб святкаванні на самым высокім дзяржаўным узроўні 400-гадовага юбілею беларускага кнігадрукавання. У 1925 г. прайшлі шматлікія мерапрыемствы ў розных гарадах Беларусі, прычым іх статус быў

настолькі высокім, што нават святкаванне сямігоддзя Кастрычніцкай рэвалюцыі прайшло ў рамках юбілею айчыннага кнігадрукавання. За адпраўную кропку для святкавання юбілею быў абраны 1525 г. – калі выйшла першае дакладна датаванае выданне на беларускіх этнічных землях – “Апостал” Ф. Скарыны. Адзначыць юбілей у 1917 г. – праз 400 гадоў пасля выхаду першы пражскіх выданняў Ф. Скарыны – не дазвалялі падзеі Першай сусветнай вайны і рускіх рэвалюцый, а пра час выхаду “Малой падарожнай кніжкі” ў тыя гады дакладных звестак не было і нават лічылася, што яна выйшла пазней, чым “Апостал” [10].

Таму менавіта ў 1925 г. адбыліся асноўныя святочныя мерапрыемствы. Да гэтага юбілею былі прымеркаваны два фундаментальныя выданні па гісторыі беларускай кнігі, якія з’яўляюцца непераўзыдзенымі дагэтуль. Першае з іх было падрыхтавана па даручэнні Савета Народных Камісараў БССР Інстытутам беларускай культуры і выйшла ў 1926 г. пад назвай “Чатырохсотлецце беларускага друку” [16] і ўключала шэраг вельмі глыбокіх даследаванняў па гісторыі беларускага кнігадрукавання ў кантэксце айчыннай і агульнаеўрапейскай культуры. Другое выданне пабачыла свет у тым жа годзе ў Коўне (Каўнасе) пад назваю “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” [7] (нядаўна перавыдадзена факсімільна [8]). Гэта сапраўды фундаментальнае выданне сабрала ў сабе звесткі пра большасць вядомых на той час помнікаў беларускага пісьменства, напісаных кірылічным алфавітам у XI–XVIII стст.

Вельмі пышна і пафасна адзначаўся таксама юбілей 450-годдзя беларускага кнігадрукавання ў 1967 г. Вялікія святочныя мерапрыемствы прайшлі ў Мінску (найперш, у Акадэміі навук БССР) і ў Полацку.

Праведзенае ў 1989–1991 гг. святкаванне 500-годдзя з дня нараджэння Ф. Скарыны стала выключнай падзеяй у культурным жыцці Беларусі, надало моцны штуршок яго далейшаму развіццю. Тады былі праведзены шматлікія канферэнцыі, выйшлі з друку шматлікія навуковыя і папулярныя працы [2; 3; 4; 6; 9; 11; 12; 13; 14; 15; 17], факсімільна перавыдадзены пражскія выданні Ф. Скарыны [1], былі ўсталяваны помнікі і мемарыяльныя шыльды, праведзены сотні мерапрыемстваў ва ўсіх куточках Беларусі і за мяжою. Можна выказаць меркаванне, што дзякуючы таму юбілею Беларусь (тады яшчэ БССР) здолела паўнацэнна і шырока заявіць пра сябе як краіну з развітой культурай, чым абгрунтавала права краінай звацца (яшчэ не маючы на той час уласнай міжнароднай палітыкі).

У сувязі з выключнай значнасцю спадчыны беларускага першадрукара для айчыннай, агульнаславянскай і ў цэлым еўрапейскай культуры выглядае мэтазгоднай распрацоўка комплекснай праграмы

мерапрыемстваў па падрыхтоўцы і святкаванні ў 2017 г. паўтысячагадовага юбілею беларускага кнігадрукавання. Гэта праграма павінна ўключыць цэлы шэраг навуковых, мастацкіх, адукацыйных і асветніцкіх мерапрыемстваў і мець пашырэнне не толькі ў Беларусі, але і за яе межамі.

Найбольш значныя мерапрыемствы павінны быць рэалізаваны на міжнародным узроўні. Да іх трэба аднесці падрыхтоўку і ўключэнне святочных мерапрыемстваў у каляндар памятных дат ЮНЭСКА і магчымае аб'яўленне 2017 г. годам Францыска Скарыны. Работа ў гэтым напрамку адбываецца ўжо сёння.

Міжнародны характар мае таксама праца па папулярызацыі спадчыны Ф. Скарыны шляхам яе вяртання на Радзіму першадрукара. Як вядома, толькі нязначная частка яго выданняў (калекцыя з 10 адзінак) сёння захоўваецца ў нашай краіне. У той час як вынікі навуковай і даследчай працы паказваюць, што ў свеце захавалася не менш чым 430 друкаваных асобнікаў і каля 40 рукапісных спісаў з кніг Ф. Скарыны.

У гэтым кантэксце вялікае значэнне мае справа пошуку і, пры магчымасці, вяртання кніжнай спадчыны пачынальнікаў беларускага кнігадрукавання ў дзяржаўныя бібліятэчныя зборы нашай краіны.

Праца ў гэтым напрамку вядзецца ўжо даволі даўно. Так, у межах гэтай дзейнасці Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі быў набыты шэраг рэдкіх і каштоўных кніг. Сярод іх: усе першыя выданні знакамітай працы Казіміра Семяновіча "Вялікае мастацтва артылерыі" (1650, 1651, 1676, 1729 гг.), старажытны беларускі "Псалтыр" (Вільня, 1782), "Жыція святых" Дзмітрыя Растоўскага з самай старажытнай графічнай выявай Магілёва (Магілёў, 1702), унікальная калекцыя старажытных беларускіх карт і інш. Найбольш дарагія выданні набыты пры фінансавай падтрымцы беларускіх і замежных устаноў і арганізацый (у т.л. дзяржаўных – як Фонд Прэзідэнта па падтрымцы культуры і мастацтва, так і прыватных – напрыклад, БПС-Сбербанка). Многія іншыя беларускія ўстановы таксама дасягнулі значных поспехаў у справе вяртання кніжных помнікаў на радзіму. Сярод найбольш актыўных – Брэсцкая абласная бібліятэка імя М. Горкага, Музей гісторыі Магілёва, Нацыянальны гісторыка-культурны музей-запаведнік "Нясвіж", Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, Музей "Замкавы комплекс "Мір".

Актыўнасць апошніх гадоў дазваляе выказваць надзею нават на магчымасць вяртання выданняў Францыска Скарыны. Нягледзячы на ўнікальнасць гэтых выданняў і выключную рэдкасць з'яўлення іх у

продажы, магчымасць іх набыцця ў прыватных уладальнікаў існуе і сёння актыўна адпрацоўваецца. Прынамсі, магчымыя для куплі выданні сёння вядомы беларускім спецыялістам. Паказальным тут можа быць прыклад дзейнасці нашых папярэднікаў: у 1925 г. падчас святкавання 400-годдзя беларускага кнігадрукавання маладая БССР здолела знайсці магчымасць для набыцця дзесяці выданняў Францыска Скарыны – тых самых, што дагэтуль зберагаюцца ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

У той жа час, рэальнае вяртанне першадрукаў Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў магчыма ў вельмі абмежаваным маштабе. У такой сітуацыі неабходна ажыццяўленне альтэрнатыўных мерапрыемстваў па вяртанні нашай кніжнай спадчыны ў навуковы і грамадскі ўжытак беларусаў і іх еўрапейскіх суседзяў. Адным з такіх шляхоў уяўляецца часовае вяртанне арыгінальных выданняў у Беларусь падчас кніжных выстаў і іншых мерапрыемстваў. Такую практыку ўпершыню распачала Нацыянальная бібліятэка Беларусі ў 2012 г. выставай адзінаццаці пражскіх выданняў Бібліі Ф. Скарыны са збораў бібліятэкі Верхнялужыцкага навуковага таварыства (Гёрліц, Германія). Падобныя выставы з замежных збораў запланаваны на бліжэйшыя гады.

Яшчэ адным альтэрнатыўным кірункам вяртання спадчыны пачынальнікаў беларускага кнігадрукавання з’яўляецца віртуальная яе рэканструкцыя і прадастаўленне шырокай аўдыторыі доступу да яе праз выкарыстанне сучасных інфармацыйных тэхналогій. Работа ў гэтым напрамку была распачата ўжо даволі даўно і прывяла да заўважных дасягненняў. Сёння праводзяцца работы па выяўленню, вывучэнню, правядзенню навуковай экспертызы і стварэнні навуковага апісання выданняў з замежных збораў, іх алічбоўка, ствараецца матэрыяльна-тэхнічная база. Калі казаць пра спадчыну беларускага першадрукара, то дзякуючы ўзаемадзеянню Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі са сваімі замежнымі партнёрамі ўжо атрыманы лічбавыя копіі некалькіх дзясяткаў яго выданняў. Падобную працу неабходна больш інтэнсіўна праводзіць і ў дачыненні іншых беларускіх рэдкіх і старадрукаваных выданняў, якія, на жаль, адсутнічаюць у дзяржаўных зборах нашай краіны.

У якасці альтэрнатыўнага шляху вяртання кніжнай спадчыны можа быць разгледжана факсімільнае ўзнаўленне найбольш каштоўных помнікаў. Што і казаць, калі нават спадчына Францыска Скарыны дагэтуль не перавыдадзена ў поўным аб’ёме. Такое ўзнаўленне павінна быць выканана на найвышэйшым паліграфічным узроўні ў адпаведнасці з актуальнымі магчымасцямі нацыянальнага і сусветнага кнігавыдання.

За апошнія гады ў Беларусі рэалізаваны цэлы шэраг падобных выдавецкіх праектаў. Пабачылі свет у выглядзе факсімільнага ўзнаўлення Слуцкае Евангелле XVI ст. (2009), Віленскі "Буквар" 1767 г. (2012), Полацкае Евангелле канца XII – пачатку XIII ст. (2012), Баркалабаўскі летапіс XVII ст. (2013), "Посах кіравання" Сімяона Полацкага 1667 г. (2013), Тураўскае Евангелле XI ст. (2014) і інш. Многія з названых праектаў набылі агульнанацыянальны маштаб. Іх вынікі ў межах шматлікіх мерапрыемстваў ва ўсіх рэгіёнах Беларусі былі бясплатна перададзены ва ўстановы культуры, навукі і адукацыі не толькі нашай краіны, але і замежжа.

Праект па факсімільным узнаўленні кніжнай спадчыны Францыска Скарыны быў нядаўна ініцыяваны Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі і Банкам БелВЭБ. Сёння ён знаходзіцца ў стадыі рэалізацыі і многія бібліятэкі, музеі, навуковыя і навучальныя ўстановы Беларусі і замежных краін ужо атрымалі першыя тамы поўнага факсімільнага выдання кніжнай спадчыны першадрукара [5].

Комплексная праграма мерапрыемстваў павінна таксама ўключаць шматлікія іншыя выставачныя, асветніцкія, навуковыя, віртуальныя, выдавецкія і іншыя мерапрыемствы, а таксама конкурсы, спаборніцтвы, гульні і віктарыны. Адпаведныя прапановы распрацаваны Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі і праходзяць абмеркаванне ў прафесійных колах беларускіх бібліятэкараў. Яны прадугледжваюць правядзенне юбілейных мерапрыемстваў на працягу бліжэйшых дзесяці гадоў – ад сённяшняга 2015 г. года, калі мы святкуем 525-годдзе Скарыны, да 2025 г., калі будзе адзначацца 500-годдзе завяршэння друкарскай дзейнасці Ф. Скарыны. Аднак асноўная дата, на якую зроблены акцэнт Праграмы мерапрыемстваў, – безумоўна, 2017 г.

Прапановы маюць характар рэкамендацыі, патрабуюць удзелу бібліятэчнай супольнасці ў дапрацоўках і дапаўненнях і жадання прыняць удзел у іх рэалізацыі. Бясспрэчна, што рэалізацыя названых мерапрыемстваў магчымая толькі пры цесным супрацоўніцтве супрацоўнікаў бібліятэк, музеяў, архіваў, навуковых і навучальных установ, а таксама іх замежных партнёраў. Зразумелым з'яўляецца і тое, што рэалізацыя праграмы мерапрыемстваў магчымая толькі пры паўнацэннай падтрымцы гэтых ініцыятыў з боку органаў дзяржаўнага кіравання. На такую падтрымку, безумоўна, можна спадзявацца, паколькі запланаваны комплекс мерапрыемстваў дазволіць прадставіць Рэспубліку Беларусь як краіну з багатай культурнай спадчынай, даўнімі традыцыямі кніжнай культуры, цесна знітаванай з культурамі славянскіх і іншых еўрапейскіх краін. А ўстановы культуры, навукі і

адукацыі ў гэтым кантэксце здолеюць пераканаўча давесці сваю выключную ролю ў развіцці сучаснага беларускага грамадства.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Біблія: факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гг.: у 3 т. / [адказны рэдактар С. В. Кузьмін]. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1990–1991. – 3 т.

2. Гравюры Францыска Скарыны = Гравюры Франциска Скорины = Francisk Scorina's ehgravihgs: Альбом / аўт. тэксту і склад. Л. Ц. Баразна; навук. рэд. А. І. Жураўскі, П. В. Масленікаў, Г. В. Штыхаў; прадм. В. Ф. Шматава. – Мінск: Беларусь, 1990. – 190 с.

3. Дварчанін, І. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве / Ігнат Дварчанін; пер. з чэш. мовы Т. Кароткай. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 185, [2] с.

4. Кніжная культура Беларусі: Да 500-годдзя з дня нараджэння Ф.Скарыны: (Зб. навук. прац) / Акад. навук БССР, Цэнтр. навук. б-ка імя Якуба Коласа; [рэдкал.: Г. Я. Галенчанка і інш.]. – Мінск, 1991. – 220, [3] с.

5. Кніжная спадчына Францыска Скарыны = Книжное наследие Франциска Скорины = Book heritage of Francysk Skaryna: [да 500-годдзя беларускага кнігадрукавання] / Нацыянальная бібліятэка Беларусі; [адказны рэдактар А. А. Суша]. – Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2013.

6. Конан, У. М. Боская і людская мудрасць: (Францішак Скарына: жыццё, творчасць, светапогляд) / Уладзімір Конан. – Мінск: Рэдакцыя газеты “Голас Радзімы”, 1990. – 64 с.

7. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі = Qudu knygos istorija: Спроба паясніц. кнігапісу ад канца X да пач. XIX ст. / апрац. В. Ластоўскі; [вокл. выканаў М. Дабужынскі; выд. коштам Бел. цэнтра ў Літве]. – Коўна: Адціснута ў друк. Ф. Сакалоўскага і Лана, 1926. – VIII, 776 с.

8. Ластоўскі, В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі / Вацлаў Ластоўскі; [прадмова А. Сушы]. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2012. – 29, VIII, 776, [1] с.

9. Мова выданняў Францыска Скарыны / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі; АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 252, [1] с.

10. Піотуховіч, М. Францішак Скарына і яго літаратурная дзейнасць / Міхаіл Піотуховіч // Чатырохсотлецце беларускага друку = Quadringentennium typorum alboruthenicorum: 1525–1925: зборнік / Інстытут беларускай культуры. – У Менску, 1926. – С. 170.

11. Скарына і яго эпоха / [В. А. Чамярыцкі і інш.]; Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут літаратуры імя Я. Купалы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 479, [2] с., [23] л.

12. Скарынаўскія чытанні: тэзісы дакладаў і паведамленняў / [рэдкалегія: У. І. Анічэнка (галоўны рэдактар) і інш.]. – Гомель, 1990. – 69 с.

13. Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік / [рэдка-

легія: І. П. Шамякін (галоўны рэдактар) і інш.]; Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1988. – 607, [1] с.

14. Францыск Скарына: жыццё і дзейнасць: паказальнік літаратуры / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут літаратуры імя Я. Купалы АН БССР, Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа АН БССР, Кніжная палата СССР; [складальнікі: Я. Л. Неміроўскі, Л. А. Осіпчык; рэдактар А. І. Мальдзіс]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 267, [2] с.

15. Чамярыцкі, В. А. Беларускі тытан эпохі адраджэння: Да 500-годдзя з часу нараджэння Францыска Скарыны / В.А.Чамярыцкі; Праўленне тав-ва "Веды" Беларус. ССР. – Мінск, 1990. – 24 с.

16. Чатырохсотлецце беларускага друку = Quadringentennium typorum alboruthenicorum: 1525–1925: зборнік / Інстытут беларускай культуры; [адказны рэдактар Аркадзь Смоліч; вокладка, застаўка, канцоўка і загалоўныя літары па рысунках Марыі Лебедзевай і Міхала Эндэ]. – У Менску: коштам Інстытуту беларускай культуры, 1926. – [8], 353, [7] с.

17. Five centures of Scoriniana, XVI–XX = Пяць стагоддзяў Скарыніяны, XVI–XX / Compl. and ed.: Vitaut Tumash. – New York: Byelorussian Inst. of Arts and Sciences, 1989. – 283 p.

УДК 140.8:614.253

Ю. П. Ющенко, В. В. Білецька

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ФРАНЦИСКА СКОРИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

У тезах розкриваються основні морально-етичні аспекти спадщини Ф. Скорини, простежується вплив поглядів мислителя на становлення світогляду східнослов'янських народів у другій половині XVI – першій половині XVII століття. Авторами висвітлюються міркування Ф. Скорини з приводу етичного ідеалу людини і критеріїв її високоморальної поведінки, а також розкривається значення діяльності філософа у історико-культурному процесі східнослов'янського регіону.

Серед представників європейського відродження другої половини XVI століття помітне місце займає постать білоруського гуманіста, першодрукаря і просвітника Франциска Скорини. Саме він став основоположником ренесансно-гуманістичного напряму у східнослов'янській філософській і суспільно-політичній думці. Культурно-просвітницька діяльність і творча спадщина Ф. Скорини

вивчається протягом ось уже двох століть, про що свідчить ціла низка наукових праць та досліджень як українських, так і зарубіжних вчених. Проте у значній частині досліджень лише побіжно згадується ім'я Ф. Скорини в загальнім контексті більш широких проблем. Багато актуальних для свого часу праць, присвячених життєвому та творчому шляху мислителя, на сьогодні потребують концептуального оновлення, а в багатьох сучасних фундаментальних дослідженнях все ще залишаються «білі плями». Дотепер недостатньо висвітленими залишаються питання діяльності Ф. Скорини, його соціальне середовище, подальший розвиток поглядів гуманіста у працях послідовників, ідейно-духовні витоки його біблійських видань, ставлення читачів різних соціальних груп до його творчого наробку, причини припинення друкарського діяльності та інші. Таким чином, потреба у глибокому системному аналізі творчої спадщини Ф. Скорини та її впливу на зародження і розвиток ренесансної культури у східнослов'янському регіоні постає доволі актуальною на сучасному етапі.

Зародження наукового скоринознавства більшість дослідників пов'язують з іменами І. Бакмейсцера, І. Штритера, П. Алєксєєва, які поряд із мовознавчо-описовими аспектами досліджень спадщини Ф. Скорини, апелювали і до редакційно-перекладацької його діяльності. У радянський період з'явилися наукові праці М. Алексютовича, О. Коршунова, С. Падокшина, Е. Дорошевича, В. Огриша, В. Конана, Я. Ісаєвича, М. Гринчика, та інших, у яких висвітлювалися життя і діяльність Ф. Скорини, його світогляд, окремі аспекти мовної і перекладацької діяльності мислителя, а також мистецькі особливості його творчої спадщини. Представники сучасної білоруської та російської (Г. Галенчанка, Ю. Лабінцев, У. Конан, Б. Сапунов), а також зарубіжної історіографії (Ф. Сокалава, А. Баршчеускі, Г. Піхура, А. Надсан) у своїх дослідженнях акцентують увагу на історико-філологічних та лінгвістичних особливостях видань білоруського гуманіста та їх ролі у громадсько-політичному і культурному житті східнослов'янських народів.

Мета дослідження полягає у розкритті морально-етичних поглядів Ф. Скорини та їх впливу на формування світогляду східнослов'янських народів.

Ім'я східнослов'янського філософа-гуманіста епохи Відродження Франциска Скорини на сьогодні відоме широкому колу людей у всьому світі. Як яскравий представник свого часу, Ф. Скорина завжди прагнув служити спільній справі духовного відродження людини, її внутрішньому самовдосконаленню. Він першим здійснив спробу

синтезу давньоруської філософсько-етичної традиції, для якої характерним є погляд на природу і суспільство через ідеал морально прекрасного із західноєвропейською філософською культурою і суспільною думкою [5, с. 9]. Звертаючись до проблеми людини у суспільстві вчений намагався знайти їй пояснення через призму етичного, що суттєво відрізнялося від традиційного християнського трактування.

Як відомо, доволі поширеним способом філософствування у Середні віки було коментування Біблії. Будучи глибоко віруючою і релігійною людиною, Ф. Скорина, визнавав догмати християнського віровчення: божественну Трійцю, людську природу Христа, безсмертя душі та інші. В той же час у відношенні мислителя до Священного писання, можна знайти глибокі протиріччя: щира довіра з одного боку і спроба нетрадиційного вільного трактування тих чи інших релігійно-філософських проблем – з іншого [5, с. 83]. У своїх передмовах до Священного писання письменник намагався виправдати та обґрунтувати ідеї про релігійну та моральну автономію людини, її гідність, яка, на його думку, визначається не скільки походженням чи соціальним положенням, скільки інтелектуально-моральними чеснотами [5, с. 10].

Ф. Скорина став першим східнослов’янським перекладачем Біблії на близьку до народної мову. Своєрідний новаторський переклад робив останню доступнішою більш широкому колу читачів та дозволяв її вільне тлумачення. Скориненська Біблія зіграла величезну роль у становленні і розвитку суспільної свідомості східнослов’янських народів, ліквідувавши посередництво офіційної церкви і теології у відношенні людини до «божественного одкровення» [2, с. 125].

Демократизуючи Священне писання, тобто роблячи його предметом вивчення «людей посполитих» (пануючою церквою це категорично заборонялося), Ф. Скорина утверджував принцип *особистого ставлення людини до віри*. Відтепер кожному відкривалася можливість для індивідуального релігійного філософствування, вільного від офіційних церковно-теологічних авторитетів і догматів [1, с. 30]. В цілому ж світогляд східнослов’янського філософа являв собою буржуазну по своїй тенденції спробу ревізії офіційного християнського вчення, і в першу чергу етики [5, с. 10].

Морально-філософська спрямованість діяльності Скорини обумовила ту обставину, що питання етики в його творах займали провідне місце. Однією із суттєвих особливостей філософсько-

коментаторської творчості мислителя було прагнення за допомогою Священного писання обгрунтувати деякі, головним чином етичні, ідеї епохи Відродження. Біблійно-християнську етику гуманіст намагався синтезувати з етичними ідеями античної філософії, адаптувавши обидві до актуальних соціально-політичних і національно-культурних завдань східнослов'янських народів, від імені яких він виступав. Етика філософа орієнтувала людину переважно на практичне, суспільно-корисне життя, служіння «пожитку посполитому», оволодівання знаннями та постійне інтелектуально-моральне самовдосконалення [5, с. 97].

У передмові до Притч Соломонових Скорина стверджував, що головне призначення людини полягає у вдосконаленні земного життя. Найвищим благом, на думку гуманіста, є служіння богу через служіння людям. Саму ж людину мислитель розглядав головним чином в трьох вимірах: як істоту розумну, моральну і суспільну. В основу своєї етичної концепції Ф. Скорина поклав думку, про необхідність постійного вдосконалення людської природи, адже від цього вдосконалення буде залежати вдосконалення суспільного життя. Основний постулат морального закону, виведений філософом із розуму, можна сформулювати наступним чином: *вчиняй з усіма так, як би ти хотів, щоб вчиняли із тобою, і не вчиняй з іншими так, як би не хотів, щоб вчиняли з тобою.* На цьому раціональному принципі, на думку письменника, тримаються всі «писані» моральні закони, в тому числі закон Старого і Нового заповітів [3, с. 34].

Етичним ідеалом для Скорини завжди була інтелектуально-моральна особистість. Інтелектуальні чесноти у мислителя завжди пов'язувалися із поняттям *«мудрість»,* а моральні із поняттям *«добрі звичаї»*. Останні, на думку філософа, досягаються не лише «шляхом розуму», а й «шляхом прикладу», тобто у результаті вивчення Біблії, наслідування її позитивним героям та етичним заповідям [5, с. 104]. Скориненське трактування мудрості нагадує вчення стоїків про те, що перед кожною людиною відкрита можливість досягнення інтелектуально-моральної досконалості за рахунок залучення до оволодіння знаннями. Мудрість, наука і розум, вважає мислитель, – передумови «добрих звичаїв» та людського щастя. Свою ж місію на цьому шляху Скорина вбачав у наданні людям необхідних знань про доброчесне особисте та суспільне життя.

Людинолюбство і *справедливість* – два головних критерії моральної поведінки людини, на базі яких Ф. Скорина сформулював свій морально-категоричний імператив. Філософ вважав, що на основі справедливості і людинолюбства повинні будуватися не лише взаємо-

відносини між людьми, але й складатися юридичні закони, здійснюватися державне управління, відправлятися правосуддя [5, с. 113]. Саме освіта і культура, на думку мислителя, вказують людині шлях до індивідуального і суспільного блага і тим самим виступають основою для моральних чеснот і земного щастя. Причому доступ до морального ідеалу відкритий для кожної людини, оскільки доброчесності можна навчитися [1, с. 31].

Інтелектуальні і моральні чесноти людини, на думку Ф. Скорини, є суттєвими лише у тому випадку, якщо вони мають практичне спрямування, слугують «посполитому доброму» [5, с. 119]. Будучи виразником ідеології міщан, гуманіст надавав великого значення питанням правового регулювання суспільного життя. Ф. Скорина вважав, що в основі правових і моральних норм лежить «природній закон, написаний богом в серці кожної людини і зафіксований у людському розумі». Розум дає можливість людині відрізняти добро від зла, і справедливо вчиняти по відношенню до інших людей. На євангельсько-християнських принципах людинолюбства і справедливості, за задумом Ф. Скорини, повинні ґрунтуватися як моральні, так і соціальні відносини [2, с. 134]. Філософ не заперечував наявності в суспільстві класових відмінностей, «багатих» і «бідних», проте вважав, що взаємовідносини між різними соціальними прошарками населення повинні будуватися на основі мирного співіснування гармонії, «братолюбства» і «незлоби» [5, с. 123].

Служіння суспільному благу, підпорядкування індивідуальних інтересів інтересам суспільства також стали одними із основних принципів морально-етичної концепції мислителя. Ці принципи однаково стосувалися як державних діячів, так і простого народу, як багатих, так і бідних. Але у більшій мірі Ф. Скорина орієнтувався на «людей простих, посполитих» і постійно апелював до них. На відміну від багатьох гуманістів епохи Відродження філософ ніколи не вважав простий люд темною, неосвіченою масою, яка нездатна сприйняти філософську мудрість та науку. Навпаки, він звертався до нього як до рівного собі, вірячи в його інтелектуальні і моральні можливості [4, с. 22].

Вплив білоруського філософа Ф. Скорини на історико-культурний процес у східнослов’янському регіоні важко переоцінити. Він став першим східнослов’янським перекладачем та видавцем Біблії на близьку до народної мову. Життя і творчий шлях гуманіста, слід розглядати як предтечу реформаційного руху у східнослов’янських (білоруських, російських, українських) та литовських землях [5, с. 8]. Проблема світогляду мислителя і спрямованості його діяльності,

стало важливою частиною глобальної проблеми становлення та розвитку білоруського народу як свідомого суб'єкта історичного процесу, формування його культури та національної свідомості. В умовах феодально-католицької реакції і Контрреформації другої половини XVI–XVII століття, ідеї Ф. Скорини суттєво вплинули на національно-визвольний рух білоруського та українського народів за своє соціальне звільнення, національне існування та державну самостійність. В той же час морально-етична спадщина вченого стала одним із теоретичних джерел концепції зближення східнослов'янської культури зі світською культурою Заходу.

Таким чином, діяльність та світогляд Ф. Скорини, безумовно, були пов'язані із релігійно-моральними та соціокультурними змінами у суспільному житті Центральної та Західної Європи кінця XV – початку XVI століття. Будучи відданим сином свого народу, Ф. Скорина виступив ідеологом прогресивних сил східнослов'янського регіону, що прагнули релігійно-морального оздоровлення суспільства. Філософ вперше за всю багатовікову історію східного слов'янства, висунув прогресивні для свого часу ідеї усестороннього, інтелектуально-морального розвитку та виховання людини, права всіх без виключення на вільне вивчення та тлумачення Біблії, перетворення релігії в особисту справу людини без посередництва церкви, правомірності звернення до західної (античної) світської культури, реформування політичних та судово-правових інститутів влади та багато інших. З епохою Ф. Скорини пов'язаний процес становлення і розвитку білоруської національної мови, писемності, літератури та книгодрукування. Всі свої видання друкар адресував в першу чергу простим «посполитим» людям, перекладаючи світові літературні шедеври народною мовою. Утверджуючи в дусі Ренесансу свою особистість і власну гідність, мислитель тим самим утверджував особистість і гідність кожної людини. У відповідності із проголошеним ним же самим моральним принципом поведінки Ф. Скорина ставився до будь-якої людини так, як до самого себе. Така його діяльність, безсумнівно носила реформаційно-гуманістичний характер і була вираженням ідейно-культурних та релігійних тенденцій епохи Відродження.

Список використаних джерел

1. Баршчэўск, А. Францішак Скарына і Рєнесанс / А. Баршчэўскі // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў / гал. рэд. А. Мальдзіс і інш. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 60 с.

2. Галечанка, Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі

першадрукар / Г.Я. Галечанка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 280 с.: іл.
3. Конан, У.М Дабро і краса ў творчасці Францыска Скарыны / У.М. Конан // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў / гал. рэд. А. Мальдзіс і інш. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 60 с.
4. Лабынцев, Ю.А. Доктор Франциск Скорина и славянство / Ю.А. Лабинцев // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў / гал. рэд. А. Мальдзіс і інш. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 60 с.
5. Падокшин, С.А. Франциск Скорина / С.А. Падокшин. – М.: Мысль, 1981. – 215 с.

УДК 930.85(476)*І.Дварчанін:94:655.11(476)*Ф.Скарына

В. І. Яцухна

ІГНАТ ДВАРЧАНІН ЯК АДЗІН З ПЕРШЫХ БЕЛАРУСКІХ СКАРЫНАЗНАЎЦАЎ

У артыкуле разглядаюцца жыццёвы шлях і дзейнасць Ігната Дварчаніна – аднаго з першых уласнабеларускіх скарыназнаўцаў. Асаблівая ўвага надаецца аналізу структуры і змястоўнага напаўнення працы І. Дварчаніна “Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве”, абароненай у якасці дысертацыі ў 1926 годзе ў сценах Пражскага Карлава ўніверсітэта.

Доктар філасофіі, паэт, педагог, удзельнік заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху Ігнат Сымонавіч Дварчанін нарадзіўся 8 ліпеня 1895 года ў вёсцы Погіры былога Слонімскага павета Гродзенскай губерніі (цяпер Дзятлаўскі раён Гродзенскай вобласці) у шматдзетнай сям'і малазямельнага арандатара. З сямігадовага ўзросту пачаў наведваць мясцовую школу. У 1906 годзе сям’я пераехала пад Дзятлава, дзе Ігнат пачаў хадзіць у школу вышэйшай ступені, самыя здольныя вучні якой атрымлівалі званне народнага настаўніка. У 1912 годзе, паспяхова здаўшы экзамен за курс школы вышэйшай ступені, такое званне атрымаў і І. Дварчанін. Тры гады ён працаваў народным настаўнікам у в. Хмельніца на Слонімшчыне. У 1915 годзе І. Дварчанін быў мабілізаваны ў войска, але на фронт трапіў не адразу, а пасля сканчэння ў красавіку 1916 года Арыенбаўмскай школы прапаршчыкаў. Рэвалюцыйныя віхуры зрабілі сваю

справу: І. Дварчанін захапіўся грамадска-палітычным рухам: стаў членам Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ), прымаў удзел у яе з'ездзе (там пазнаёміўся з Б. Тарашкевічам), а таксама ў падрыхтоўцы Усебеларускага кангрэсу ў Мінску ў снежні 1917 года. У пачатку 1918 года І. Дварчанін па запрашэнні А. Чарвякова паехаў у Маскву працаваць у Беларускім нацыянальным камісарыяце. Надзвычай актыўна ўключыўшыся ў культурна-масавую працу Белнацкома, І. Дварчанін напісаў адозву «Да вучняў-беларусаў», якая была надрукавана ў «Правде», «Известиях» і «Дзянніцы». Выступаў І. Дварчанін у друку і з уласнымі вершамі, большасць з якіх мела сацыяльную скіраванасць. Самы чынны ўдзел прыняў І. Дварчанін у правядзенні нарады настаўнікаў школ Беларусі (21–23 ліпеня 1918 года), дзе выступіў з дакладам, у якім падкрэсліваў важнасць вывучэння беларускай мовы, літаратуры, гісторыі для абуджэння нацыянальнай свядомасці і чалавечай годнасці беларускага народа. У 1919–1920 гадах І. Дварчанін вёў значную культурна-асветніцкую работу ў Дзятлаўскім павеце, за што быў зняволены ўладамі санацыйнай Польшчы ў беластоцкі канцлагер, адкуль праз пэўны час уцёк.

Накіраваўся І. Дварчанін у Вільню, вясной 1921 года здаў там экстэрнам экзамены за курс Беларускай гімназіі. Летам гэтага ж года І. Дварчанін едзе ў Латвію, у Даўгаўпілс, дзе па запрашэнні беларускіх культурна-асветных гурткоў чытае лекцыі па беларускай мове і літаратуры на курсах настаўнікаў, дапамагае ў стварэнні драматычнага гуртка і хору. Наступнай і надзвычай важнай вяхой у біяграфіі І. Дварчаніна з'яўляецца вучоба ў Пражскім (Карлавым) універсітэце, які таленавіты беларус скончыў у 1926 годзе са ступенню доктара філасофіі (па выніках абароны дысертацыі "Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай глебе"; аб ёй падрабязна мы скажам крыху ніжэй). У час навучання ва ўніверсітэце І. Дварчанін актыўна ўдзельнічаў у літаратурным жыцці, выступаў з дакладамі, змяшчаў вершы рэвалюцыйна-рамантычнай накіраванасці ў студэнцкіх выданнях «Прамень», «Студэнцкая думка»; «Перавясла». Сябраваў з вядомым беларускім паэтам-рамантыкам У. Жылкам, які таксама вучыўся ў гэты час у Чэхаславакіі. І. Дварчанін быў абраны старшынёй "Аб'яднання прагрэсіўных беларускіх студэнтаў у Празе". У 1926 годзе І. Дварчанін вярнуўся ў Вільню і стаў выкладаць літаратуру ў Беларускай гімназіі. У 1927 годзе ім была складзена і выдадзена "Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры (ад 1905 году)", якая стала падзеяй у заходнебеларускім грамадска-культурным жыцці. Дзякуючы ўключэнню ў "Хрэстама-

тыю...” лепшых узораў беларускага мастацкага слова першай чвэрці XX ст., гэтая кніга адыграла выдатную вучэбна-педагагічную, этнаахоўную, патрыятычна-выхаваўчую ролю ў Заходняй Беларусі. І. Дварчанін быў цесна звязаны з кіраўніцтвам Беларускай сялянска-рабочай грамады, чытаў лекцыі ў віленскім гуртку Грамады. З 1927 года ён супрацоўнічае з часопісамі «Родныя гоні» і «Маланка». Пасля разгрому Грамады і арышту яе кіраўнікоў (Б. Тарашкевіча, С. Рак-Міхайлоўскага і інш.) І. Дварчанін становіцца адной з цэнтральных фігур нацыянальна-вызваленчага руху Заходняй Беларусі.

У 1928 годзе ён быў выбраны ад Навагрудскай акругі ў польскі сейм. Разам з іншымі пасламі І. Дварчанін стварыў у сейме самастойную фракцыю – беларускі рабоча-сялянскі пасольскі клуб «Змаганне», які фактычна працягваў дзейнасць Грамады. Члены клуба выступалі супраць судовага працэсу над дзеячамі Грамады, патрабавалі свабоды для палітзняволеных, абаранялі сацыяльныя і нацыянальныя правы беларускага народа. Сеймавыя прамовы І. Дварчаніна былі блізкія адозвам КПЗБ. У сакавіку 1929 года пасламі «Змагання» і камуністамі быў арганізаваны нелегальны з'езд Таварыства беларускай школы, у Галоўную ўправу якога ўваходзіў і І. Дварчанін. У 1930 годзе ён быў арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 8 год турмы. У выніку абмену палітвязнямі паміж СССР і Польшчай І. Дварчанін аказаўся ў 1932 годзе ў Мінску. Працаваў у АН БССР у камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі, выконваў абавязкі дырэктара Інстытута мовазнаўства. У 1933 годзе ён быў абвінавачаны ў сувязі з «нацдэмаўскім цэнтрам», які нібыта існаваў і дзейнічаў на карысць буржуазнай Польшчы. 16 жніўня 1933 года І. Дварчаніна арыштавалі органы НКУС, а ў пачатку 1934 года адправілі ў лагер тэрмінам на 10 гадоў. Паўторна І. Дварчанін быў асуджаны пазасудовым органам НКУС Ленінградскай вобласці ў самым канцы 1937 года і тады ж расстраляны. Поўнасцю рэабілітаваны І. Дварчанін быў у 1956 годзе.

Адзначым, што землякі не забылі свайго слыннага асветніка, педагога і палітыка: у 1989 годзе ў Дзятлава адкрыты помнік І.С. Дварчаніну, на адным са старажытных будынкаў устаноўлена мемарыяльная дошка (фотакарткі помніка і дошкі змешчаны на краязнаўчым сайце Дзятлаўшчыны). На доме ў вёсцы Погіры, дзе нарадзіўся І. Дварчанін, таксама ўстаноўлена мемарыяльная дошка. У. Калеснік у сваіх абодвух анталогіях заходнебеларускай паэзіі (“Ростані волі” і “Са сцягам і паходняй”) змясціў па некалькі вершаў І. Дварчаніна. Пісалі аб І. Дварчаніну гісторыкі беларускага літаратуразнаўства і мовазнаўства (М.І. Мушынскі, А.І. Жураўскі і інш.).

Асобныя старонкі-артыкулы аб І. Дварчаніну прадстаўлены ў рускай і абодвух беларускіх вікіпедыях. Інфармацыя аб І. Дварчаніну ёсць таксама на шэрагу іншых сайтаў інтэрнэта, прычым сярод матэрыялаў пададзены і некаторыя яго вершы. У 2011 годзе Згуртванне беларусаў свету "Бацькаўшчына" ў сувязі са 115-годдзем з дня нараджэння Ігната Дварчаніна заснавала прэмію яго імя, якая прызначана "для падтрымкі і папулярызацыі даследаванняў і публікацый, прысвечаных гісторыі і культуры беларускага замежжа".

Відаць, самым значным крокам у захаванні памяці аб І. Дварчаніну, а таксама своеасаблівым увядзеннем яго спадчыны ў шырокі навуковы і культурны ўжытак стала выданне ў 1991 годзе выдавецтвам "Навука і тэхніка" кнігі "Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве". Гэта, як вядома, дысертацыя І. Дварчаніна, абароненая ім у 1926 годзе ў сценах Карлава ўніверсітэта ў Празе. Пераклала дысертацыю з чэшскай мовы на беларускую і такім чынам адаптавала яе для айчыннага чытача Тамара Кароткая.

Доктарская дысертацыя І. Дварчаніна "Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве" была першым уласнабеларускім навуковым даследаваннем дзейнасці беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара. На аснове вялікай колькасці вывучаных і асэнсаваных матэрыялаў, прычым з самых розных крыніц (у тым ліку і з архіваў навучальных устаноў Заходняй Еўропы, заходнееўрапейскіх бібліятэк і інш.) І. Дварчанін паказаў грандыёзнасць здзейсненага Скарынам для ўласнага народа, а таксама для ўсёй еўрапейскай культуры.

Структурна дысертацыя І. Дварчаніна разбіта на 9 раздзелаў: Уступ; Біяграфія Скарыны; Стымулы дзейнасці Францішка Скарыны. Скарына як чалавек; Скарына як пісьменнік (тут аж восем падраздзелаў: Самасвядомасць Скарыны; Свецкія погляды Скарыны; Патрыятызм Скарыны; Дэмакратызм; Любоў да роднай мовы; Скарына як настаўнік народа; Сляды схаластызму; Скарына як прадстаўнік новага грамадскага саслоўя ў літаратуры); Скарына ў віленскіх творах; Скарына як кнігадрукар; Скарына як гуманіст; Уплыў дзейнасці Скарыны; Значэнне дзейнасці Скарыны. У канцы змешчана "Бібліяграфія", якая ўключае ў сябе 190 крыніц.

Вядома, скарыназнаўства далёка пайшло наперад за прайшоўшыя амаль дзевяноста гадоў з часу выхаду працы І. Дварчаніна. Многія факты і палажэнні, выкладзеныя І. Дварчанінам, устарэлі. Разам з тым сам падыход, ракурс, пад якім пераважна асэнсоўваецца дзейнасць беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, заўсёды будуць

цікавымі і актуальнымі. Гэта агаворваецца І. Дварчанінам у пачатку даследавання. Так, робячы ва "Уступе" бібліяграфічны агляд асноўных прац, прысвечаных Ф. Скарыне, І. Дварчанін зазначае наступнае: "Тэматыка нашай працы некалькі адрозніваецца ад папярэдніх даследаванняў. Акцэнт тут будзе зроблены на ўласна гуманістычны аспект – з'яву заходнееўрапейскую. Вось чаму мы хочам разгледзець дзейнасць Скарыны не толькі ў сувязі з культурным становішчам Айчыны, але і ў кантэксце з заходнееўрапейскім. <...> Наша праца, як сказана ў яе назве, мае пэўную скіраванасць – "Скарына як культурны дзеяч...". Гэта значыць, яна ставіць мэтай даследаваць светапогляд Скарыны, не засяроджваючыся на знешніх асаблівасцях яго прац, апісанні і параўнанні тэкстаў. Да той ступені, зразумела, пакуль яны не стануць адлюстраваннем ідэйных пошукаў Скарыны. У іншых выпадках мы будзем карыстацца гатовымі вынікамі даследчыкаў ці нейкімі іх схематычнымі накідамі" [1, с. 13]. І яшчэ адна цытата з самага канца Уступу: "Такім чынам, тэма нашай працы – "Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве" – дазволіць нам расказаць пра Скарыну як пра чалавека, пісьменніка, кнігадрукара, гуманіста ўвогуле і нацыянальнага дзеяча (месца яго ў сучасным грамадстве, уплыў і значэнне)" [1, с. 18].

У раздзеле "Біяграфія Скарыны" І. Дварчанін сістэматызуе вядомыя на пачатак 1920-х гг. звесткі аб жыцці беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара, спрабуючы пры гэтым расставіць на некаторых момантах біяграфіі Ф. Скарыны свае ўласныя акцэнты.

Сярод фактараў, якія стымулявалі дзейнасць Ф. Скарыны (адпаведны раздзел), І. Дварчанін вылучае чатыры галоўныя: матэрыяльны інтарэс, рэлігійнае падзвіжніцтва, дасягненні (стан развіцця – В. Я.) айчыннай культуры і ўплыў замежнай культуры. Цікавыя думкі даследчыка наконт "боку матэрыяльных інтарэсаў", які, лічыць І. Дварчанін, "амаль не быў уведзены ў існуючыя да гэтага часу працы пра Скарыну. Мы павінны гэта зрабіць, паколькі Скарына быў не толькі пісьменнікам, але і кнігадрукаром, а залежнасць гэтай працы ад матэрыяльных магчымасцей відавочная. Камерцыйны пачатак кнігадрукавання бачны ўжо ад пачатку яго заснавання" [1, с. 40]. У якасці галоўнага пацвярджаючага прыкладу І. Дварчанін прыводзіць памеры кніг, якія былі не надта вялікімі і маглі нават "падарожнічаць" са сваімі гаспадарамі; асабліва ў гэтых адносінах вылучаецца "Малая падарожная кніжка". Разам з тым І. Дварчанін указвае на тое, што пры ўсёй важкасці матэрыяльных інтарэсаў яны ў дзейнасці Ф. Скарыны "не былі галоўнымі. Тут дамінавалі хутчэй

з’явы ідэйнага парадку” [1, с. 42].

У раздзеле “Скарына як пісьменнік”, які, як ужо адзначалася намі вышэй, разбіты на цэлы шэраг падраздзелаў, галоўным пытаннем лічыцца наступнае: а наогул, ці можна лічыць Ф. Скарыну пісьменнікам? Перакладчык – так, выдавец – таксама, а вось пісьменнік... І. Дварчанін адназначна адносіць Ф. Скарыну да ліку пісьменнікаў, прычым не толькі на падставе простай наяўнасці ў яго прадмоў і пасляслоўяў, змешчаных у надрукаваных кнігах. Больш важкім аргументам на карысць аднясення Ф. Скарыны да разраду творцаў, а не рамеснікаў, з’яўляецца наступны: ён усведамляў сябе як асобу, што мае права на ўласныя думкі, перакананні, урэшце – на ўласную годнасць. Адукаваныя папярэднікі Ф. Скарыны з ліку ўсходніх славян лічылі сябе “нягоднымі, грэшнымі, грубымі, рабамі Божымі, чарвямі і г. д. <...> Зусім не тое мы бачым у Скарыны. Ужо сам загаловак “Біблія руска выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцька...” ўказвае на тое, што гэтай рысы ў яго не было. Ён называе сябе доктарам са слаўнага горада... Больш таго, чым далей, тым больш узмацняецца супрацьлеглая рыса – самаўсведамленне сябе як асобы” [1, с. 71–72]. Пачуццём самаўсведамлення “пранізаны амаль усе радкі прадмоў і пасляслоўяў. Усюды Скарына выступае як моцны аўтарытэт, які шмат ведае, а таму і робіць. Ён павучае ўсяму, што лічыць патрэбным, абапіраючыся на свае веды і навуку. Гэта своеасабліва выказанае “я” можна адчуць паўсюдна” [1, с. 72].

Асноўная думка, якая мусіруецца (і даказваецца) у раздзеле “Скарына ў віленскіх творах” фармулюецца І. Дварчанінам у самым канцы гэтага раздзела”: “На падставе віленскіх твораў можна зрабіць вывад, што Скарына не толькі не быў фанатыкам нейкай рэлігіі і апалагетам дагматызму, але нават не абсалютызаваў рэлігійныя адрозненні сваіх суайчыннікаў і друкаваў кнігі і для адных, і для другіх (маюцца на ўвазе каталікі і праваслаўныя – В.Я.)” [1, с. 133]. Усё гэта яшчэ раз пацвярджае яго агульную гуманістычную пазіцыю, вызначаную высокай адукацыяй і часам, які атрымаў назву “Адраджэнне”.

У раздзеле “Скарына як кнігадрукар” І. Дварчанін указвае на высокі ўзровень афармлення кніг, выдадзеных беларускім і ўсходнеславянскім першадрукаром. Прычым ён не толькі браў для ўзору ўжо кімсьці вынайдзенае і выкарыстоўваў яго для ўласнае патрэбы, але і развіваў, вынаходзіў сваё (гэта, на думку І. Дварчаніна, адносіцца найперш да шрыфту, які нідзе раней не сустракаецца).

Асаблівасцю змястоўнага напаўнення раздзела “Скарына як гуманіст” з’яўляецца вылучэнне І. Дварчаніным (на аснове шматлікіх

навуковых прац самых розных даследчыкаў) вядучых рыс гэтага еўрапейскага руху і своеасаблівае “накладванне” іх на дзейнасць Ф. Скарыны. Выснова адна: “... Амаль па ўсіх прыкметах, а галоўнае, па ўсіх найважнейшых, Скарыну можна лічыць тыповым гуманістам” [1, с. 160].

Уплыў дзейнасці Ф. Скарыны (аднайменны перадапошні раздзел працы) выявіўся ў тым, што “Скарына як першы культурны дзеяч на беларускай ніве з выразна акрэсленай заходняй арыентацыяй меў уплыў на цэлую культурную эпоху, пачатак якой быў пакладзены ў XVI стагоддзі. Гэты перыяд у гісторыі культуры быў асвечаны імем Скарыны, што цалкам адпавядала агульнай арыентацыі Беларусі на культурныя і грамадскія адносіны ў Заходяй Еўропе” [1, с. 170]. Акрамя таго, “дзейнасць Скарыны не абмежавалася ўплывам на Беларусь і Украіну. Яе сляды былі заўважанымі і па-за іх межамі: і ў Маскоўскай Русі, і ў славян заходніх – палякаў, славенцаў, балгараў” [1, с. 171].

Апошні раздзел дысертацыі І. Дварчаніна “Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве” заканамерна падводзіць вынікі ўсёй працы. Тут даследчыкам вылучаны наступныя моманты, якія мы пададзім асобнымі пунктамі і ў той паслядоўнасці, якую абраў сам І. Дварчанін (вядома, без прамых цытат з працы не абысціся):

1) Дзейнасць Скарыны з’яўляецца своеасаблівым сувязным звяном паміж славянскімі культурамі. “Зыходзячы ў сваёй працы з чэшскай культуры, Скарына распаўсюджваў яе дасягненні сярод іншых славян, галоўным чынам – праз зразумелае для большасці з іх кірыліцкае пісьмо. Скарына выканаў тут місію ўсёй беларускай культуры, якая ў пасляскарынаўскі час, увабраўшы ў сябе элементы заходнееўрапейскай і перш за ўсё заходнеславянскай культуры, распаўсюджвала яе дасягненні на поўдзень і ўсход” [1, с. 176].

2) Скарына пакінуў след у гісторыі сусветнай культуры, далучаючы сваю радзіму да шэрагу культурнейшых зямель Заходняй Еўропы і ўсяго свету.

3) Дзякуючы ўкараненню друку (праз Скарыну і яго падзвіжніцкую дзейнасць), Беларусь заняла належнае месца ў агульнай цывілізаванай еўрапейскай сям’і.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Дварчанін, І.С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве / І. С. Дварчанін; перакл. Т.М. Кароткай.– Мн.: Навука і тэхніка, 1991.– 187 с.

Народныя звычаі і абрады.
Вусная народная паэтычная творчасць.
Мова фальклора

УДК 82´396, 81´42

О. В. Белугина, С. Н. Стародубец

СТРУКТУРА ОБРЯДА ПОГРЕБЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ БРЯНСКО-ГОМЕЛЬСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ

Статья подготовлена в рамках проекта РГНФ-БРФФИ
№ 15-24-01006 *«Этнографические и лингвокультурологические особенности обрядового фольклора брянско-гомельского пограничья»*

В статье описывается структура обряда погребения на территории юго-западных районов Брянской области РФ, граничащих с Беларусью. В Новозыбковском, Гордеевском и Злынковском районах Брянской области анализ содержания понятийного уровня концепта-сценария «Похороны» показал, что на территории брянско-гомельского пограничья даже в пределах одного региона обряд обнаруживает ряд локальных вариантов и версий при проведении отдельных этапов похорон (постановка креста, бросание денег в могилу, время поминовения). Немаловажной частью обряда погребения остаются похоронные причитания, имеющие яркие диалектные черты, – плач вдовы по мужу, плач по сестре, плач дочери по отцу, плач старухи по старику. Лексическое значение слов, называющих определенные этапы обряда и обрядовую пищу (*вечеря*, *отправа, панихидка, канун, коливо*), имеет также региональную специфику.

Первичным в народных обычаях, связанных с похоронами, является приготовление тела к погребенью.

В прошлом обмыванием умершего обычно занимались старые женщины и мужчины, а также девушки, давшие обет безбрачия. Чернобай Анна Ивановна 1927 года рождения (село Манюки Новозыбковского района) рассказывала следующее: *«Мыли абязательна, звали каүо хочешь, но не каждый пойдя. Абычна бабки старые были, а если нема, бяруть харошую падруүу, но не из родственникав. Памоють, аденуть и ложать на места»*. Молодым людям запрещалось

участвовать в этом ритуале, чтобы не потерять способность к деторождению. Считалось, что мертвое тело пагубно влияет на все живое.

После обмывания горшок, в котором была вода, обязательно разбивали, а осколки выбрасывали вместе с мылом, мочалкой, тряпкой и другими вещами, которые касались тела покойника. Одежду, в которой умер человек, обычно сжигали. Вот, что нам сообщила жительница города Новозыбкова Третьяк Мария Никитична 1927 года рождения: « *Ну, адежду ету абычна, канешна ж, зжиҮают. Ну, или закапывают. Но чаще зжигали»*. В народе верили, что место, куда выливалась «обмывальная вода», становилось бесплодным, а ступивший на это место человек больным. Найденный кусок мыла мог разрушить семью и наслать бесплодие.

Одежда для умершего обычно приготавливалась заранее, при жизни человека, она хранилась в особом «смертяном» узле. Погребальный костюм шили из белой холстины, вручную. Нитку узлами не закрепляли. Рубаха не имела пуговиц, а ворот ее завязывали тесьмой. На ноги надевали лапти. Верхней одеждой служил саван, представлявший собой два сшитых полотнища с капюшоном без рукавов. Голову женщины покрывали платком, мужчин хоронили без головного убора. Но, с течением времени традиции видоизменились: *«Девушак надяють у платя, ти у юпку с кохтай. Я ня знаю, як Үде, а у нас так надявали. Такая ж… Тольки ж уже як для мяртваҮа. Хто кохту… Як хто. Хто светлаю кохту, хто тёмную кохту, надявали. Тольки ж новае. Штоб не ношанае, а новае. У деревни платок абязательна наденуть на Үалаву. И женщинам. Тольки не такия, што круҮом шии, а абычна такую шальку, штобы ражки ляжали тут… На шии, на Үрудях роҮи ляжали. Ну, ета…Завязка. А хто, можа, не завязуя. Можа ложать во так во…Можа прищепуять чим. Можа тольки друҮия завязуять на адин вузялок, а друҮия, можа, прикалуять чем-нябудь. Абычна всяҮда… Не бачила, штоб круҮом шии наппинали платок…*

У мущин фуражку… Скольки я видала, Үалавныя уборы лажили у Үалаву. В конце Үалавы». (Селионова Ефросинья Андреевна, 1929 года рождения, село Лысые Злынковского района.)

В некоторых местах покойников хоронили в венчальной или в праздничной одежде, а кое-где – «в чем умер». Практически везде девушек хоронили в свадебном наряде, а молодых неженатых парней – в праздничном костюме:

«Если маладыя вот девачки памираять, адеваять свадябный наряд. Плаття белае. Да вот. Як маладую». (Шкарубо Марина

Тимофеевна, 1939 года рождения, село Спиридонова Буда, Злынковского района.)

Перед положением умершего в гроб, гроб окропляют святой водой, тело крапят после положения в гроб. Под голову покойному кладут подушку, набитую сеном или соломой: «*Абычна у γроб прыносили, если сена нема, то саломки и пад низ на γроб лажили. Не баγато ж, канешна, а як пастель такую. Наложать салому, то уже як несть, дак падγатавали у γроб. А усяγда, як день ляжать, ти начавать будя, дак… Абычна ж ляжаў γде-либа в доме на пастели на етай, што слали мяртвяцу. А уже як везть, дак в γроб уже застилали…саломки, ти сянца. Если сена ё, дак сенам пастилали и <…> хоть нема палатна, дак кисяи белай застилали у γроб такую палоску, як на γроб на весь и падушка была. Кались падушку делали з сена. Исшивали навалку. Ну, если ё такая небольшая навалка, дак у γатоваю, а если нема такой… Навалки бальшия, вон як з падушак, дак сшивали такую, штоб па размеру γроба. Як γроб. И лажили. Застелять тоя сена, ти саломку… Наскрозь лажили. Ну, ни так, што поўна набивали, а па ўсим γрабу ж. Паложать саломки и тады палатенцам там, а хоть кисяи стёжку атрэзали и на весь γроб расстилали, а тады падушачку тожа ж сшивали… А если γатовая ё, дак натаптывали сенам навалачачку беляньскую такую для мяртвяца и клали ў γроб ў γалавы.З перья нихто не лажиў. Патаму што перья… Хто яγо знае чо… Там можа затлеть. Эта ж курыная перья. А салома ана и будя ляжать ўсё время так*». (Селионова Ефросинья Андреевна, 1929 года рождения, село Лысые Злынковского района.)

Следующим этапом обряда, согласно народным традициям, является вынос тела, погребение и возвращение родных и близких в дом умершего.

Обычно гроб с телом покойного выносили из дома рано утром, что позволяло похоронить умершего в дневное время. Ближе к вечеру погребение не совершали: согласно поверью, это время принадлежало мертвецам, покой которых нарушать нельзя. Кроме того, считалось, что похороненного днем заходящее вечером солнце успеет «взять» в мир иной. Конечно, в этом сказывались языческие предания. Покойника выносили из дома через окно или хлев, чтобы запутать ему обратную дорогу, если он «вздумает» возвратиться в мир живых. С этой же целью процессия двигалась на кладбище самой длинной, окольной дорогой. Умершего несли ногами вперед, чтоб он «видел», куда идет, но забыл откуда [1, с. 93].

После выноса тела оставшиеся в доме старались сделать дом неузнаваемым для покойника, смыть все его следы. Для этого мыли

пол, стены, лавки, столы, посуду. Переворачивали стулья, табуретки. По лавке, где стоял гроб, слегка ударяли топором, чтобы «отсечь смерть». Также было принято садиться на лавку сразу после выноса тела, чтоб покойник знал: его место занято и возвращаться ему некуда. А постель умершего выносили в курятник, чтобы ее «опели петухи», ведь их крик якобы прогонял нечистую силу.

Согласно народному обычаю, умершего обычно хоронят на третий день после смерти. При чрезвычайных обстоятельствах допускается погребение в более ранний срок: «*…Што пакойник абязательна должен хатя бы ночь переначивать в сваём доме. А лутше, канешна, если яɣо харонят на третий день после смерти. Если челавек балевший, да жарка, да запах, яɣо харонят на втарой день, как умер…*». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.)

В деревнях похоронная процессия обычно медленно продвигалась по улице, останавливаясь около памятных для покойного мест. Завидев процессию, люди выходили из домов, крестились, читали молитву и присоединялись к шествию. После выхода за околицу все останавливались для того, чтобы покойник простился с деревней, а те, кто не шел на кладбище, – с умершим. Затем гроб перекладывали в сани или на телегу, чтобы везти в церковь и на кладбище, если они находились далеко.

Хотя Церковь не приветствует плачей над умершими, похоронные причитания были и остаются неотъемлемой частью ритуала. Эти песни-причитания называют воплями, вытьем, голошением. Приведем несколько примеров причитаний. Плач вдовы по мужу: «*Укатилася красное солнышко / За горы ано, да за высокие, / За лесушки ано, да за дремучие, / За облачка ано, да за хадячие, / За часты звёзды, да подвасточные! / Пакидат меня, да бедную ɣаловушку, / Са стадушкам ано, да са детинаю, / Аставят меня, ɣарюшу ɣоре - ɣорькую, / На веки-та меня да векавечные! / Ни как растить-та сиротных мне-ка детушек! / Будут па миру ани да ведь скитатися, / Па падаконью ани да спатыкатися, / Будет уличка хадить, да неширокая, / Путь-дароженька вот им, да не тарнёшенька. / Без сваеɣо родителя, без батюшки. / Приизвиютца-та буйны на них ветрушки, / И набаюца-та добры пра них людушки, / Што ведь вольные дети. / Не храбры, да сынавья растут безотчие, / Не красны, да слывут дочери у матушки! / Глупа зделали сиратны малы детушки, / Мы праɣлупили родительско желаньице, / Дапустили эту скорую смерётушку, / Мы не заперли новых сеней решотчатых, / Не задвинули*

стёколь чатых коленак, / У варот да мы не ставили приваротчичкаў, / У дубовыих дверей да старажателей, / Не сидели мы у трудной у пастелюшки, / У тяжола, крута складнаүа зүаловьица. / Не үлядели пра запас мы на радителя, на батюшку, / Как душа да з белых үрудей выхадила, / Очи ясные з белым светам пращалися. / Падхадила тут скорая смерётушка. / Ана крадчи шла зладейка-душеүубица, / Па крылечку ли ана да маладой женой, / Па новым ли шла сеням да краснай девушкай, / Аль калекай ана шла да перехожею, / Са синя ли моря шла да всё үалодная, / Са чиста ли поля шла да ведь халодная, / У дубовых дверей да не стучалася, / У акошечка ведь смерть да не давалася, / Патихошеньку ана да падхадила / И чорным воранам в акошка залетела. / Мы праүлупили, сиротны малы детушки, / Атпустили мы великое желаньице! / Кабы видели злодийную смерётушку, / Мы бы ставили сталы да ей дубовые, / Мы бы слали скатерти да тонкабраные, / Палажили бы ей вилки залачоные, / Палажили б востры ножички булатные, / Нанесли бы всяких яствушек сахарных. / Наливали бы ей питьеца медвянаүа. / Мы садили бы тут скорую смерётушку/ Как за эти сталы да за дубовые, / Как на эти на стульица кленовые, / Атхадячи бы ей низко пакланилися / И ласкава бы ей тут үаварили: / «Ай же ведь, скорая смерётушка, создана / Ат владыки на сыру, знать, землю послана / За удалыми үаловушками! / Ты возьми, зладей скорая смерётушка, / Не жалею я үарна цветна платьица, / Ты жемчужную вазьми маю падвесачку, / С сундука падам платочки лавентеравы. / Са двара вазьми любимую скатинушку. / Я са стойла-та даю каня добраүа, / Са үваздя даю те уздицу тесмяную, / Я седёлышко дарю тебе, / Залатой казны даю тебе па надабью! / Не бери толька надёжнай үаловушки, / Не сироть толька сиротных малых детушек, / Не слези меня пабеднай үаловушки!» / Атвечала зладейка- смерётушка: / «Я не ем, не пью в дамах да ведь крестьянскиих, / Мне не надабна любимай скатинушки, / Мне са стойла-та не нада каня добраүа, / Мне не нада златой казны бесщётнай, / Не за тем я у владыки-света послана! / Я беру да, зладей скорая смерётушка, / Я удалые үаловушки. / Я не брезүую ведь, смерть да душеүубица, / Я ни нищими ведь есть да ни прахожими, / Я ни бедным не брезүую убоүим». / Тут праүаварит вдава блаүачесливая: / «Видна, нет таүо на свете да не водица, / Што ведь мёртвые с паүоста не варотятца, / Хоть не дальняя дарожка – безызвесная, / Не лесные перелески – мутарсливые. / Глупа зделали сиротны малы детушки / – Не схадили мы ва улички рядовые, / Не дашли да мы да лавочки таруовыя, / Не купили лист бумаженьки

үербовыя, / Не взыскали писареў да хитрамудрых, / Не списали мы радителя–та батюшку / На партрет да еүо бело эта личушка, / На эту на үербовую бумаженьку. / Еүо жолты бы завивные кудёрышки, / Еүо ясно развесёлае бы личушка, / Прелестны бы учтивые славечушки, / Велико бы радительское желаньице! / Как падрастать станут сиротны малы детушки, / Па сеням да станут детушки пахаживать, / Из акошечка в акошечка паүлядывать, / На широкую на уличку пасматривать. / Прихадить станет разливная красна вёснушка, / Павытают снежочки са чиста поля, / Павынесет ледочки са синя моря, / Как вада са льдом ведь есть да поразальюца, / Быстра реченька с үор да паразайдёца / Пратекут да ведь мелки малы реченьки / В акеян да сине морюшка, / Как пайдут наши суседи / На трудну на крестьянскую работушку, / Будут пахари на чистых на полюшках, / Севцы да на распашистых палосушках, / Малы детушки на мать станут паүлядывать, / Сирату да меня, вдовушку, выспрашивать: / «Ты паслушай, сирата же вдава матушка! / Уж да есть радитель-та наш батюшка?» / Тут я б выняла үербовый лист бумаженьку, / Показала бы сердечным малым детушкам! / Ещё скажут-та сиротны малы детушки: / «Кто же пойде на распашисты палосушки? / Как у нас да ведь радитель наша матушка, / Нету пахаря на чистых на палосушках, / Сенокосца на луүовых нету пожинках». / Тут я спахнуся, кручинна вся үаловушка, / За сваю да за надёжную державушку. / Унывать стане ретливае сердечушко: / Да как растить-та сиротных малых детушек». (Шкарубо Ольга Михайловна, 1968 года рождения, село Лысые Злынковского района.)

Другой вариант плача по мужу: «*Хазяин ты мой, милый мой, / Што ж ты так от меня рана уходишь? / И на каүо ж ты меня оставляешь? / И как жа мне без тебя теперь жить? / И как жа мне теперь быть без тебя? / Да почему ж бы тебе не хотелось пажить у тёплым, у светлым? / А уходишь ты в сырую маүилачку*». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.).

Плач по сестре*: «Мамачка мая радная, / Папачка мой родный, / Хазяин мой, / Вазьмитесь вы за ручачки, / Да встречайте ж вы сваю дочачку, / Да привитайте её, Памаүайте ей, / Падсказывайте ей тут што*». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.)

Плач дочери по отцу**: «***Са восточнай са старонушки / Падымалися да ветры буйные / Са үромами да са үремучими, / С маленьями да са палючими; / Пала, пала с небеси звезда / Всё на батюшкину на моүилушку. / Расшиби-ка ты, үрамова стрела, / Ещё*

матушку да мать – сыру землю! / Развались-ка ся ты, мать-земля, / Што на все четыре стораны! / Скройся-ка, да γрабова даска, / Распахнитеся, да белы саваны! / Атвалитеся, да ручки белыя, / Ат ретива ат сердечушка. / Разажмитеся, да уста сахарныя! / Абернись-ка ся, да мой радимый батюшка, / Перелётным ты да ясным сокалам, /Ты слетай-ка ся, да на сине море, / Ты абмой-ка, радной мой батюшка, / Са бела лица ржавщину; / Прилети-ка ты, мой батюшка, / На свет етый, на высок терем, / Да пад акошечка, / Ты паслушай-ка, радимый батюшка, / Горе γорьких наших песенак...». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.)

Плач старухи по старику: *«На каγо ты, милый мой, абнадеялся? / И на каγо ты апаложился? / Аставляешь ты меня, γоре-γорькую, / Без тёплова сваво γнёздышка!.. / Ни ат каγо-та мне, γоре-γорькай, / Нету мне слова ласкова, / Нет-та мне слова приветлива. Нет-та у меня, γоре-γорькай, / Ни роду - та, ни племени, / Ни паильца мне, ни кармильца. Астаюсь-та я, γоре-γорькая, / Старым-та я стара-старёшенька, / Адна да адинёшенька. Работать мне - измаженья нет, / Нет-та у меня роду-племени, / Не с кем маю думу думати, / Не с кем мне слова молвити – / Нет у меня милаγа ладушки».* (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.)

По пути на кладбище вслед покойному принято бросать еловые ветки. Жительница города Новозыбкова, Третьяк Мария Никитична 1927 года рождения, объясняет это явление следующим образом: *«Ветки брасают, штобы душа пакойника – ана приходит сорак дней – нахадила дароγу. Ветки именна паказывают путь к дому. У нас ель есть, а γде нет, брасают и пальмавые ветки, и цветы брасают. Даже мноγия γаварять, што не нада слишкам часта бросать ветки, патаму шта брошенные ветви должен пакойник убрать. Как сабирает он их».*

Перед закапыванием могилы туда бросали деньги, чтобы душа могла заплатить за перевоз на тот свет или откупиться от греха. Этот обычай, сохранившийся с языческих времен, существует и по сей день: *«Кидали, усяуда капейки. <…> Каждый жа стаить, у каγо капейка, у каγо две, ну вобщем, у каγо скольки ёсть и кидая у ямку».* (Весёлая Вера Григорьевна, 1920 года рождения, село Кожаны Гордеевского района.)

На могиле воздвигается надгробный крест или памятник, который устанавливают в ногах покойного, чтобы лицо усопшего было направлено на крест. Но в некоторых местах крест ставят и в голове покойного: «*У нас ставят крест в наγах. Кауда стали*

ставить крест в наүах, дак мая сватья с Беларуссии закричала: «Што вы делаете? Зачем в наүах крест ставите? » А я үаварю: «Тут ў̊се так делают». А у их, значит, ставят в үалаве. А я знаю, што пакойник, каүда утрам васходит сонце, он должен паднимаца и на крест малица». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.) В ходе нашего исследования установлено, что и в селе Чернооково Климовского района крест устанавливается также в голове умершего: «*У нас стоять ў̊ галавах, в Чернаокове ў̊ галавах*». (Исаченко Анна Антоновна, 1930 года рождения, село Чернооково Климовский район.)

После возвращения с кладбища полагалось провести очистительный обряд: вымыть руки и лицо, перекреститься.

Среди россиян сохранилось языческое поверье, будто на поминки приходит сам умерший. Во многих местах перед трапезой совершался особый ритуал – поиски или приглашение покойника. Родные обходили всю избу, хозяйственные постройки, выходили на дорогу, которая вела к кладбищу, и звали умершего за стол. Покойник считался хозяином поминок, для него освобождали самое почетное место, где ставили тарелку, ложку, хмельные напитки и клали хлеб. Меняя блюда, клали немного еды, приговаривая: «Покушай, родимый!»

Каждая трапеза имела свои особенности. Например, обед в день погребения был многолюдным – приходили все, участвовавшие в похоронах: «*Абязательна нужна үарячае, штоб на стол был пар. Как щитаеца, што душа насыщается этим парам. Ну, вот үатовят абязательна. Прежде всеүо, каүда садяца паминать, делают коливо. Эта кампот и булачку крышат. И всех абносять. Каждый давжон тры ложачки пачарпнуть, паминуть за упакой. А патом становять үарячее: борщ или лапшу абязательна. А патом астальное. Все хто, што үатовят. И салаты үатовят, и калбасу, и рыбу, и катлеты, и картошку тушоную, а в конце блинчики с твараүом, с мясам, если, канешна, ни пост. Если у пост челавек умирает, то үатовят тем, хто пастит, постный абед атдельна. А этим, хто ни пастит, үатовят общий абед. А у канце … Можна сказать, как сигнал таүо, што заканчиваюца паминания, абязательна кашу гречневую или с сахарам, или с мёдам и кампот. Эта у канце паминаний*». (Третьяк Мария Никитична, 1927 года рождения, город Новозыбков.)

По возвращении с кладбища, согласно общеславянской традиции, «устраивали поминки («тризну») с ритуальными блюдами (горох, блины, кутья)», «поминки совершали также через день, через

неделю, на сороковой день (когда душа окончательно расставалась с телом) и через год после похорон» [2, с. 383].

Региональную специфику имеют языковые единицы, обозначающие как те или иные этапы обрядового действия, так и обрядовую пищу, как-то:

• вече́ря (в нашем материале «Поминальная трапеза для родственников и знакомых в день смерти человека», в «Словаре Брянских говоров»: «Вече́ря. Ужин. Вячеря – ета ядим вечирам. Брас. *У нас вячеря начинаицца абычна у сем или восям часов вечара. Злынк.*» [1, с. 48]): «*…вячеря обязательно. Ну, вячеря это само собой. И ночь начуешь возле пакойника, целую ночь*» (Рогожникова Ольга Кузьминишна, 1939 года рождения, г. Новозыбков);

• отпра́ва: «Вот сейчас техника, стали батюшку возить, а *раньше батюшку не привазили. То пахаронят, а патом перед сороковым днём, идут на кладбище, набирают земли с могилки и везут в церковь. И когда там сорок дней делать, отправа, у нас зовётся. Вот тагда эту землю с церкви везут и прямо на магилку сыпят»* (Сергеенко Екатерина Никифоровна, 1948 года рождения, село Кожаны Гордеевского района);

• ко́ливо («ср. Поминальный напиток» [1, с. 160]): «Коливо. Это *самое первое становилося, як садятся за абед»* (Исаченко Анна Антоновна, 1930 года рождения, село Чернооково Климовский район); («– *А что готовили на эту вечерю?– Обычно коливо готовили, брали тюрю делали, коливо – это каша, а тюря – это белый хлеб, залитый сладкой вадой или медом, или кампотом, и каждый должен брать па три ложки, атъесть с общей чашки»* (Надежда Сергеевна Ткачёва, 1942 года рождения, село Хохловка Климовского района);

• кану́н (в наших записях кано́н, ко́ля) («м. Медовый напиток, сваренный к празднику либо к поминкам» [1, с. 137]): «*Ну канон делали, вот варили там кампот яблочный, варили - узвар. Ну и подсладили, печенюшку пакрашили па кусочку, кто изюм. Ну и вот перед тем как садится есть, нада три раза, па три ложечки этого канона, а только патом приступать к еде»* (Сергеенко Екатерина Никифоровна, 1948 года рождения, село Кожаны Гордеевского района);

• *панихи́дка (*«Поминальная трапеза на кладбище, принесенная в тарелке, которая стояла возле умершего с водой и хлебом»)*: «Паняхиду ету нясуть, тарелочка ета стаить возле пакойника на столе, тады ету тарелку, в няе блинок пякуть, гостинца накладають, тады ету тарелку ў платок, на кладбище нясуть, панихидку ету,*

и с покойником, и там на могилке делять, детям раздають, а коли детей нема, да хорошие конфеты, то и старым то по могилкам раскладають, а потом назад возвращаются и ужо батюшку плотють, его уже отправляють, вязуть, а етых приглашають на обед людей: приходите ужо на обед, и идуть люди на обед, обед готовять хороший» (Чернобанова Анна Ивановна, 1927 года рождения, село Манюки Новозыбковского района).

Таким образом, анализ содержания понятийного уровня концепта-сценария «Похороны» показал, что на территории брянско-гомельского пограничья даже в пределах одного региона обряд обнаруживает ряд локальных вариантов и версий при проведении отдельных этапов похорон (постановка креста, бросание денег в могилу, время поминовения).

Список использованных источников

1. Брянский областной словарь. Ответственный редактор Н.И. Курганская. Брянск, – 2007.

2. Русский православный обряд погребения. Сост. П. Кузьменко. М.: Букмэн, 1996. – 159 с.

3. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. Ответственный редактор С.М. Толстая. – М.: Междунар. отношения, 2002.

УДК 81’373:398.332.4(476.2–37)

А. М. Воінава

НАМІНАЦЫІ ХРЭСЬБІННАГА АБРАДУ Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬСКАГА РЭГІЁНА

У артукуле разглядаюцца назвы хрэсьбіннага абраду, зафіксаваныя на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна. Праведена іх падрабязная лексіка-тэматычная класіфікацыя, даюцца шляхі пранікнення іх у беларускую мову, вызначаны тыпы структурнай матывацыі.

Народная мова захоўвае вялікі пласт назваў абрадавага цыклу, які да сённяшняга часу не вывучаны поўнасцю. Геаграфічнае палажэнне Гомельскай вобласці заўсёды спрыяла цесным міжмоўным кантактам. Вынікі гэтага кантактавання адзначаюцца ў абрадавай лексіцы гомельскіх гаворак. У першую чаргу тут адлюстроўваюцца трывалыя сувязі беларускай і рускай моў, абумоўленыя і падмацаваныя наяўным

у штодзённым маўленні жыхароў рэгіёна беларуска-рускім білінгвізмам. Разам з тым, пастаянныя шматвяковыя сацыяльна-эканамічныя і культурныя зносіны суседніх роднасных народаў паўплывалі на фарміраванне асобных блізкіх і агульных рытуалаў і ў сямейным жыцці беларусаў і ўкраінцаў. Паспрыяла такім працэсам і агульная старадаўняя гісторыя, і падобныя аб'ектыўныя сацыяльныя сучасныя рэаліі.

У мове захоўваюцца самыя разнастайныя па часе ўзнікнення і функцыянавання лексічныя адзінкі. У сістэме нацыянальнай мовы гэта скарбніца ўяўляе сабой абрадавыя назвы, якія адлюстроўваюць важныя падзеі ў грамадскім і сямейным жыцці народа: называюць абрады розных перыядаў земляробчага календара беларуса, абазначаюць самыя значныя падзеі ў жыцці чалавека – нараджэнне, хрышчэнне, вяселле, пахаванне.

Так, у складзе сямейна-абрадавай лексікі выразна вылучаецца вясельная, радзінна-хрэсьбінная і пахавальная лексіка. У сямейна-абрадавай лексіцы разнастайнай з'яўляецца лексіка хрэсьбіннай абраднасці як аднаго з найбольш важных комплексаў сямейнай абраднасці, які мае даўнія развітыя традыцыі бытавой культуры, уяўляе значную цікавасць і з'яўляецца актуальным. Матэрыялам даследавання з'явіліся запісы хрэсьбіннага абраду, сабраныя падчас фальклорных і дыялекталагічных экспедыцый, зафіксаваных у розных месцах Гомельскага рэгіёна.

У складзе радзіннай абраднасці вызначаюцца тры асноўныя моманты: само нараджэнне, прыём у грамадства новага члена і ачышчэнне маці і бабкі-павітухі [1, с. 319]. У лексіцы хрэсьбіннага абраду маюцца спецыфічныя найменні, якія можна прадставіць у выглядзе наступных тэматычных груп:

1. Назвы абраду і этапаў абрадаў: ***хрэсьбіны, хрэсбіны, крысціны, красціны****: На хрэсьбін было пабагату людзей. У мяне дык пачті па сто чалавек. Усе любілі хадзіць. Білі кашу.* Крупец Добр.; *Хрэсбіны – сначала абязацельна ў цэркаў нясуць дзяцей, там ідзе абрад, красівыя гэтыя абрады з купаніям.* Крупец Добр.; *У дзень* ***крысцін*** *кума прыходзіла ў дом да дзіцяці з хлебам-соллю, ручніком і грашамі.* Лубянікі Браг.; ***радзіны****:* ***Радзіны*** *святкаваліся праз 2–3 тыдні пасля нараджэння дзіцяці.* Белін Петр.; ***збіраць на шапачку***: *Першым дзелам* ***збіралі*** *дзіцям* ***на шапачку.*** Петрыкаў; ***разбіць гаршчок:*** *Хто дасць больш грошай, той і* ***разбівае гаршок.*** Лучыцы Петр.; ***вадзіць 'хвост'***: *Пасля* ***вадзілі "хвост".*** *Баба, кум і кума ішлі дадому да бабы, а за імі ўсе астатнія і працягвалі гулянне.* Буркі Браг.

Царкоўны абрад хрышчэння называўся ***хрэсьбіны, крэсціны***: *Хрэсьбіны праводзіліся звычайна ў той хаце, дзе жыве дзіця.* Рычоў

Жытк.; *Як прынясуць ад краста, то спраўлялі хрысціны.* Мазыр; *Саўсім нядаўна ў нас былі крэсціны.* Макаўе Гом**.** Спецыяльнае найменне меў і другі дзень хрэсьбін: ***пахмелкі, пахмелле:*** *На другі дзень тожа гулялі хрэсьбіны. Называўся гэты дзень "пахмелкі".* Азяраны Рагач. *Адным з этапаў правядзення абраду хрышчэння з'яўлялася перапіванне кумоў: Перадача чарак з грашыма хросным бацькам называецца "перапіваць кумоў". Юравічы Калінк.*

2. Назвы асоб, якія ўдзельнічаюць у абрадзе. Пры крашчэнні галоўнымі ўдзельнікамі былі ***кросныя бацькі, кросныя радзіцелі, хросныя.*** *У народзе іх называлі* ***кум і кума.*** Баршчоўка Добр. Зафіксавана і зборная назва **кумаўё**: *Прыходзім, гуляем, дзіцёначка* ***кумаўё*** *ложа пад печ, каб быў крэпкі, як печ.* Мірны Гом.

На тэрыторыі Гомельшчыны для наймення кросных бацькоў зафіксаваны наступныя назвы: ***хросная маці, матка хрышчоная****: Для гэтага бяруцца* ***хросныя маці і бацька.*** Белін Петр.; *Куму называлі* ***матка хрышчоная****.* Мазыр; ***хросны бацька, хросны тата***: ***Хросны бацька*** *бярэ дзіця і дзержыць яго пры малітвах.* Белін Петр.; *Хросныя крысцілі дзіця. Таго, хто не знаў отча наш, таго ён і не ўзяўся хрысціць.* Крупец Добр.

Нованароджаны пры крышчэнні называўся ***хрэшчэнік, хрэснік:*** *Куму называлі матка хрышчоная, а дзіцятка –* ***хрышчэніца, хрышчэнік.*** Мазыр; *Два раза ў год хросная і бабка наведваюць* ***хрэснікаў****.* Крыўск Буда-Каш. Першае дзіця ў сям'і называлі ***первенец:*** *Первенец – дзіця, якое першым нарадзілася ў сям'і.* Крупец Добр.

Пачэснае месца адводзілася ***павітусе, бабе, бабе-прыродухе, бабушцы***: *Павітуха займала пачэснае месца.* Крупец Добр. ***Баба,*** *што купала ў первы раз, кашу варыла.* ***Баба-прыродуха*** *– старая баба, баба-павітуха. Яна прыходзіла ў ответкі 3 разы, прыносіла падаркі.* Удалёўка Лоеўск.; ***Бабушка*** *варыла кашу, пірага пекла з макам ці з ігрушамі.* Жлобін.

На абрадзе хрышчэнне выбіраўся ***касір, лічыльнік:*** *Але перад этым нада было выбраць касіра, які будзе збіраць выкуп за кашу.* Петрыкаў Петр.; *Выбіралі сярод прысутных самага жартаўлівага чалавека, які быў* ***лічыльнікам*** *(лічыў, якую суму пакладзе на горшчык з кашай кум, баба).* Дзякавічы Жытк.

Зафіксаваны і найменні жанчыны, якая нарадзіла па-за шлюбам: ***крапіўніца****: Чаму так? Таму што дзіця сваё ў крапіве яна найшла, так у нас гаворать.* Крупец Добр.; ***гуляшчая:*** *Хякая без шлюбу нарадзіла, то гуляшчай называлі.* Отар Чачэрскі.

3. Назвы рытуальных прадметаў або сімвалаў, якія выкарыстоўваліся падчас абраду: ***ручнік****: Бабіна каша ўгортваецца ў* ***ручнік****.*

Навасёлкі Петр.; ***гаршчок****: Патом ужэ кум разбіваў той* ***гаршчок****.* Новыя Галоўчыцы Петр.; ***крыж, крэшчык: Крыж*** *свеціцца і адзяецца на дзіця; У цэркві кум должэн быў купіць* ***крэшчыка*** *сваяму хрышчэнцу.* Петрыкаў. Падчас правядзення абраду хрышчэння рытуальнымі лічыліся самыя разнастайныя прадметы і нават жывыя істоты: ***кот, певень****: Потым падаюць кашу. Ловяць* ***ката ці пеўня*** *і саджаюць у чыгун, накрываюць ручніком і пытаюцца ў бабы, ці яе гэта каша?* Чамярысы Браг.

Пасля таго, як хрышчэнне дзіцяці закончылася, бабу дадому вазілі на ***баране, тачцы, санках, карыце, начоўках, калясцы, балеі, калёсах, карчы:*** *Садзілі кума і куму на* ***барану*** *і ездзілі да крамы.* Навасёлкі Петр.; *А калі жартаўнікі, маглі і ў* ***карыце*** *зацегці.* Ст. Дуброва Акцябр.; *Быў звычай вазіць бабку, яе саджалі ў* ***начоўкі*** *і вазілі, каб гарэлкі дала.* Неглюбка Ветк.; *Бабушку нада была вазіць. Калісь вазілі на* ***санях****, еслі зімой, летам –* ***на калёсах.***

Прынцыповае значэнне мелі і прадметы, якія трэба было браць ў царкву для правядзення абраду хрышчэння: ***хлеб, соль, свечка:*** *Бралі з сабой грамнічную свечку, кусок хлеба, шчапотку солі, іншыя клалі грошы, сыр і яшчэ што-небудзь, каб чалавек стаў шчаслівым і багатым.* Кірава Добр.; ***мятнік, увівч:*** *Кума брала у цэркву мятнік (кусок тканіны) і хлеб.* Мілашавічы Лельч.; *Ім даюць увівч* (кавалак тканіны), *каб выціраць рукі.* Мормаль Жлоб.

4. Навы абрадавай ежы. Найбольш пільная ўвага надавалася ***кашы, бабінай кашы:*** *На хрэсьбінах была бабка-павітуха, якая прыгатавала* ***кашу****.* Багрымавічы Петр.; ***Бабіна каша*** *ўгортваецца ў ручнік.* Навасёлкі Петр.

Да прыгатавання бабінай кашы прад’яўляліся пэўныя патрабаванні, яе ўпрыгожвалі: Баба варыла кашу з прасяных круп, дабаўляла ў кашу **масла, мёд, малако.** Гаць Акцябр.; *Верх кашы баба ўпрыгожвае* ***кветкамі, кладзе грошы*** *і абавязкова ўтыркае* ***карандаш****, прыгаворваючы: “Вучыся добра, жыві багата і каб квітнеючае была ў цябе жыццё”.* Чамярысы Браг.

У некаторых раёнах Гомельшчыны першы раз падавалі ***падстаўную кашу****: Першы раз бабе падавалі не яе кашу, а падстаўную.* Гаць Акцябр. Далейшы пачастунак быў самым разнастайным: ***боршч:*** *Хазяйка* ***строіла гарэлку, кашу варыла і боршч варыла****. Кашу з пшана.* Новыя Галоўчыцы Петр.; ***блінчыкі, кісель****: Абавязкова павінны быць на стале блінчыкі з смятанай і макам, кісель.* Гаць Акцябр.; ***аладкі, булачкі****: Маладая маці выпякці далжна што-небудзь на стол: аладкі, булачкі*. Пружынішчы Акцябр.

Абрады, звязаныя з сямейным жыццём чалавека, з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *бабка, дзед, кум, радня, хрысціць, каша, гаршчок, мятнік, ручнік, кажух, маці, бацька, парадзіха* і інш. [2].

Большасць зафіксаваных лексем з’яўляюцца матываванымі найменнямі. Пад матываванасцю слова звычайна разумеюць “абумоўленасць яго значэння значэннем іншага слова, ад якога яно ўтворана” [3, с. 121], усведамленне сувязі значэння і гукавой абалонкі, якая выражае гэта значэнне [4, с. 153].

У адпаведнасці з такім азначэннем выдзяляюцца розныя тыпы матывацыі: *лексічная* (адносіны матываванага слова з аднакаранёвым словам) і *структурная* (адносіны слова з аднаструктурнымі найменнямі). Пад структурна-семантычным тыпам матывацыі мы разумеем адзінства лексічнай і структурнай матывацыі слова, якое праяўляецца ў яго сувязі з гучаннем і значэннем утваральнай асновы і суадносінах з аднаструктурнымі моўнымі адзінкамі.

Як паказвае аналіз, самым пашыраным тыпам структурна-семантычнай матывацыі разглядаемых назваў з’яўляецца намінацыя паводле працэсуальнай прыкметы: *пахмелкі, хрышчэнік, мятнік, хрэсьбіны, красціны, радзіны, адведкі, вотведы, сматрыны, рубаха.* У такой дэрывацыі ўдзельнічаюць суфіксы -к-, -ух-, -іц-, -ах-, -ын. Радзей утвараюцца найменні ад назоўнікаў: *кажух, бабушка, ручнік.* Зафіксаваны на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна і складаныя назвы. Сустракаюцца наступныя мадэлі састаўных назваў: прыметнік + назоўнік: *свяцовы мак, падстаўная каша, хросны бацька, хросная маці*; дзеяслоў + назоўнік або назоўнік з прыназоўнікам: *вадзіць “хвост”; збіраць на шапачку; класць на кашу;* назоўнік + назоўнік: *перапіванне кумоў*; дзеяслоў + назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам: выціраць рукі аб плацце: *Пасля бабцы дарылі падарак, ткань на плацце. Гэта называлася выціраць рукі аб плацце.* Кіцін Жлоб.

Даволі значную групу ў гаворках Гомельшчыны складаюць экспрэсіўныя абрадавыя назвы. Асаблівасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі з’яўляецца тое, што эмацыянальная афарбоўка накладаецца на лексічнае значэнне слова, але не зводзіцца да яго: дэнататыўнае значэнне слова ўскладняецца канататыўным. Такія лексемы, акрамя намінатыўнай, маюць яшчэ і экспрэсіўную функцыю, якая робіць іх адметнымі, выразнымі ў лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы, і дазваляюць перадаць такія эмацыянальна-ацэначныя адносіны суб’екта да прадмета, як ласкальнасць, іронія, кпіны.

У лексіцы хрэсьбіннага абраду зафіксавана шмат слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, якія перадаюць розныя адценні пачуццяў. Такія адценні значэння могуць выражацца ўнутраным зместам моўных адзінак, з'яўляюцца эксплiцытнымі – выражацца праз знешнія, фармальныя паказчыкі (суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі).

Выключным багаццем экспрэсіўных адценняў вылучаецца лексіка са значэннем асобы. Шырока прадстаўлена яна ў хрэсьбінных песнях: *Бабулька ж мая міленькая.* Добруш; *А дзесятую дачушку. Яе браты калыхалі.* Добруш; *Люлі, люлі, сястрыца.* Добруш; *Не шкадуйце, мае кумочкі.* Добруш; *А на дачушку – няхай выбачае.* Тураў Жытк.

Памяншальна-ласкальныя суфіксы назоўнікаў, што сустракаюцца ў радзінных песнях, у сваёй большасці не звязаны з памяншэннем прадмета (хацінка не маленькая хата), а з выражэннем адносін павелічальнасці або ласкальнасці. Так, суфіксы -еньк-, -аньк-, -іньк- выяўляюць станоўчыя адносіны да аб'екта, маюць значэнне яркай эмацыянальнасці і размоўнай экспрэсіўнасці: *Бяжыць (імя) к сваёй **ба-бусеньке**. Бяжыць яна **скоранька**, Просіць яна **шчыранька**: – Дай жа, Божа, маёй унучцы **Лягенько**, **дабрэсенько**, **скарэсенько**!* Буркі Браг.

Такія ж адносіны выражаюцца з дапамогай суфіксаў **-ак-**: *Абы вырас унучак.* Добруш; **-к-**: *Аж да ўторнічка гуляць.* Добруш; *У нас радзінкі былі.* Добруш; **-ак-, -ок-, -ёк-**: *А Машын палюбоўнічак.* Покаць Чач.; **-ц-**: *З харошага дзераўца, З асату.* **Юравічы Калінк.; -ачк-, -очк-, -ечк-, -ейк-**: *Кума мая, **кумачка.*** Краснае Браг. *Баханачку хлеба,* Лубянікі Браг.; *Чаму мяне ў **госцейкі** Не завеш?* Юравічы Калінк.; **-чык**: *Не шкадуйце, мае кумочкі, Па рубельчыку даць.* Добруш; **-ятк-**: *Дадому з дзіцяткам.* Лубянікі Браг.; **-іц-**: *Раса пала на травіцу.* Добруш; "Сястрыца, расці скора. Добруш.

У складзе суфіксальных утварэнняў можна вылучыць словы максімальнай ступені экспрэсіўнасці – такія дымінутывы, якія ўтвараюцца ад дымінутываў: бабулечка ад бабуля: *Дам табе, **бабулечка**, Тры пуды маку* Добруш; бабусенька ад бабуся: *Бяжыць к сваёй **бабусеньке***. Буркі Браг.; дзіцёначак ад дзіцёнак: *Вот родзіцца **дзіцёначак***. Дуброўная Браг.; кумочкі ад кумок: *А сягоння, мае **кумочкі**, Мы на хрэсьбіны прыйшлі.* Добруш. У такіх назоўніках праяўляецца ўзмоцненая ступень ласкальнасці, мяккасці, добрых адносін.

Сустракаюцца ў традыцыйных фальклорных хрэсьбінных песнях і клічныя формы назоўнікаў: *Ці ты, **куме**, розуму Пытаеш?* Юравічы Калінк.; *Ой, ты, **кумачку-пане**, Ой, такі ў цібе стане.* Касакоўка Жлоб.; уласна дыялектныя канчаткі дзеясловаў: *Наша бабка ды па*

двару ходзя. Касакоўка Жлоб.; *Бабка кашку нясе**ць**, А кум казной трасе**ць***. Касакоўка Жлоб.; *Буд**умо** піці До понедзелка.* Рычоў Жытк.

У песнях, звязаных з хрэсьбіннай абраднасцю, часта фіксуюцца кароткія формы прыметнікаў, якія, як вядома, сустракаюцца найчасцей у фальклорных творах: *У адным кубку **зеляно** віно.* Добруш; *У трэцім кубку **горка** гарэлка.* Добруш; ***Саладок** мядок для кумы з кумам.* Добруш; *У бабкі кашка **смачна**, А ў кума казна **ясна***. Касакоўка Жлобін.

Прадстаўлены ў хрэсьбінных песнях і вобразныя сродкі, якія таксама прызначаны падкрэсліць важнасць хрэсьбіннага абраду. Сярод тропаў найчасцей сустракаюцца параўнанні: *Каша павінна вырасці і быць **жоўтай, як сонца,** рассыпчатай.* Покаць Чач.; *Калі адкрываюць ручнік, адтуль, **як шалёны,** вылятае кот.* Палессе Чач.; эпітэты: *Цячэ **рэчанька**, цячэ **быстрая.*** Іванаўка Чач., *Із-пад **камушка серабрыстага*** Іванаўка Чач.

Іншамоўная лексіка ў межах разглядаемага семантычнага поля складае даволі кампактную мікрагрупу і адносіцца пераважна да так званых “культурных” запазычанняў. Многія з іх былі засвоены беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці, з’яўляюцца даўнімі запазычаннямі: з польскай: кофта < пол. kofta; [3, т. 2, с. 355]; нямецкай: хвартух < пол. fartuch < ням. Vortuch; [3, т. 2, с. 300]; лацінскай праз пасрэдніцтва польскай мовы: касір < пол. casa < лац. capsa ‘футарал’; [3, т. 2, с. 300]; арабскіх моў: хуста < пол. chusta < іт. fustagno < ст.лац. fustanūm < араб. Fastât, стар. назва Каіра.

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Гомельскага рэгіёна, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічных сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю сродкаў з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. –511 с.

2. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т.: пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина / М. Фасмер – М., 1986–1987.

3. Моисеев, А.И. Мотивированность слов // Исследования по грамматике русского языка. Учёные записки ЛГУ, 1963. Вып. 68, № 322.

4. Супрун, А. Е. Лекции по лингвистике / А. Е. Супрун. – Мн., 1980.

УДК 392.51(476.2-37Светлагорск)

А. Д. Дакукін

МЯСЦОВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ВЯСЕЛЬНАЙ АБРАДНАСЦІ СВЕТЛАГОРШЧЫНЫ

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле аналізуецца вясельная абраднасць аднаго з раёнаў Гомельскай вобласці – Светлагорскага раёна. Увага засяроджваецца на асобных структурных кампанентах мясцовага вяселля, якія выяўляюць агульнаэтнічную аснову, маюць адметныя рытуалы і цесна звязаны з народнымі вераваннямі.

Традыцыйная народная культура – з’ява вельмі шматгранная, якая ўключае мноства абрадавых дзеянняў, прыкметы і павер’і. Некаторыя з іх з цягам часу забываюцца, а іншыя працягваюць існаваць далей, удакладняюцца, набываюць новы сэнс. Характэрным ў гэтым плане нам падаецца вясельны абрад, бо ён звязаны са шлюбам – вызначальнай падзеяй жыцця, якая і сёння не страціла сваёй важнасці. Заўважыць гэта можна на багатым фальклорным матэрыяле, запісаным у вёсках Светлагорскага раёна Гомельскай вобласці.

Вяселле на Светлагоршчыне, як і ў іншых рэгіёнах Беларусі, мае тры часткі: перадвясельную, уласна вясельную і паслявясельную. Часткі дыферэнцуюцца на больш дробныя этапы, кожнаму з якіх адводзіцца пэўная функцыя і адметныя рытуалы. Сутнасць гэтых этапаў разгледзім ніжэй і падмацуем фактычным матэрыялам.

Сватанне – першы этап давясельнай часткі, які з’яўляецца надзвычай важным. У сваты хадзілі, звычайна, мужчыны з боку маладога, прычым часта рабілася гэта ўвечары, патаемна: “*Вяселле пачыналі са сватаўства, тады ў дом да дзяўчыны прыязжалі сваты. Тут дагаварваліся пра дзень, калі будуць гуляць вяселле. Спявалі песні, у якіх гаварылася пра тое, аб чым думала маладая. Такжа дарылі пярсцёнак. Шчэ да вяселля гатовілі падарункі*”(запісана ў в. Асінаўка ад Садаводавай Розы Іванаўны, 1929 г.н.) [2, с. 199]*.

Выбар часу сватання (а потым і вяселля) быў абумоўлены, па-першае, абрадавымі дзеямі і засцярогамі ад чутак, сурокаў (сваты ішлі вечарам, зацемна, каб ніхто не бачыў), а, па-другое, практычнымі мэтамі (надвячоркам усе вяртаюцца з працы і могуць сустракаць сватоў; вяселле спраўлялі восенню ці ўзімку, калі ўжо сабраны ўраджай, не пачаліся яшчэ пасты): “*Пачыналі гуляці толькі пасля Вадохрышча. Свадзьба была толькі зімой. Тыя, хто хацеў ўлетку*

гуляці, быстра расходзіліся. Сваты прыязджаюць пасля захаду сонца, штоб людзі не відзелі і не дагадаліся, еслі нявеста не захоча замуж” (запісана ў в. Высокі Полк ад Чудноўскай Марыі Іванаўны, 1922 г.н.) [2, с. 200]; “*Нельзя рабіць свадзьбы ў час паста, бо будуць няшчаслівыя маладыя. Раньшы рабілі свадзьбы восенню, пасля таго, як скончацца ўсе палявыя работы*” (запісана ў в. Печышчы ад Дайнека Дар’і Фядосаўны, 1927 г.н., Дайнека Анастасіі Фядосаўны, 1922 г.н.) [2, с. 203].

Выбар пары залежаў у мінулыя часы ў большай ступені ад меркавання родных, чым ад жадання маладых. Бацькі з абодвух бакоў знаёміліся і (пры ўмове згоды) дамаўляліся аб часе, калі прыйдуць сваты. Іншы раз хлопец і дзяўчына нават ніколі не бачылі адзін аднаго: “*Вось, калі дагаварыліся, дык і засылалі сватоў. Бывала так, што маладыя дайжа і не ведалі адзін аднаго да сватання, а адмовіць было нельга, бо была такая воля бацькоў. Але бывала і такое, што сваты прыхадзілі проціў волі бацькоў. І калі не жадалі прымаць бацькі іх, то выганялі па-разнаму: хто мятлой, хто венікам. Але большасць случаяў было па волі бацькоў*”(запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.,) [2, с. 204]. Але з цягам часу пачынае пераважаць самастойны выбар дзяцей: “*На сватанне хросныя даўжны прыйці! Жаніх, бацька родны (еслі е ў цябе бацька) і хросны. Ну і дамаўляюцца ці пойдзе дзяўчына. А дзяўчына ўперад яшчэ з ім дамовіцца. Яна скажа, і яе радзіцелі знаюць, што прыдуць сваты, і яны ўже гатовяцца*”(запісана ў в. Хутар ад Мігай Анастасіі Сяргееўны, 1930 г. н)*. Былі, аднак, выпадкі нечаканага сватання. Зразумець тут рашэнне дзяўчыны можна было па наступных прыкметах: “*Спачатку сваталі нявесту. Матка нявесты падгатаўлівала гарбуз. Калі нявеста не згодна ісці замуж, то гарбуз аддавалі сватам, гэта і быў адказ. А калі дзяўчына была згодна, то гарбуз разбівалі і выкідвалі далёка за хатай*” (запісана ў в. Печышчы ад Дайнека Дар’і Фядосаўны, 1927 г.н., Дайнека Анастасіі Фядосаўны, 1922 г.н.) [2, с. 203]. Найбольш папулярным спосабам адмовы быў гарбуз, які маглі прама перадаваць у рукі, падкідваць у воз і інш.

Сватанне не азначала яшчэ канчатковага і непазбежнага вяселля, бо трэба было яшчэ дамовіцца з больш шырокім колам родных, што рабілася далей на запоінах і заручынах. Калі рашэнне, прынятае на папярэднім этапе, адмянялася, то бакі павінны былі вярнуць выдаткі (хлеб, выпітую гарэлку, падарункі).

Этап запоінаў выражаны ў розных раёнах Светлагоршчыны неаднолькава. Часта ён адбываўся адразу пасля сватання, іншы раз

гэтыя этапы не размяжоўваліся: “*Запоіны, заручыны, сватанне – гэта ў нас у Хутары ўсё адно і тое ж. Раней як хадзілі ў сваты... Не хлопец з дзеўкаю дагаварываліся, а бацькі выбіралі маладых. Колісь такое было: глядзелі, падбіралі, каб з роду знатнага былі, бралі ж не абы-каго, калі хто бяднейшы, дык ён і выбіраць доўжэн быў бяднейшую, бо бацька не аддасць беднаму багатую*”(запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 204].

Заручыны (змовіны) – наступны этап давясельнага перыяду, на які запрашалі ўсіх сваякоў, знаёмілі са шлюбнай парай і меркавалі, як спраўляць вяселле, што рыхтаваць і ў якім аб’ёме: “*Там ужо дагаворваюцца па які дзень, дак ужо багата ізде людзей, там можа сабраць, дапусцім, сваіх сясцер, дочак сваіх. Выдавалі падаркі. Матэрыял метраў дзесяць. Каму платочак, хустачку, каму што. Маладой даюць падаркі на замовіны. І маладая дае*” (запісана ў в. Стракавічы ад Дзімідовіч Ніны Іванаўны, 1930 г. н. (раней пражывала ў в. Славань Светлагорскага р-на Гомельскай вобл.)) [1, с. 410]. Іншы раз інфарманты пад змовінамі разумеюць сватанне, не адрозніваюць іх ад запоінаў: “*Калі прыхозяць сваты, эта называлася змовіны*” (запісана ў в. Прудок ад Лаўрановіч Ніны Сцяпанаўны, 1941 г. н)*. На заручынах прымалася канчатковае рашэнне аб жаніцьбе, яго ўжо нельга было адмяніць (бо вярнуць такія вялізныя выдаткі сялянскай сям’і было складана).

Вяселле святкавалася на працягу некалькіх дзён. Пачыналі, звычайна, у нядзелю, а ў суботу збіраліся нявеста са сваімі сяброўкамі і рабілі вэлюм, таму гэты дзень называлі “зборная субота”: “*Раней свадзьбы гулялі ў васкрасенне, панядзелак і аўторак. Субота была зборная. У суботу ўжо гатовяць і маладой фату, і нарады, плацці, прыданае – палатно, юпкі натканыя, посцілкі, рушнікі. Таксама пеклі каравай*” (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.,) [2, с. 204]*. Трэба адзначыць, што намі не знойдзена прыкладаў бытавання на Светлагоршчыне абраду ўпрыгожвання ёлкі і далейшага яе выкупу жаніхом, што з’яўляюцца абавязковымі ў перадвясельную суботу ў іншых мясцовасцях Гомельшчыны. Адзіны падобны выпадак зафіксаваны ў в. Чыркавічы: “*Разам з сабою абавязкова бралі ёлку. Ету ёлку высякалі ў лесе, і ў маладога дзеўкі маладыя з бумагі дзелалі разныя цвяточкі, лентачкі і імі абвівалі ўсю ёлку, гэта, як кажуць, – вілі ёлку. Вот бралі ету ёлку і ехалі да маладой. Малады і глаўны дружок, які дзяржаў ету ёлку, ехалі ўперадзе. Калі яны пад’язджалі, то людзі, якія ўстрачалі маладога, стараліся атарваць ветачку з етай ёлкі. Гэта азначала, што ветачка можа*

прынесці шчасце, багацце" (запісана ў в. Чыркавічы ад Усціменкі Марыі Якаўлеўны, 1929 г.н.) [2, с. 204]. Але з расповеду вынікае, што ёлку рабілі ў хаце маладога, прычым для ўпрыгожвання вясельнага поезда пры ад'езде жаніха па маладую ў першы дзень вяселля, без выкупу ў суботу. Па прыведзеных звестках можна меркаваць, што такі звычай не зусім характэрны для вяселля Светлагорскага раёна.

Важным момантам у сістэме вясельнай абраднасці Светлагоршчыны з'яўляўся абрад выпечкі каравая, з якім былі звязаны шматлікія прыкметы і павер'і. Караваі былі асобныя ў жаніха і ў нявесты. Для выпякання іх запрашалі жанчын-каравайніц, якія павінны былі быць немаладымі, шчаслівымі ў сямейным жыцці і мелі ўжо вопыт працы з вясельным печывам. Каравай быў важным і з міфалагічнага пункту погляду, бо з яго падрыхтоўкай быў звязаны будучы лёс маладых, а таксама і прыкладны час вяселля для іншых незамужніх дзяўчат і інш. Упэўніцца ў гэтым дапамогуць змешчаныя далей запісы: "*У дзень зборнай сыботы ў доме жаніха і нявесты сабіраюцца сваячкі і суседкі пячы каравай. У эты час нявесце і жаніху нявьзя захадзіць у дом. У каравайніцы выбіралася 5 замужніх жанок, з якіх адна маладуха, якая нядаўна гуляла вяселле. Мужыкам тожа няльзя прыходзіць у дом. Можна толькі брату.*

Заканчуецца сыбота застоллем каравайніцаў. Яны п'юць і пяюць: "Багат, Надзечка, бацька твой. // Густая пшаніца на навіне, / Высокія стагі на гумне, / Вышэй каравай на стале. // Удача, удача! // Наш каравай удаўся, / Ды шырокім лісцем услаўся, / У чырвоныя кветкі ўбраўся". Потым выкупаюць каравай. У нас гэнта быў брат нявесты і лучша кроўны" (запісана ў в. Высокі Полк ад Чудноўскай Марыі Іванаўны, 1922 г.н.) [2, с. 201].

Каравай – гэта абавязковая абрадавая страва, якая з'ўляецца адметнай часткай шлюбных урачыстасцей менавіта на поўдні Беларусі. Этап яго выпякання можна лічыць пачаткам уласна вясельнай часткі.

Першы дзень, як правіла, святкавалі ў хаце маладой. Раніцай жаніх разам са сваёй дружынай прыязджаў туды і павінен быў "адкупіцца": сяброўкі нявесты засланялі ўваход у двор, паказвалі маладому іншых "нявест", а той даваў ім цукеркі, грошы, каб прайсці ў хату: "*У нядзелю пачыналася свадзьба. Гулялі свадзьбу госці маладой у яе хаце, а госці маладога – у хаце маладога. Але пасля, бліжэй да вечара, свадзьбу гулялі толькі ў маладой разам з гасцямі маладога… Госці маладога прыходзілі ў яго хату і таксама пілі, гулялі. А малады збіраўся ўжо да маладой… Малады з дружкамі імкнуліся хутчэй прайсці гэты натоўп людзей, каб начаць сватаўство.*

Але маладую хавалі, закрывалі, трэбавалі выкуп, маладому падстаўлялі другую маладу. Маладыя з дружкамі трэбуюць, каб аддалі маладую, а дружкі маладой ахраняюць яе, трэбуюць выкуп: канфеты, гарэлку, грошы. Як ужо выкупілі маладую, малады бярэ яе за руку, выходзяць яны ўжо з хаты" (запісана ў в. Чыркавічы ад Усціменкі Марыі Якаўлеўны, 1929 г.н) [2, с. 204–205].

Далей пачыналася застолле ў хаце маладой. Галоўным дзеяннем тут быў пасад (абодвух маладых ці аднае нявесты) – усаджванне на дзяжу ці лаву, пакрытую кажухом поўсцю наверх, што сімвалізавала шчасце і багацце маладой сям'і. Гэтых жа мэт імкнуліся дасягнуць пры абсыпанні жытам: "*Вось яны падыходзяць да хаты маладой, і там іх сустракаюць бацькі нявесты. Абычна сустракалі не родныя бацькі нявесты, а хросныя бацькі. Адчыняліся вароты, ставіўся стол, накрыты самадзельнымі скацеркамі, на стол ставіліся абавязкова мёд, чарка, гарэлка і хлеб-соль. Маладым давалі папробаваць тры разы мёду, каб жылося сладка, хлеб давалі адкусіць, каб былі пышныя, багатыя, налівалі па чарачкі гарэлкі. Гарэлку не трэба было выпіваць, а трэба было толькі прыгубіць і разбрызгаць. Лічылася, што сколькі капеляк, дык столькі шчасця, багацця, кахання. Тады ці брат, ці сястра маладой бралі яе за руку і вялі не проціў сонца, а па сонцу да лавы, на якой быў засцелены авеччы кажух або там стаяла дзяжа. І ўжо маладую садзілі ці на лаву, ці на кажух. Лічылася, што маладая будзе багатай, здаровай, вялікай. Потым усе ішлі за стол. Маладыя павінны былі сядзець на кажуху. Дружкі маладога сядзелі па руку жаніха, а дружкі маладой – па руку нявесты. А як маладыя заходзілі ў хату, то маладой давалі платочак з жытам, і яна начынала крастом абсыпаць хату. Сыпле за печ, каб жызнь была такая доўгая, сколькі зёрнышак упала, а следам маладога і маладую пасыпалі таксама жытам*" (запісана ў в. Чыркавічы ад Усціменкі Марыі Якаўлеўны, 1929 г.н.) [2, с. 205]. Тут мы бачым цесную сувязь паміж дзеяннямі і міфалагічнымі ўяўленнямі, якія маюць прадуцыравальнае значэнне (уплыў на забеспячэнне здароўя, дабрабыту сям'і). Цікава, што на кажух магла садзіцца толькі цнатлівая дзяўчына: "*Сказалі, што кажух еты абазначаў, што ета дзевушка ідзе замуж. Гаворaць, еслі ішла разводная ілі з дзіцёнкам, то на кажух не садзілі*" (запісана ў в. Баравікі ад Сцепанцовай Марыі Сяргееўны, 1949 г.н.)*. На пасад маглі садзіць як у хаце нявесты, так і ў хаце жаніха.

Нарэшце адбывалася цэнтральная падзея свята – дзяльба каравая. Яго ўрачыста выносілі, а сват (хросны бацька жаніха) прасіў дазволу на разразанне печыва. Атрымаўшы яго, пачынаў дзяліць.

Адметна, што першы кавалак маглі даваць маладым, хросным альбо бацькам: "*У гэты дзень дзялілі каравай толькі маладой, а каравай маладога – назаўтра. Каравай няслі тыя, хто яго рабіў і прыгаворвалі: "А ў нашым караваі із сямі палёў пшаніца, / Із васьмі рэчак вадзіца, / Із дзевяці кароў масла / І яец палтараста!" Падносілі яго к сталу, а бацька хросны маладой павінен быў выкупіць еты каравай, каб яго раздзяліць. Калі ўжо каравайшчыкі згаджаюцца з цаною, тады бацька аддае ім ці грошы, ці што другое. Прадаўшы каравай, каравайшчыкі ўходзяць, а ў дзвярах стаяць родныя бацькі. І тады хросныя матка і бацька тры разы просяць дазволу каравай падаць маладым...*" (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 206].

Пасля дзяльбы каравая маладыя збіраюцца ехаць у хату жаніха. Разам з імі вязуць і вялізны куфар, дзе змяшчаецца пасаг (адзенне, посцілкі, палатно і пад.). Пасля прыезду гэтыя рэчы вывешваюць і выкладваюць навідавоку, каб усе маглі бачыць, якая нявеста-майстрыха: "*А тады маладую забяруць, і паедуць ужэ к жаніху. А назаўтра ўжэ, у панядзелак, гулялі ўжэ і ў маладой, і ў маладога. Вот так во свадзьба была. Два дня гулялі*" (запісана ў в. Рудня ад Шумавай Марыі Арсеньеўны, 1934 г.н., Шумава Уладзіміра Уладзіслававіча, 1964 г.н., Караткевіч Галіны Кірылаўны, 1941 г.н., (раней пражывала ў в. Шчытная Жлобінскага раёна))*.

У хаце маладога свякроў здымала вэлюм і вянок з нявесты і апранала хустку. Гэта сімвалізавала яе выхад замуж і развітанне з дзявочым жыццём: "*Пасля таго, як маладыя прыехалі да маладога, к нявесце падыходзіла свякруха, здымала з маладой вянок і павязвала ёй хустачку. Такім чынам маладую пераводзілі ў маладзіцу, а вянок абавязкова закідвалі на кут*" (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 206]; "*Потым да нявесты падыходзіла свякруха і знімала абрад свадзьбы і завязвала платок пад бараду.*

Нашу Алачку пасадзілі пад паліцай,
Ды і назвалі маладзіцай"

(запісана ў в. Чыркавічы ад Усціменкі Марыі Якаўлеўны, 1929 г.н.,) [2, с. 205]. У хаце свекрыві нявесту маглі таксама садзіць на пасад.

Начаваць маладыя аставаліся ў хаце жаніха: "*Потым маладым адводзілася комнатка, дзе дружкі гатовілі маладым пасцель. Пасля гулянкі малады прыводзіў маладую ў гэту комнатку, садзіўся на кравац, а маладая павінна была разуць мужыка і дастаць з сапага кнут, якім муж яе павінен тры разы ўдарыць слягка для таго, што жана даўжна пакарыцца мужу*" (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 205–206].

Другі дзень вяселля святкаваўся ў хаце жаніха і быў падобны на папярэдні па сваім змесце: “*На другі дзень маладая надзявала другое плацце. Зноў жа сабіраліся госці і працягвалася гулянка. Ужо дзялілі каравай маладога ў яго ж хаце, а маладой госці гулялі ў хаце без маладой. Адбывалася так: тыя гулялі там, а тыя тут. Пелі песні, гулялі ў гульні, выдумлялі ўсё-ўсякае. Запрагалі коней, ездзілі па сялу, граючы на гармоні*” (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 206]. Калі святкаванне вяселля было кароткім, то менавіта зараз пачыналася паслявясельная частка.

Трэці дзень быў насычаны разнастайнымі гульнямі, жартамі: ці то пачынаюць “жаніць” гасцей, ці то пераапранаюцца, ці то ловяць курэй і пад.: “*На трэці дзень было заканчэнне свадзьбы. Маладая таксама, як і на другі дзень, перадзявала нарад. Звычайна на трэці дзень яна надзявала спадніцу і кофту, а вянка не надзявалася. У гэты дзень дзелалася так: бралі якіх-небудзь дзеда і бабу, пераадзявалі ў маладых. І тут проста ішла інсцэніроўка свадзьбы. Сапраўдныя маладыя сядзелі як госці, а тут ужо як бы начыналася свадзьба на трэці дзень па новай. Старых бабу і дзеда па-свойму наражалі, чаплялі вяночкі ім. Тут ужо смяяліся, весяліліся мудрэй, чым у першы дзень. Вот етым і заканчвалася свадзьба. Госці расхадзіліся па дамам, а маладая павінна была памыць усю пасуду, увабраца, бо яна была ўжо хазяйка ў етым доме*” (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 206]; “*Напрыканцы вяселля некаторыя з гасцей пераапраналіся ў розных чарцей, цыганоў, дактароў. Яны ідуць на падаіму, гэта значыць ідуць у госці да хросных або да родных, або проста да аднавяскоўцаў. На нашым вяселлі галоўным быў цыган з пугай. Была цыганка, была доктарка, была русалка. Цыган шоў па вуліцы і паганяў пугаю тых, хто яму сустракаўся. Цыганка гадала пра судзьбу праходжым. Русалка заварожвала мужчын. А доктарка дапамагала тым, каму станавілася нібыта нядобра. А ўся свадзьба шла па вуліцы за імі. Вяселле закончвалася ад’ездам гасцей і бацькоў маладой. Гэта суправаджалася песнямі, пацалункамі*” (запісана ў в. Чыркавічы ад Наўроцкай Яўгеніі Піліпаўны, 1928 г.н.) [2, с. 209]. Гэты дзень меў і разнастайныя назвы – петухі, пярэзвы, падоймы: “*Звычайна робяць трэці дзень вяселля, дзе жэняць бацькоў маладой. На другі дзень вяселля ў маладога павінны ўзяць петуха, або курыцу, чапляюць ёй чырвоную ленту. Да яе гасцям даюць бутэльку гарэлкі для таго, каб збіраліся на трэці дзень вяселля – “петухі*” (запісана ў в. Крукі ад Мацвеенка Зінаіды Сяргееўны) [1, с. 421]; “*Помню, дак і па нядзелі*

некаторыя гулялі – багатыя. Парэзвы называліся, помню, як бацька мой казаў, парэзвы – ета завуць ужэ, вот гуляюць, прымерна, у меня, а тады ужэ твае бацькі завуць, дак гэта называецца пярэзвы" (запісана ў в.Рудня ад Шумавай Марыі Арсеньеўны, 1934 г.н., Шумава Уладзіміара Уладзіслававіча, 1964 г.н., Караткевіч Галіны Кірылаўны, 1941 г.н., (раней пражывала ў в. Шчытная Жлобінскага раёна))*; "*На втары дзень было інтересно. У нас на втары дзень былі падоймы. Ну, іменна быў на другі дзень хадзілі раней, хадзілі іменна к свякрусі, бралі куры, потым неслі ў рэшаце, шла ўся свадзьба, маладыя. Пераадзеваліся, і доктар той быў*" (запісана ўв. Чыркавічы ад Гаўрыленка Наталлі Рыгораўны, 1961г.н.)*. На гэтым свята заканчвалася. Жонка, якая заставалася жыць у хаце мужа, магла наведаць бацькоў толькі праз тыдзень: "*А на сёмы дзень пасля свадзьбы бацькі маладога павінны былі прывесці маладую да яе бацькоў, каб яны сустрэліся, пагаварылі*" (запісана ў в. Хутар ад Філіпчык Валянціны Якімаўны, 1950 г.н.) [2, с. 206].

Такім чынам, на аснове прааналізаваных матэрыялаў мы можна скласці агульнае ўяўленне аб агульных рысах шлюбнага свята на Светлагоршчыне. Вяселле ў кожнай вёсцы мае свае адрозненні ў часе і працягласці святкаванняў, тлумачэнні рытуальных дзеянняў, колькасці этапаў, але ёсць і найбольш тыповыя складнікі вяселля, якое ўключае тры часткі: давясельную (сватанне, запоіны, заручыны (змовіны), зборная субота), уласна вясельную (выпечка і дзяльба каравая, выкуп нявесты, пасад, развіванне маладой) і паслявясельную. Тут назіраецца супадзенне ў структуры вяселля Светлагоршчыны ў параўнанні з вясельнай абраднасцю іншых рэгіёнаў Беларусі. Адметнасцямі вяселля ў Светлагорскім раёне з'яўляюцца змовіны (іх маглі не адмяжоўваць ад сватання і запоінаў), зборная субота (адсутнасць рытуалаў, звязаных з "ёлкай"), шырокая распаўсюджанасць міфалагічных уяўленняў, звязаных з караваем.

* Архіў фальклорнай навукова-даследчай лабараторыі ГДУ імя Ф. Скарыны

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне І.Ф. Штэйнер, В.С. Новак. – Мінск: ЛМФ "Нёман", 2003. – 470 с.

2. Вясельная традыцыя Гомельшчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне В.С. Новак; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск: Права і эканоміка, 2011. – 485 с. – (Серыя "Гуманітарныя навукі").

УДК 808.26 – 3

Н. И. Лапицкая

ТЕКСТЫ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЗАГОВОРОВ КАК ИСТОЧНИК ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье рассматриваются основные направления исследования восточнославянских заговоров, основные группы заговорной лексики, заслуживающие внимания лингвистов.

Язык выступает в качестве важнейшего элемента познания. Значимыми в этом отношении являются следующие высказывания Ф.И. Буслаева: «Сколько бы народ ни отклонился от своего первобытного состояния: пока он не утратит своего языка, до тех пор не погибнет в нем духовная жизнь его предков». «Вместе с родным языком мы нечувствительно впитываем в себя все воззрения на жизнь, основанные на верованиях и обычаях, в которых язык образовался: и как предания, донесшиеся до нас из отдаленных веков только в звуке, мифология народная надолго будет жить в языке своей яркой изобразительностью и метким взглядом на природу» [1, с. 87–88].

Заговоры – своеобразный архаичный фольклорный жанр. Функции заговоров чисто прагматические: они проговаривались с целью достичь определённого результата (вылечить больного, вызвать дождь и т.д.). Эти слова воспринимались как вещие, пророческие, имеющие таинственную силу.

Е.Ф. Карский писал: «… Заговор есть выраженное словами пожелание, часто соединенное с известным обрядом или действием, пожелание, которое непременно должно исполниться» [2, с. 60]. А.Н. Афанасьев подчеркивал, что «могучая сила заговоров заключается именно в известных эпических выражениях, в издревле узаконенных формулах…» [3, с. 14].

Психологическую основу этого «вида русской народной поэзии» рассматривал Н. Крушевский, который отмечал, что «предметы неодушевленные и даже известные изменения в предметах (например, различные болезни) кажутся народу живыми и разумными существами; потому упоминание их названий может вызвать их самих» [4, с. 17].

Новый период в изучении заговорных текстов начался в 70-е–80-е годы XX столетия, после окончательного выделения этнолингвистики в самостоятельный раздел языкознания. В связи с этим

Т.Б. Лукинова отмечает: «Дальнейшее успешное развитие сравнительно-исторической лексикологии все настоятельнее требует привлечения экстралингвистических фактов. При этом, чем древнее изучаемые пласты лексики, тем более возрастает значение данного требования. Особенно важны свидетельства смежных гуманитарных наук, и в первую очередь этнографии, для тех лексических групп, у которых можно предполагать связь с широким комплексом древних верований и представлений об окружающем мире, обусловленными ими обрядами, все вместе относимые к тому, что обозначается термином славянское язычество» [5, с. 119].

Достаточно большое количество работ посвящено рассмотрению особенностей, специфики жанра заговоров. Это труды В.Н. Топорова, А.Л. Топоркова, Т.А. Агапкиной, А.М. Астаховой и др. В белорусской лингвистике следует назвать исследования Г.А. Барташевич и Т.М. Судник. В связи с разработкой вопросов этнофразеологии заговоры рассматриваются В.И. Ковалем (см. [6]). В исследованиях данной направленности отмечается важность обращения к заговорам. Так, Г.А. Барташевич подчеркивает, что заговоры «…здаўна прыцягвалі ўвагу вучоных розных школ і напрамкаў, якіх цікавілі вытокі мастацтва, светапоглядная аснова розных яго відаў, генезіс мастацкіх вобразаў» [7, с. 6]. На необходимость изучения заговоров указывают Т.А. Агапкина, А.Л. Топорков: «Изучение заговоров становится в последние годы одним из плодотворных направлений этнолингвистики. Это обусловлено как их хорошей сохранностью, так и особенностями формы, прагматики и семантики. Насыщенность заговорной топики и сюжетики мифологическими мотивами делает заговоры ценным источником для реконструкции древней славянской культуры – как системы представлений, так и конкретных текстов» [8, с. 67].

Восточнославянские заговоры, безусловно, являются источником этнолингвистических исследований. Следует отметить, что изучение языковой архаики заговорных текстов может вестись в нескольких направлениях:

1. Присущая заговорам архаика формы проявляется в специфических чертах разных структурных элементов их языка. Так, особого внимания заслуживает изучение разных групп лексики в текстах заговоров. Широко представлены в заговорных текстах устаревшие слова. Например, наименования болезней в заговорах русских, украинцев и белорусов представлены собственно лексическими архаизмами: русск. *призор*, *падвей*, укр. *підвій*, *призор*, бел. *пудвей*, *прызор* и др.

Достаточно большой пласт в текстах заговоров составляет церковнославянская лексика: русск. три *врана*, крест *златой*, сухие *древа*, стану *аз*, раб Божий и др.

2. Отдельного изучения в текстах заговоров требуют собственные имена, так как. по мнению многих исследователей «называние имен в заговоре само по себе есть живейшая и наиболее остро-интенсивная часть заговора, его идеальное ядро, обладающее максимумом творческих потенций, т. е. то заклинание, слово-дело, которое выступает как квинтэссенция всего заговора» [9, с. 100].

ИС гораздо более чем другие языковые знаки, будучи универсалиями языка и культуры, выполняют функцию хранения и трансляции национального самосознания, традиций, истории, культуры народа. Они являются сложными языковыми знаками. Эта мысль относится, в частности, и к ИС, функционирующим в мифологических текстах – заговорах.

Имя собственное в русских, белорусских и украинских заговорах является одним из ключевых элементов заговорных текстов, вокруг которых может формироваться весь заговор. Мифологический текст может быть организован на основании формально выраженного или скрытого приема этимологической магии.

Имена собственные русских, белорусских и украинских заговоров объединяются в несколько замкнутых кругов, которые ориентированы на различные объекты.

1) Первый круг составляют имена собственные, называющие святых мучеников и апокрифические имена (рус. *Илья-пророк, Иоанн Креститель, Соломония*, бел. *Кузьма-Дзям'ян*, *Георгі Пабеданосец* и др.).

2) Второй наиболее многочисленный и цельный круг имен составляют наименования лихорадок, включающие трансонимизированные (бел. *Яўгешка, Фяклушка, Кацька* и др.) и переходные отапеллятивные имена (рус. *Ногия, Тенная, Ревота* и др.).

3) Наименования змей в заговорах имеют трансонимизированный и нетрансонимизированный характер (бел. *Дамаха, Паляха, Ева, Сохва* и др.).

4) К мифолокативам относятся имена, называющие географические объекты и составляющие четвертый круг заговорных ИС (рус. *Океан, Буян, Иордан,* бел. *Кіян, Сіян, Ярдань* и др.).

3. Своеобразием отличается употребление в заговорах нумеративов. Они используются здесь не только с целью определения количества предметов, а отражают древнейшие представления восточных славян о магии чисел: русск. «…выйду я, раб Божий, на *три розстани*

и помолюся я *трём братьям*-ветрам…», бел. «… у том гняздзе ляжаць *тры вужы*, *тры цары*…», укр. «ішло *три калікі* через *три ріки*..».

4. При всём многообразии заговорных текстов по размеру и строению выделяется несколько композиционных типов заговоров, в каждом из которых использованы свои приёмы и средства.

К таким средствам относится наличие так называемых заговорных формул (зачинов, отсылов, пожеланий, закрепок-концовок): русск. «…на *восточной стороне* стоит святая церковь…», бел. «*Госпаду Богу памалюся, Прачыстай мамцы пакланюся*…», русск. «*На море-океане, на быстрой Бояне* – там есть гнездечко…», бел. «*На моры Буяні* там ёсць курган шырокі, высокі…». Из таких заговорных формул, как из кирпичиков, строится «здание» текста [см. 10].

Таким образом, восточнославянские заговоры, безусловно, являются источником этнолингвистических исследований. По глубине архаики тексты заговоров не имеют себе равных в восточнославянском фольклоре. Исследуя те или иные языковые особенности данного жанра фольклора, мы знакомимся с представлениями, верованиями восточных славян, постигаем их менталитет.

Список использованных источников

1. Буслаев, Ф.И. О влиянии христианства на славянский язык: Опыт словаря по Остромирову евангелию / Ф.И. Буслаев. – М., 1848. – 211 с.

2. Карский, Е.Ф. Белорусы. Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. – Ч. 1: Народная поэзия / Е.Ф. Карский. – М., 1916. – С. 57–89.

3. Афанасьев, А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3-ех ч. – Ч. 1. / А.Н. Афанасьев. – М., 1865. – 800 с.

4. Крушевский, Н. Заговоры как вид русской народной поэзии / Н. Крушевский. – Варшава, 1876. – 70 с.

5. Лукинова, Т.Б. Лексика славянского язычества / Т.Б. Лукинова // Этимология. 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 119–124.

6. Коваль, У.І. Народныя замовы як крыніца ўтварэння этнафразем / У. І. Коваль // «Я блізка стаю да народа…»: Мат-лы навук. чытанняў, прысвеч. Еўдакіму Раманаву / Гом. дзярж. ун-т. – Гомель, 1993. – С. 37–41.

7. Барташэвіч, Г.А. Магічнае слова: Вопыт даследавання светапогляднай і мастацкай асновы замоў / Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 128 с.

8. Агапкина, Т.А. К реконструкции праславянских заговоров / Т.А. Агапкина, А.Л. Топорков // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры: сб. научн. трудов. – Л.: Наука, 1990. – С. 67–75.

9. Топоров, В.Н. Об индоевропейской заговорной традиции (Избр. главы) / В.Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор. – М.: Наука, 1993. – С. 80–103.

10. Песков, В.М. Об устойчивых поэтических элементах русского заговора / В.М. Песков // Филология. Вып. 5. – М., 1977. – С. 26–39.

УДК 391-055.2 (477+476) (09) «1875/1925»

Т. В. Луговик

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬСКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ КІНЦЯ XIX–ПОЧАТКУ XX ст.: ВЗАЄМОВПЛИВИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА СПОРІДНЕНІСТЬ

В статті висвітлено особливості українського і білоруського національного жіночого костюма, з'ясовано спільні та відмінні риси народного одягу поліського пограниччя кін. XIX – поч. XX ст., узагальнено територіальні варіації назв ключових елементів жіночого костюма минулого та позаминулого століть.

Кожен народ неповторний у власній духовній і матеріальній культурі. Ця індивідуальність знаходить своє відображення, перш за все, в традиційному народному костюмі. Національний одяг виступає своєрідним лакмусовим папірцем розвитку рівня культури народу, втіленому у володінні різними технологіями виробництва матеріалів та оздоблення костюма. Крім того, одяг несе історичне та духовне значення, адже з глибокої давнини і протягом усього існування він задовольняв не лише матеріальні, а й духовні потреби людини, виконуючи різноманітні побутові, соціальні й обрядові функції. Мистецький рівень, емоційна насиченість вбрання відбивають естетичні уподобання, світогляд та психологію народу.

Одним з найбільш архаїчних регіонів, який до сьогодні зберіг свій неповторний етнографічно-культурний колорит, є Полісся. З-поміж збережених елементів народної культури поліський національний костюм є чи не найдавнішим і сягає корінням часів Київської Русі. Проте статусу національного символу костюм набуває лише у XVII–XIX ст. Саме тоді почали комплексно вивчати національний костюм як неповторне явище народного життя, відбулося його розмежування на натільний, поясний, нагрудний і верхній комплекс. Крім того, обов'язковим компонентом вбрання поліського регіону були пояси,

головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного костюма. З-поміж інших регіонів Полісся вирізняє домінування двоколірної біло-червоної гами, відсутність купованих тканин і вибійчатого декоративного оздоблення вбрання. Біло-червоне кольорове поєднання підкреслює його архаїчність і символізує поєднання двох начал: духовно-божественного (білий) і плотсько-земного (червоний). Пограниччя цих світів поєднується поясом, своєрідною межею між буденно-освоєним і піднесено-незнаним. За іншою версією, пояс був місцем поєднання сакрального верху і матеріально-тілесного низу. Загалом, для поліського одягу типовим був приталений силует плечового одягу (безрукавок-шнуровиць, керсеток, свиток) та розширена донизу лінія поясного одягу (літники, спідниці з фабричного полотна, «спідниці з на груд-ником»). Для орнаменту вишивок і тканих узорних матеріалів домінуючими були геометричні мотиви, скомпоновані в горизонтальні смуги, та поєднання й невеликої кількості чорного або синього кольорів (на сорочках, спідницях, запасках, хустках і свитах). Ткані узори виступали у вертикальних або горизонтальних смугах і в клітинку.

Співставлення та аналіз артефактів другої половини XIX–початку XX ст. дозволяє виділити кілька пограничних комплексів жіночого вбрання, які складалися з таких основних компонентів: натільної сорочки, спідниці, запаски (фартуха), безрукавки, а також верхнього одягу (залежно від сезону – кожух чи свита). Основним компонентом жіночого одягового комплексу була сорочка (білоруська назва «кашула», «сарочка», «рубаха»; українські назви – «кошуля», «чехлик»), яку шили з домотканого полотна на всій території українсько-білоруського пограниччя. У досліджуваний час сорочки були індикатором етнічного, соціального та вікового стану, естетичного смаку та походження їх носіїв. Зональні особливості традиційних сорочок найвиразніше проявлялися у характері їх оздоблення. Для Західного Полісся типовими були ткані і вишиті геометричні орнаменти з домінуючим червоним кольором, а Східного і Прип'ятського Полісся – вишиті хрестиком рослинні орнаменти з переважаючим червоним кольором. До архаїчного типу натільного одягу слід віднести тунікоподібні сорочки без комірів. Найхарактернішими для пограничних областей Полісся були сорочки з плечовими вставками (українські назви – «вуставки», «віставки», «уставки», «підоплічники», «наплічники», «прирамки», «плечки»; білоруські – «устауки», «поліки»), що вишивалися для розширення об'єму станка сорочки та вирізу горловини. Цей тип сорочок був

домінуючим і в повсякденному житті, і в святковому вбранні. Стегновим вбранням були спідниці, пошиті з трьох, рідше – п'яти полотнищ вовняної домотканої тканини. Їх назви різнилися: «сукня», «домоткан», «портюх», «літник», «андарак», «саян», «бурка», проте були поширеними в однаковій мірі і в українців, і в білорусів. Як правило, поверх спідниці одягали домоткану запаску чи вишитий фартух. Домоткана вовняна запаска («затулка») була невід'ємною частиною спідниці з домотканої вовняної тканини у різнокольорову смужку чи клітинку («літник», «андарак», «бурка»). Такі вовняні червоні спідниці-літники-андараки в смужку характерні для районів Східного Полісся (калінкавіцкій, свєтлагорський, могильовський костюми) та в Україні (овруцький, народницький, малинський), а у клітинку – для районів Прип'ятського Полісся, що межують між собою (білоруський могильовський; український – овруцький, олевський, чорнобильський). Також для українсько-білоруського пограниччя був характерний стегновий комплекс з лляної спідниці, тканої поперечними смугами («бурка») та аналогічного за декором фартуха («фартушок», «фартувина», «пяреднік», «притулка», «затулка»), що побутував в районах Західного Полісся (дамачівський, кобринський, маларицький костюм в Білорусі; волинський, рівненський костюм в Україні).

Важливою складовою комплексу жіночого вбрання поліського пограниччя була безрукавка (українська – «керсетка», «камізелька», «горсет», «кабат», «нагруднічок», «жилєточка»; білоруська – «гарсет», «кітлік», «шнуровка», «кабат»), що з'явилася у поліському святковому костюмі лише наприкінці XIX ст. Достеменно невідомо, яким чином вона увійшла у вжиток поліщуків, проте шили її з фабричного полотна у трьох варіантах: приталена коротка камізелька, подовжена приталена безрукавка-керсетка (корсет) з тонкого фабричного полотна (Прип'ятський регіон) та однобортна безрукавка з тасьмою чи стрічкою на талії («кабат», «камізелька» – Східнополіський регіон). В східній частині українсько-білоруського пограниччя до початку XX ст. широко побутували «нагрудники» – жіноче вбрання на зразок безрукавки, з'єднаної зі спідницею.

Невід'ємною частиною народного костюму поліщуків був пояс. Ним підперізували нижнє та верхнє вбрання, а також закріплювали стегновий одяг. У жіночому костюмі використовували домоткану вовняну крайку («запоясок», «окрайка») та тонкий вовняний фабричний пояс («чиндокора», «чинкатора»). Ткані поліські пояси були різноманітні за розміром: від вузьких в 1 см – до широких у 15–20 см.

Жіночий пояс був довший за чоловічий, адже його кілька разів обгортали навколо талії. Цікаво, що в Білорусі було відомо сім способів плетіння й ткання поясів. На початку XX ст. пояси виготовляли двома техніками – на дощечках і на нитку. Ці способи широко побутували і в Україні. До верхнього одягу належали кожухи та свити з доморобного сукна (українські – «свита», «світа», «чимерка»; білоруська – «сермяга», «зіпун», «світа»). Поряд з традиційним довгополим одягом побутували короткі суконні «лєтнікі». Для українських і білоруських свит характерний білий чи сірий колір та розширені за рахунок вставних клинів («вусів») поли. Одним з найдавніших жіночих головних уборів у поліщуків були рушникоподібні намітки (українські – «намітка», «убрус»; білоруська – «наметка»). Крім наміток, носили домоткані хустки поверх очіпка (українські – «чіпець», «каптур», «капшучок», білоруський – «чепець»). У першій чверті XX ст. завершився процес витіснення домотканого одягу фабричним, що розпочався на рубежі XX ст. в промислово розвинених районах поліського регіону. Лише в глухих селах продовжували носити архаїчні типи одягу. Свідченням зміни моди серед жінок і дівчат чернігово-сіверського регіону Полісся були етнографічні записи відомої дослідниці народного мистецтва Є.Ю. Спаської: «С огорчением наблюдаю новую моду – многие девушки и молодицы покрасили свои нарядные суконные белые «юбки», отделанные черными бархатными ромбиками спереди и на рукавах, в синий и черный цвет...» [8, с. 158]. Можливо, ці кольори були практичними, але ніяк не красивими, особливо на молодих дівчатах. Все менше почали зустрічатися прості, «землеробські костюми», особливо серед жіночої статі: «И все реже попадаются полные «пахарские» костюмы – состоящие из:1) ватной верхней «юбки» (кофты) из темно-синего куба в мелких цветочках – с большим круглым оплечьем, обшитым черными бархатными зубчиками, 2) такого же куба плиссированной, обшитой внизу широкой полоской бархата «спідниці» и парчового или атласного передника. Много ниток коралов – с медными резными украшениями (пуговицами) и большой ниткой крупного янтаря... Толстые белые чулки вязаные и черевики с медными гвоздиками – завершали костюмы наших «пахарських дівчат» [8, с. 159]. Проте, як зазначала народознавиця, мода на теплі хустки серед молодих дівчат була незмінною. Повернулась довоєнна мода на «дукачі», які тепер прикрашались бантами, камінням різного розміру. «Я так пристально рассматривала одну старуху в белом строченом кожухе с высоким стоячим воротником (как «козырь» в боярских шубах» [8, с. 159].

Народний одяг – неповторне і самобутнє культурне явище, котре розвивалося й удосконалювалося впродовж століть. Зберігаючи ознаки різних епох, національний костюм являє собою невичерпне джерело до вивчення етнічної історії населення, його соціальної структури, естетичних поглядів та уявлень. Крім того, костюм – явище конкретно історичне, продукт розвитку певного етносу, нації, етнографічної або локальної групи. Тісні соціально-економічні зв’язки, спільна історична доля, подібні природно-географічні умови, етнічна та етнокультурна спорідненість українського і білоруського народів зумовили високий ступінь схожості, а інколи навіть спільності в традиційному одязі. Спільні риси в національних костюмах, які склалися ще в глибоку давнину, продовжують зберігатися і взаємодоповнюватися, створюючи неповторний образ поліського національного костюма.

Список використаних джерел

1. Бялявіна В., Ракава Л. Жаночи касцюм на Беларусі / В. Бялявіна, Л. Ракава. – Мінск: «Беларусь», 2007. – 351 с.
2. Грінбалт М. Білоруси: нариси походження та етнічної історії / М. Грінбалт. – Мінск: «Наука і техніка», 1968. – 288 с.
3. Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки / Т. Кара-Васильєва. – К.: Мистецтво, 2008. – 464 с.; іл.
4. Кацаров М. Беларускі арнамент: ткацтво. Вишивка / М. Кацаров. – Мінск: «Беларуская Енциклапедия імя Петруся Броукі», 1996. – 208 с.
5. Маленко Л. Білоруський костюм XIX-XX ст. / Л. Маленко. – Мінськ: «Білоруська наука», 2005. – 142 с.
6. Маслова Г. Народний одяг росіян, українців, білорусів у XIX поч. XX ст. / Г. Маслова // Східно-слов'янський етнографічний збірник. – М., 1956.
7. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – Київ: «Либідь», 1996. – С. 5-13.
8. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921–1926, головним чином про ганчарство чернігівське / Є. Спаська // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство. – 1995. – Кн. 2. – С. 337–373.
9. Стамеров К. Нариси з історії костюмів. / К. Стамеров. – Київ: «Мистецтво», 2007. – С. 168–170.
10. Фадєєва О. Білоруська народна вишивка / О. Фадєєва. – Мінськ: «Наука і техніка», 1991. – 197 с.

УДК 398.332.47(=161.3)

В. С. Новак

МАСЛЕНІЧНАЯ АБРАДНАСЦЬ БЕЛАРУСАЎ: АГУЛЬНАЭТНІЧНАЕ І РЭГІЯНАЛЬНА-ЛАКАЛЬНАЕ

У артыкуле на аснове багатага фактычнага матэрыялу, запісанага ў экспедыцыях на тэрыторыі Гомельскай вобласці і іншых рэгіёнаў Беларусі, характарызуецца масленічны абрадавы комплекс, высвятляецца семантыка яго асобных структурных кампанентаў, выяўляюцца агульнаэтнічныя і рэгіянальна-лакальныя асаблівасці традыцыі святкавання Масленіцы ў розных рэгіёнах Беларусі.

Масленіца як гадавое свята, адзначаюць даследчыкі, знаходзіцца на мяжы зімовага і веснавога цыклаў земляробчага календара, таму і можна аднесці масленічныя святкаванні да абрадаў пераходнага перыяду. Гэтае свята, у якім знайшлі адлюстраванне прыродна-касмічны культ і культ працягу роду, урачыста адзначалі ў розных рэгіёнах Беларусі. Напрыклад, у сістэме земляробчага календара Гомельшчыны таксама важнае месца адводзілася маленічным абрадам і звычаям, семантыка якіх была звязана з забеспячэннем ураджайнасці нівы і ўладкаванасцю сямейных адносін. На тэрыторыі Гомельскай вобласці, у прыватнасці, у в. Пірэвічы Жлобінскага раёна абавязковай была язда на конях: *“на Масленіцу ездзілі на конях, якіх украшалі лентамі, званочкамі”* (запісана ад Калядзенка Сафіі Васільеўны, 1935 г.н.). Паводле ўспамінаў Рогавай Наталлі Ануфрыеўны, 1927 г.н., з в. Ніжняя Алба, *“у кожнай хаце конік ужо быў, ды коней запрагаюць і ездзяць адзін за адным па вуліцы”*. Пры гэтым выконвалі масленічныя песні, як напрыклад:

Прыдзі ка мне, цёшча, на Масленіцу,
А я цябе ўпрашу.
Зяць пад ручкі цёшчу вадзіў,
А маладую жонку на руках насіў,
Бо жонку лучшэ берагчы,
А цёшчу і чорт не возьме.

У в. Пірэвічы старанна рыхтаваліся да святкавання Масленіцы: “*Убіраюць дома, гатуюць смачную ежу, пякуць бліны, сыры робяць. Вечарам упрыгожвалі запрэжаных коней лентамі, званочкамі і ехалі катацца. Гулялі напераганкі. Катаюцца ўсю ноч да рання”* (запісана

ад Сасны Елізаветы Карпаўны, 1912 г.н.). Вядомы на Гомельшчыне абрад “цягаць калодку” атрымаў у мясцовай традыцыі в. Пірэвічы сваю адметную форму: у якасці “калодкі” выкарыстоўвалі не абрубак палена, а невялікую “трэсачку”, якую *“вешалі на пояс і заходзілі да каго-небудзь у госці, перавешвалі яе хазяіну, за гэта ён ставіў гарэлку”* (запісана ад Калядзенка Сафіі Васільеўны, 1935 г.н.).

Як пацвердзілі жыхары в. Верхняя Алба, у іх мясцовасці *“ў панядзелак на масленічным тыдні збіраліся бабы з усяе вёскі, бралі нож і да аднаго канца прывязывалі невялікі, але тоўсты абрубак дрэва, а другі канец нажа прывязваюць да нагі халастога хлопца, які ім сустракаўся, як бы ў пакаранне за тое, што ён не жаніўся. Калі хлопец не пажадае насіць гэты цяжар за сабой увесь дзень, ён павінен адкупіцца і даць бабам на пранікі некалькі манет”* (запісана ад Канаваленка Наталлі Ануфрыеўны, 1933 г.н., Байдакова Сцяпана Васільевіча, 1929 г.н.). У названай вёсцы аналагічныя абрадавыя дзеянні выконваліся і ў дачыненні да дзяўчат, якія своечасова не выйшлі замуж.

Рытуальная трапеза за святочным сталом на Масленіцу ў в. Верхняя Алба пачыналася з частавання блінамі, стос якіх трэба было разрэзаць крыж-накрыж на чатыры часткі: *“затым кожны член сям’і бярэ чвэрць бліна, скручвае яго і акунае ў міску з тварагам і разагрэтым каровіным маслам”* (запісана ад Байдакова Сцяпана Васільевіча, 1929 г.н.).

Сярод абрадавых момантаў святкавання Масленіцы ў в. Саланое вылучаюцца такія, як катанне на санках з гары, абходы моладдзю хат аднавяскоўцаў, прывязванне гаспадару *“ленты з бубеньчыкамі, як хамут”*, адорванне падарункамі, спальванне лялькі, што сімвалізуе зіму, ваджэнне карагодаў, наладжванне розных гульняў. Адметным быў і той факт, што з апошнім днём Масленіцы былі звязаны абрадавыя дзеянні сустрэчы вясны (*“рабілі свістулькі ў выглядзе жывёлы, гэта не толькі для забавы рабілася, але і для заклiку вясны”*), песнямі-вяснянкамі гукалі на ўзгорку вясну, елі кашу, сыр, яйкі, хлеб (*“абавязкова пакідалі крошкі для птушак, каб яны, падкрапіўшыся, хутчэй вялі вясну”*).

Важным абрадавым атрыбутам масленічных святкаванняў на Жлобіншчыне, як і ў іншых рэгіёнах Беларусі, з’яўлялася спальванне саламянага пудзіла або лялькі, што сімвалізавала развітанне з зімой і сустрэчу з вясной. Паводле ўспамінаў Гайдакова Івана Мяфодзьевіча, 1924 г.н., з в. Марусенька, у іх вёсцы раней спальвалі зробленую з саломы ляльку: *“Мой прадзед расказваў мне, што рабілі ляльку*

з саломы, адзявалі ёй старыя якія-небудзь вешчы, ставілі яе на вялікую такую палку дзеравянную і падпальвалі". З гэтым рытуалам была звязана варажба: *"Калі лялька доўга загаралася, ці плоха гарэла, дык гаварылі, што зіма яшчэ бушаваць будзе"*.

Зімовыя святы на тэрыторыі Чачэрскага раёна таксама заканчваліся святкаваннем Масленіцы: "Масленіцу ў нас святкавалі весела, развітваліся з зімою, а сустракаліся з вясною", – паведаміла Балыкова Марыя Ігнатаўна, 1909 г.н., з в. Нісімкавічы. Паводле яе звестак, менавіта на Масленіцу *"добры гаспадар аб'езджваў каня, лічылася, што тады конь будзе здаровы"*. У апошні дзень Масленіцы *"палілі пудзіла, а потым попел раскідвалі на полі, каб яно радзіла добры ўраджай"*. Лахцерава Таццяна Дзмітрыеўна, 1932 г.н., з в. Бабічы, пацвердзіла факт бытавання абраду "калодкі" на Чачэршчыне: *"Быў звычай хлопцам ці мужчынам у гадах, якія яшчэ не ажаніліся, вешаць на шыю калодку, і хлопец павінен быў хадзіць цэлы дзень з калодкай. Калодкай магло быць палена ці на шыю вешалі ключ на вяроўцы"*.

Масленічныя абрады і песні ў сістэме земляробчага календара Петрыкаўскага раёна захоўваюць агульнаэтнічную аснову і вылучаюцца адметнай мясцовай спецыфікай. З Масленіцай, паводле сведчанняў Марыі Сцяпанаўны Плікус, 1930 г.н., з в. Кацуры, былі звязаны такія рытуалы, як ушанаванне бабкі-павітухі, а затым частаванне бабкай-павітухай унукаў: *"На ўтары дзень бабку-павітуху сажалі на сані, запрагалі коні, а ў каго не было коней, самі цягалі бабку па сялу і крычалі: "Еслі ты, баба, яшчэ не ўгосціш, то мы цябе скінам у снег. Бабка-павітуха зноў частавала сваіх унукаў. Калі вазілі яе па сялу, то выконвалі песню:*

Масліная, шчаслівая,
Працягніся да Вялікадня!
Масліная, шчаслівая, белая вутка,
Нясі сыру, масла да няхутка.
А хто сыру не дае,
Няхай таму сгніе".

У в. Дуброва выконвалі абрад спальвання саламянага пудзіла, што сімвалізавала развітанне з зімой: *"Збіраліся раненько ўся маладзёж ды ішла на Лысу гару ў нас там, у Дуброве. Неслі чучало з саломы. Ужэ быццам эта зіма. Ставілі яе ля Лысае гары, а зацем запальвалі яе. Это ўжэ значыло, што мы праганяем зіму"* (запісана ад Гошка Евы Пятроўны, 1929 г.н.). Адметная мясцовая дэталь у святкаванні Масленіцы ў гэтай вёсцы – "гойданне на варотах", што

мела аграрна-магічны сэнс: *“Гойдаліся на варотах только хлопцы і дзеўкі. Казалі старыя людзі, што гойдацца трэбо для таго, каб на той год рос лён доўгі і крэпкі”*. Жыхары в. Белін верылі, што для павышэння ўраджайнасці нівы трэба было раскідаць там попел пасля таго, як спалілі пудзіла Масленіцы: *“Пасля спальвання пудала бралі попел і выхадзілі ў поле, раскідалі яго, каб быў добры ўраджай”* (запісана ад Маславай Ніны Фёдараўны, 1920 г.н.). Звесткі пра абрад пад назвай “калодка” атрыманы надзвычай сціплыя. Паводле сведчанняў Равуцкай Элеаноры Ігнатаўны, 1930 г.н., з в. Колкі, у іх мясцовасці *“адкрывалі хлопцы дзверы і кідалі палена ў хату. Так хлопцы заляцаліся да местачковых дзевак, каб тыя не сядзелі ў хаце, а ішлі на вуліцу”*. Быў вядомы на Петрыкаўшчыне і масленічны рытуал *“аб’езду маладых коней, быкоў, валоў”* (запісана ў в. Пясочная Буда Гомельскага раёна ад ураджэнкі в. Дуброва Петрыкаўскага раёна Гошка Евы Пятроўны, 1929 г.н.). Этнаграфічныя апісанні абраду Масленіцы ў в. Дуброва Петрыкаўскага раёна сведчаць аб тым, што яго рытуалы блізкія да абраду гукання вясны. Гэта, напрыклад, выкананне песень на ўзвышанай мясцовасці (*“А тады які-небудзь хлопчык маладзенькі залазіў на етую гору і начынаў запяваць, а другіе ему памагалі і карагод вадзілі”*), падрыхтоўка абрадавага печыва ў выглядзе птушак (*“Гулялі, елі блінцы, разные выпячкі ў відзі голубаў, пцічак разных”*).

Масленічны абрадавы комплекс Хойнікшчыны, зыходзячы з успамінаў інфармантаў, меў адметную мясцовую спецыфіку. Выклікаюць цікавасць выказаныя жыхарамі меркаванні адносна абавязковага святкавання Масленіцы: *“Шчыталі, што не весяліцца на Масленіцу – значыць жыць у бядзе і закончыць жызнь пагана”* [1, с. 77]. Асноўныя структурныя кампаненты масленічнай абраднасці ў в. Вялікі Бор – гэта выпечка бліноў, падрыхтоўка пудзіла Масленіцы, катанне моладзі на санках з гары, *“вешанне хлопцам-перарosткам дзеравянных калодак”*, ушанаванне маладых пар, што ў гэтым годзе ўзялі шлюб, провады Масленіцы: *“Да цемнаты чучала Масленіцы насілі ці вазілі па дзярэўні з песнямі”, спальванне саламянага пудзіла Масленіцы і рассыпанне попелу з кастра на ніве, каб “разбудзіць зямлю і вярнуць ёй новую жызнь”* [1, с. 77].

Жыхары в. Вялікі Бор ашчадна захоўваюць спрадвечныя народныя вераванні сваіх продкаў, кіруюцца ў жыцці іх правіламі і прадпісаннямі, звязанымі з Масленіцай: у першую чаргу прытрымліваюцца забароны працаваць у масленічныя вечары (*“Вечары ў Масленіцу звалі “святымі”. Вечарам запрашчалася работаць, толькі хадзіць*

адзін к аднаму ў госці можна”) [1, с. 77], нельга было пасля вячэры прыбіраць са стала, каб *“у сям’е не было сварак”* [1, с. 77], нельга было ў дні святкавання Масленіцы піць гарэлку, бо *“шчыталася, хто ў еты дзень паследні п’е гарэлку, той першы памрэ”* [1, с. 77]. Гушканне на арэлях у мясцовай традыцыі в. Віць сімвалізавала *“ачышчэнне паветра”*, а таксама прагназавала добры ўраджай лёну (*“еслі катацца на арэлях, то ачышчаеш светлае паветра, што калі катаешся на арэлях, то на той год лён будзе расці доўгім і моцным”*) [1, с. 78].

Структуру масленічнай абраднасці Лоеўшчыны складаюць наступныя кампаненты: выпечка бліноў (*“На Масленіцу пяклі бліны, перамазвалі іх салам ілі мёдам*” – запісана ў п. Пабядзіцель ад Марозавай Вольгі Пятроўны, 1929 г.н.), абрад “цягання калодкі” (*“Сабяруцца ды ў дзесяць вечара і цягаюць тыя калодкі, песні паюць”* – запісана ў в. Вулкан Лоеўскага раёна ад Пратасава Арсенція Дзмітрыевіча, 1932 г.н.), распальванне вогнішча і скокі праз яго (*“Увечары палілі кастры маладзёж, прыгалі цераз іх”* – запісана ў в. Катловіца Брагінскага раёна ад Максімчык Алены Уладзіміраўны, 1932 г.н., раней пражывала ў в. Крупейкі Лоеўскага раёна), катанне на санках (*“На Масленіцу гулялі, санкі па вуліцы вазілі. Усе сядуць і санкі возяць. Санкі нічым не ўпрыгожвалі”* – запісана ў п. Пабядзіцель Лоеўскага раёна ад Таўкачэнка Аляксандраўны Ларывонаўны, 1918 г.н.), падрыхтоўка і спальванне пудзіла Масленіцы (*“На Масленіцу чучала спальвалі”* – запісана ў в. Ручаёўка Лоеўскага раёна ад Ціханенка Ганны Васільеўны, 1947 г.н.). У п. Пабядзіцель абрад “цягання калодкі” меў сваю адметную спецыфіку (прывязванне “калодкі” да рукі гаспадара): *“Такжа збіраліся некалькі чалавек і цягалі дзеравянную калоду, украшаную лентачкамі. Калі заходзілі ў хату, к руцэ хазяіна прывязвалі палку, украшаную лентамі ілі прыгожай бумагай, і не адпускалі, пака хазяін не пакорміць блінамі і шкваркамі”* (запісана ад Марозавай Вольгі Пятроўны, 1929 г.н.). У некаторых вёсках, як адзначылі жыхары, у выкананні абраду “калодка” ўдзельнічалі толькі хлопцы, як напрыклад, у в. Вулкан (*“Хлопцы калодкі цягалі, а дзеўкі ўжэ сароміліся”* – запісана ад Жураўскага Сяргея Адамавіча, 1910 г.н.), а ў в. Чаплін *“калодкі вязалі дзеўкам, хлопцам”* (запісана ад Маджары Васіля Фёдаравіча, 1935 г.н.). Адметным момантам у сістэме масленічных святкаванняў на тэрыторыі Лоеўшчыны з’яўлялася варажба на блінах: *“Еслі дзевушка ўстрэце на шляху мужчыну, то яна ў етым гаду замуж пойдзе, а калі не, то, значыць, замуж пойдзе не скора”* (запісана ў г.п. Лоеў ад Язікавай Зіновіі Калінікаўны, 1924 г.н.); *“А на Масленіцу было так:*

спекли блины. Я первый блин схватила и побежала. Добежала аж до школы. І встретила по дороге Рыгора. Ну, думаю, значит, он моя судьба. И на самом деле. Мы с ним поженились" (запісана ў в. Бывалькі Лоеўскага раёна ад Пікас Варвары Пятроўны, 1927 г.н.).

Сціплыя звесткі пра Масленіцу былі запісаны на тэрыторыі Нясвіжскага раёна Мінскай вобласці. Называлі яе "бліннай", "Улассе". Асноўныя структурныя кампаненты масленічнай абраднасці – гэта выпяканне бліноў, развядзенне вогнішча і спальванне чучала, што сімвалізавала засцярогу ад звышнатуральнага ўздзеяння нячыстай сілы (*"прагнаць злога духа"* – в. Лань), катанне на конях, варажба "на першым бліне", а таксама бытаваў звычай прасіць прабачэння ў радні. Адметнай масленічнай з'явай у вёсках Нясвіжскага раёна з'яўлялася катанне на конях, якое звязвалі з магіяй ураджайнасці ільну: *"Каталіся на доўгі лён"* (в. Лань). Жыхары з в. Альхоўка таксама пацвердзілі, што ў іх вёсцы *"ездзілі на кані, каб лён доўгі рос"*. У в. Качановічы, паводле ўспамінаў жыхароў, на атрыманне добрага ўраджаю ільну ўплываў звычай хаджэння ў госці: *"Считалось: к каму в госці заходзіш, у таго лучшэ будзе лён"*. У в. Лань "катанне на конях" мела шлюбную сімволіку: *"Дзе дзяўчына была, заязжалі ў двор, жэлалі, каб замуж вышла, каб дома ўсё было"*. Адзначым, што агульнаславянскі звычай масленічнай калодкі на тэрыторыі Нясвіжскага раёна сустрэўся толькі ў адзінкавых запісах і з іншай семантыкай абрадавых дзеянняў. "Палена на вяроўцы", якое выступала ў якасці масленічнай калодкі, з'яўлялася своеасаблівым выкупам для незамужняй дзяўчыны: *"Калі ў хаце была дзяўчына незамужняя, калодку давалі як выкуп"* (г. Нясвіж).

Святкавалі Масленіцу і на тэрыторыі Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці, што пацвярджаецца экспедыцыйнымі матэрыяламі. Паводле сведчанняў жыхароў, абавязковай стравай падчас масленічных святкаванняў былі бліны. Абрад пад назвай "калодка" на Глыбоччыне ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі меў сваю адметную спецыфіку. Прывязаную да нагі хлопца і да нагі дзяўчыны "калодку", згодна з мясцовымі вераваннямі, нельга было згубіць, інакш ім не быць у пары: *"Дзеўкі і хлопцу прывязвалі калодачку. Если дзяржалася, тады яны пара, а калі ўпадзець – усё"* (в. Празарокі); *"Прывязвалі калодкі жанчыне і мужчыне, якія любілі адзін аднаго і пускалі іх па дзярэўні, калі калодка ў аднаго адарвецца, значыць не быць ім разам"* (в. Празарокі). У вёсках Паддуб'е і Шчарбы ў абрадзе "цягання калодкі" ўдзельнічалі толькі дзяўчаты: *"Цягалі калодкі, каб выйсці замуж. Усе разам дзяўчаты цягнуць да мяжы, каб выйсці замуж"* (в. Шчарбы). Паводле сведчанняў жыхароў в. Мнюта, у іх мясцовасці калодку

прывязвалі або да нагі нежанатага хлопца, або да нагі дзяўчыны, якая не была замужам: *“Той, каму прывязвалі, гаварыў: “Як буду жаніцца – у свадзьбу прыглашу”*. Сярод іншых структурных кампанентаў мясцовай масленічнай абраднасці можна назваць катанне на конях (*“У нас здесь озеро бальшое, оно ж замярзает, запрягалі лашадзей, каталісь маладзёж”* – в. Залессе), распальванне вогнішча і спальванне чучала (*“Прыезжалі 3–4 пары лашадзей, каталісь, агонь раскладывалі, чучала палілі”* – в. Залессе), ушанаванне бабкі-павітухі (*“Шанавалі бабулю-павітуху, у госці прыглашалі, падаркі куплялі, хоць хустачку ёй купяць”* – в. Мнюта).

Асноўныя структурныя кампаненты масленічнай абраднасці выяўляюць земляробчую скіраванасць і маюць выразны шлюбны характар. Захоўваючы агульнаэтнічную аснову, масленічныя абрады і песні беларусаў выяўляюць адметную мясцовую спецыфіку.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Хойнікшчыны спеўная душа: народная духоўная культура Хойніцкага краю: фальклор. этнаграф. зб. / пад агул. рэд. В.С. Новак. – Мінск: Выд. цэнтр БД.

УДК 811.161.3:398.332.4(476.2-37Жыткавічы)

А. М. Палуян

ТРАДЫЦЫІ ЗІМОВЫХ СВЯТАЎ І АБРАДАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ФАЛЬКЛОРУ ЖЫТКАВІЦКАГА РАЁНА)

У артыкуле на багатым фактычным матэрыяле разглядаюцца мясцовыя асаблівасці зімовых святаў і абрадаў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці, аналізуюцца характэрныя для гэтага перыяду рытуалы, асаблівасці харчавання і паводзіны ўдзельнікаў. Прадстаўлены матэрыял дазваляе зрабіць вывад, што асаблівасці правядзення зімовых святаў адлюстроўваюць старажытнае светаўспрыманне жыццёвых рэалій, мастацкае асэнсаванне законаў прыроды і месца чалавека ў ёй.

У кожнага народа вёўся свой каляндар, у якім з пакалення ў пакаленне перадаваліся мудрасць, веды, вопыт жыццёвых назіранняў. Мелі такі каляндар і беларусы. Багацейшы духоўны свет нашых продкаў, іх надзвычайны талент, яскравая фантазія адбіліся ў абрадах

і звычаях, прыкметах і павер'ях, гульнях і песнях, звязаных з тым ці іншым днём календара.

У дадзеным артыкуле разглядаюцца мясцовыя асаблівасці зімовых святаў і абрадаў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці.

Пілiпаўка – перыяд земляробчага календара перад Калядамі, калі палявыя работы завершаны і галоўную ролю набываюць малацьба і жаночая хатняя праца [1, с. 295]: *"Пілiпаўка начынаецца 28 наябра. Пілiпаўка цягнецца не адзін дзень, а до 7 январа… Дак, вот раньшэ пілiпаўскімі вечарамі жэншчыны ткалі, пралі, адзежу шылі. А хто маладзейшыя, то збіраліса на вечоркі ў екой-небудзь адной хаці. Там і аставаліса начаваць. У народзі дажэ іе прымаўка: "Піліп дзяцей адзявае". Ткалі з льна. Маладыя пазбіраюцца і начынаюць: хто пяе, хто гадае."* (Купрацэвіч Я.М., 1956 г.н., в. Пухавічы Жыткавіцкага р-на). У час гадання выкарыстоўвалі традыцыйныя зерневыя культуры, напрыклад ***ячмень***: *"А каб узнаць, з кім свадзьбу згуляеце, у дзень светого Ануфрыя, чэрэз адну ноч, сыпалі пад падушку ячмень і гаварылі: "Святы Ануфрэю, я ячмень сею, дай жа ты мне знаць, з кім я буду жыць"* (Купрацэвіч Я.М., 1956 г.н., в. Пухавічы Жыткавіцкага р-на).

На гэты час прыпадае і Піліпаўскі, або Перадкалядны, пост, калі не елі скаромнае. У час Піліпаўкі варылі *саладуху*: *"жытнюю муку залівалі кіпятком, давалі трохі постаяць. За гэта ўрэмя яна трошкі падкісала, набывала салодзенькі ўкус. Потым яе варылі і её піталіся"* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на). Другім традыцыйным посным блюдам на Жыткаўшчыне была *каліна*, якую *"збіралі, сушылі, а потым ужо варылі і елі"*; *"Да Каляд людзі посцяць, едзяць толькі рыбу. После Новага года ўжо елі бліны, сыр, масло – у мясаед"* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на).

У сярэдзіне каляднага посту адзначаюцца тры прысвяткі, якія ідуць адзін за адным, – ***Варвара***, ***Сава*** і ***Мікола Зімовы***. На Варвару – пастухі збіралі "варваршчыну" – традыцыйную плату: *"На Варвары ходзілі пастухі, шо пасцвілі короў, по хатах ім давалі* ***варэнікі****… А на Саввы, увечары, куцця Мікольная, вячэра посная. На Міколу ідуць у цэркаў, а прыйдуць, то ў кого е хлопцы ўзрослыя, сабіраюцца по хатам у компаніі. Ім родныя даюць* ***пірог, сала кусок, бутылку****… Наймаюць мужыка, который можэ спяваць. Хлопец, которы дружыць з дзеўкаю, заказвае ей песню"* (Чыкіда В.С., 1934 г.н., в Запясочча Жыткавіцкага р-на).

Каляды – цыкл святаў і абрадаў зімовага сонцавароту. Першапачаткова атаясамліваліся з адраджэннем бога Сонца і пачаткам новага жыцця, а ў хрысціянскай традыцыі – з праслаўленнем Хрыста-Збавіцеля

[1, с. 183–184]: *“Каляды празнуюць з 6 па 22 января. У етые дні не трэ було нічога рабіць, толькі што ладзіцца па хазяйству”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на); *“Калядныя дні працягваліся да 19 января”* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на); *“Каляды атмячаліся ў нас 7 студзеня. Іх усе чакалі і стараліся сустрэць добра. Пяклі **бліны**, рабілі **халадзец**, хто мог, рабіў каўбасу. Абязацельна куццю варылі”* (Няшэвіч В.Д., 1937 г.н., в. Боркі Жыткавіцкага р-на); *“Начыналіся к сёмаму января. У гэты дзень ідом спяваць, калядаваць. Вечарам, сёмага часла, ідом пад вокнамі шчадраваць. Казу вадзілі 13–14 января. Акрамя таго, вадзілі яшчэ бусла, мядзведзя і сароку.*

Васьмога часла насілі Варфаламееўскую звязду. Тут участваў і бацюшка, званы насілі. Званы цяжкія, но насілі іх здаровыя хлопцы. Насілі робленыя яселькі, украшаныя, дзе быў Хрыстос. Перадзявалі ў царкоўную адзежу. Звязду рабілі з картона, выразалі на восем рагоў, там наклейвалі з адной стараны мацер божу з младзенцам, з другой стараны свечку запальвалі і ікону гаспадара.

На Каляды звязду не насілі. На 9-га рабілі кірмаш. 13-га вечарам заходзіў шчадрэц. Строілі вячэру, рабілі куццю… Калядавалі ад 7 да 13 часла” (Панчэня К.Л., 1924 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на).

У народнай культуры шырока выкарыстоўваецца найменне ***куцця*** ў якасці назвы ўрачыстай вячэры і абавязковай абрадавай стравы: *“Куцця – такі торжэственны вечор быў, своею семьёю куццю вечэралі”* (Лузая М.У., 1928 г.н., в. Вароніна Жыткавіцкага р-на); *“Куццю варылі перэд Міколаю – гэто перва куцця. Варылі хто з чого. Хто з пшаніны, а хто з ячменю. Вячэралі. Вячэра была посная. Колі садзіліса за стол, то звалі мороза: «Мороз, Мороз, ходзі куццю есці. Да не поморозь нашых цяляток, ягняток».*

Другая куцця была перад Рожэством, тожэ вячэра посная. Называецца вячэра-сочэльнік. Шчэ на стол ставілі богато місак з едою. Таму гэта куцця называецца «вяліка куцця». Скоромного на столе нічого не було. Энно можна було полівацъ алеем. Вячэру пачыналі з малітвы, далей запальвалі на куці свечку і ждалі як ўзыйдзе перша зорка.

Трэцяя куцця була на шчодрэц, перэд Новым годам. Гэтая куцця была скаромная. Подаваласа з маслом. Шчэ на стол клалі мясо, коўбасы, сало. Зато куцця зовецца шчодрою. Дзеўкі гадалі ў той вечор. Бралі куццю, загортвалі ў мужчынскія штаны, клалі под падушку і ждалі, як сужаны прысніцца. За куццёю цягалі сеніну з-под скацерці і глядзелі, екі лён будзе. А шчэ шукалі ці зерне будзе похожэ на жыто, то будзе богаты ўрожай.

Чацвёрта куцця, яе называлі ***«голодна куцця»*** *була перал Крэшчэннем. Тогды було і першэ водосвяцце і не елі нічого, покуль не нап'юцца. А ўжэ ўвечары ставілі на стол куццю і мало посное еды, а скоромною зусім не елі. Варылі куццю, коб буў добры ўроджай, шановалі хлебные зёрны"* (Чыкіда В.С., 1939 г.н., в. Запясочча Жыткавіцкага р-на).

Такім чынам, непасрэдна на Каляды адзначаюць тры куцці: напярэдадні Раства (***перадкалядная***), Новага года (***васільеўская, шчодрая***) і Вадохрышчаў (***вадзяная, галодная***) [1, с. 215]: *"Іе тры каляды ці тры куцці. Першая куцця була 6 января Увечары трэба усёй сям'і сесці каля стала. На ету куццю можна есці ўсё, кроме мяса і каўбасаў"*(Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на); *"Першая куцця называлася беднай і варылася на вадзе. Другая куцця – багатая. Тады ўжо варылі яе на масле, елі мяса, сало. Трэцяя куцця – галодная"* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на).

Другую куццю *"называлі яшчэ і стары Новы год. Празнавалі 14 января"*. У адрозненне ад першай, *"у еты раз яе запраўлялі малаком ці маслам. У еты вечар елі ўсё, што було і што хацелі. Трэ було абязацельна папробуваць куцці. Дзяўчаты гадалі, дзеці калядавалі па хатах, пелі песні – шчадравалі"* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на); *"З 13 на 14-га то быў шчадрэц. Варылі ў гэты дзень багатую куццю, туды кідалі мяса і масла"* (Клімовіч М.С., 1936 г.н., в. Семурадцы Жыткавіцкага р-на); *"Наваготнюю куццю, па-другому называюць* ***Васілле****. Адзначаюць адзінакава, як і калядную. У гэты дзень вячэраюць з «куццёю». Яна называецца «другая куцця». Вечарам хлопцы ходзяць па дзярэўні з казою і «шчадруюць»"* (Мышкавец В.Я., 1912 г.н., в. Сякерычы Петрыкаўскага р-на); *"І ўжо на шчадрэц обязацельно варылі "багатую" куццю. А чаго яна была багатая? А таму што масла туды кідалі, ужо м'ясо падкідалі, яна была ўжо не посная, яна была ўжо жырная, ужо можна было есці такую куццю. Пеклі бліны, бо трэба было дзеўкам гадаць на бліны. Ну, і на куццю гадала дзеўка. Як зварыцца куцця, да яна хоча пагадаць за каго замуж выйдзе, то яна цэлы вечар ні з кім не гаворыць. Бярэ яна штаны палатняныя бацькавыя ці братовыя. У штаны лажыла ложку кашы-куцці, лажыла пад падушку і лажыласа спаць, і чытала малітву "Отчэ наш", і прасіла ў Бога, каб прысніўса той, за каго яна пойдзе замуж"* (Клімовіч М.С., 1936 г.н., в. Сямурадцы Жыткавіцкага р-на); *"З 13 на 14 студзеня –* ***Багатая Куцця****. Вараць куццю, гатовяць розныя мясныя стравы. Снімаюць скацерць, ложаць сноп, ну чуць менш, жыта, паверх накрываюць скацерцю і малоцяць кулакамі – еслі находзяць зерне – будзе багаты ўраджай. Потым усе накладваюць*

у міскі куццю і наліваюць малаком” (Смоляр К.М., 1944 г.н., г. Жыткавічы, раней пражывала ў в. Бярозаўка Мазырскага р-на); *“Вечар варожб або **Васілева куцця**. У вечар 31 снежня збіралася ўся блізкая радня на сумесны банкет. На Васілеву куццю першай абрадавай стравай быў аўсяны кісель, густая куцця з макам”* (Кахновіч Ф.М., в. Загарбацце Жыткавіцкага р-на).

Напярэдадні Вадохрышча *“недзі 18 января спраўлялі **трэцюю галодную куццю**”*. Як і першую, *“яе елі нішчымнай, і ўсе стравы елі таксама нішчымнымі”*, бо верылі, што *“калі не з’ясі скаромнага, дык увесь год не будзе балець жывот. У еты вечар маладыя гулялі, спявалі песні. Хазяйка пасля паследняй куцці прыбірала сена, што ляжала дзве недзелі на стале і давала худобе, бо яна засцерагала яе ад хвароб”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на); *“Сена, што было на покуці і на стале, аддавалі жывёле: каб здаровай была і вялася”* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на).

Усе тры куцці варылі абавязкова ў адным і тым гаршку: *“Каша на ўсе тры Куцці варылася ў адным і тым жа чыгуну і нельга было спрашваць да таго, як селі за стол”* (Няшэвіч В.Д., 1937 г.н., в. Боркі Жыткавіцкага р-на);

Галоўнай абрадавай стравай на Каляды была, канечне, ***куцця***, якую *“варылі з ячных круп”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на) і падсалождвалі мёдам або дадавалі мак: *“А тогды ж не було крупу, шоб купіць на куццю, трэба ж ечменю свою, опарвалі его і ў ступні тоўклі, это ўжэ з этэго ечменю варылі куццю. А ў нас з пшэніцы, але з ечменю смачней трохі”* (Лузая М.У., 1928 г.н., в. Вароніна Жыткавіцкага р-на); *“Маці варыла “багатую” куццю. Гэта каша з мёдам, арэхамі і сахарам”* (Купрыян Е.В., 1932 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на); *“Варылі куццю ў гаршочыку із перлоўкі”* (Нікіценка Я.В., 1935 г.н., в. Града Жыткавіцкага р-на); *“Варыла маці борщ з грыбамі. Куцья – это была глаўная. От з этой тоўчаной пшэніцы варылі куццю з сахаром ці з мёдом. Пекла маці пампушкі, мочалі ў мак, або ў каноплі”* (Лузая М.У., 1928 г.н., в. Вароніна Жыткавіцкага р-на). *“На вячэру падаюць нескалькі гатаванняў: борш з буракоў з грыбамі ілі з рыбай, аладкі грачаныя з алеем, булкі з пшанічнай мукі, крупнік пшонны і канешне ж куццю. Пілі много гарэлкі”* (Мышкавец В.Я., 1912 г.н., в. Сякерычы Петрыкаўскага р-на).

А наогул на стале было *“12 страў, і кажную трэ папробуваць... Усё з’едаць не трэба, трэба пакідаць дзядам, бо іх душы прыходзілі на святу вячэру…”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на)*; “Куццю варылі з ячменя, пшаніцы – у каго што*

была” (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на); *“Абавязкова павінна было быць 13 страў. Стравы былі здобныя, іх галоўным было куцця… Куцця была посная, на алеі”* (Панчэня К.Л., 1924 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на).

Існавалі пэўныя патрабаванні да сервіроўкі: *“Абавязковы трэба было прыгатовіць двенаццаць блюд, бо ў Хрыста было двенаццаць апосталаў”* (Купрыян Е.В., 1932 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на); *“Каб у хаце було шчасце, хазяйка засыпала стол жытам, бо Ісус Хрыстос нарадзіўся ў яслях, і засцілала белай скацеркай”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на), *“гаршчок з кашай ставяць у вугал на сена”; “сцялілі пад скацерць салому”* (Папко Н.І., 1928 г.н., в. Пухавічы Жыткавіцкага р-на; раней пражывала ў в. Бялёў); *“Калі зварвалася куцця, то яе ставілі на покуць. Сюды ж клалі і варашок сена. Пакуль не звечарэе, куццю ніхто не трогаў. Калі паяўляліся на небе зоры, уся сям’я сабіралас разам. Потым ужо гаспадыня на стол сабірала. Перад гэтым на стол лажылі сена, а паверх – палатняную скацерць. Тады ўжо ставілі пасярод стала куццю, а за ёй – астатнія блюды”* (Гаўрыловіч С.Ц., 1919 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на, раней пражывала ў в. Навуць); *“Пад скацерць лажылі сена, а пад сена трэба было палажыць яшчэ грошы. Гэта для таго, каб грошы вяліся ўвесь год, каб не пазычаць, каб усё ў сям’і было добра”* (Няшэвіч В.Д., 1937 г.н., в. Боркі Жыткавіцкага р-на); *“От, у вечар перад Рождзеством на стол кладуць сено, яке ляжыць да самога шчадраўца. Разам з сенам кладуць і грошы, якія называюць колядою. А робіцца гэта для таго, шоб ніколі не пераводзіліся грошы і булі круглы год”* (Юнчыц М.Д., 1944 г.н., в. Чэрнічы Жыткавіцкага р-на); *“З 6 на 7 студзеня – Посная Куцця. У вугалок, пад ікону, ставяць у гаршчочку куццю на сено і кладуць булачку хлеба. Гэтым як бы аддаюць дань Ісусу Храсту”* (Смоляр К.М., 1944 г.н., г. Жыткавічы, раней пражывала ў в. Бярозаўка Мазырскага р-на); *“На покуці, як абычна, яе ставілі і снапочак збажыны”* (Панчэня К.Л., 1924 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на), а таксама да паводзін за сталом: *“Хазяін доўжан сесці на покуць, а каля яго жонка і дзеці. Ну ўжо маліліся за сябе, за тое, каб було ўсё дагледжана, каб жылі багата, потым елі”* (Купрацэвіч Г.М., 1922 г.н., в. Дуброва Жыткавіцкага р-на); *“Куцця дзялілася гаспадаром”* (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на); *“На куццю запрашалі мароз:”Мароз, мароз, ідзі куццю есці! Калі прыйдзеш вясною, То будзем жалезнымі пугамі біць!”* (Папко Н.І., 1928 г.н., в. Пухавічы Жыткавіцкага р-на; раней пражывала ў в. Бялёў); “*Калі варылі куццю, то звалі: “Мароз, Мароз, хадзі куццю есці”. Пры*

гэтым зачэрпвалі ложкай куццю і стукалі ёй па сцяклу вакна…. А перад тым, як есці саму куццю, яе верх збіралі і аддавалі курам, каб вяліся" (Уласава М.П., 1928 г.н., в. Кольна Жыткавіцкага р-на); *"Садзіліся вечарам, каб уся сям'я вячэрала, бо калі не ўся, то гэта плахая прымета… Потым ждуць, што прыйдзе каза ў хату. Не тушаць агню, пакуль каза не прыйдзе"* (Панчэня К.Л., 1924 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на); *"Уся сям'я сабірала на стол і прыгожа прыбяралася. На вугал стала ставілі свечку, клалі пад скацерць сена, каб багата жылося і ў дастатке ўвесь год. Маглі пасыпаць трохі зерня і ячменя, проса, аўса і інш., каб скаціну было чым карміць і ўраджай лепшым быў. На гэта ўсё ставілі "багатую" куццю з ложкаю. Свечку ставілі абязацельна ў якое-небудзь зерне і запальвалі. Калі свечка гарэла добра, то шчыталі, што і жызнь у гэты год будзе спакойная. Калі "красны" вугал быў гатоў, то накрывалі на стол усе астатнія дvenaццаць блюд. Чаму – не знаю, але ў нашай сям'е заўсёды елі ложкамі на Каляды, можэт, ад бабулі перайшло, ніхто не ведаў, але так было заведзено.*

Сядалі есці. Маці чытала "Отчэ наш", патом дзякавала за пражыты год, за ўраджай, за скаціну, за здароўе дзяцей і парадак у хаце Бога і мы елі. Яшчэ бралі ложку, набіралі ў яе куцці і падыходзілі да вакна. Стукалі ложкай у вакно і гаварылі: "Мароз, мароз, хадзі да нас куццю есці!"

Так гаварылі тры разы, а потым кожны з'ядаў сам па ложцы куцці" (Купрыян Е.В., 1932 г.н., в. Пагост Жыткавіцкага р-на).

"Другі дзень (8 января) называлі ***Бабін дзень****. У эты дзень пеклі ладзі, варылі кашу і хадзілі ў госці да бабы, екая бабіла дзецей пры хрысцінах"* (Купрацэвіч Я.М., 1925 г.н., в. Пухавічы Жыткавіцкага р-на).

Прадстаўлены матэрыял дазваляе зрабіць вывад, што асаблівасці правядзення зімовых святаў адлюстроўваюць старажытнае светаўспрыманне жыццёвых рэалій, мастацкае асэнсаванне законаў прыроды і месца чалавека ў ёй.

* Выкарыстаны матэрыял архіва кафедры беларускай культуры і фальклрыстыкі ўстановы адукацыі "Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны".

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Народная культура Беларусі: Энцыкл. даведн. / пад агульн. рэд. В.С. Цітова. – Мн.: БелЭн, 2002. – 432 с.

УДК 392.91:398.3(476+470)

К. Л. Хазанава

АСОБЫ Ў АБРАДАВЫМ ФАЛЬКЛОРЫ БЕЛАРУСКА-РАСІЙСКАГА ПАМЕЖЖА

Даследаванне лексікі абрадавых песень беларуска-расійскага памежжа, адзначаных на Гомельшчыне, выяўляе колькасную групу найменняў асоб з дастатковай лексіка-тэматычнай дыферэнцыяцыяй. Сярод асабовых намінацый выдзяляюцца назвы паводле роднасці, прафесіі, узросту, сямейнага стану, знешнасці. Уласцівасцю абрадавых твораў з'яўляюцца памяншальна-ласкальныя формы і спарадычнае выкарыстанне спалучэнняў імён і імён па бацьку. Паколькі творы абрадавага фальклору захаваліся са старажытных часоў, то ўжытыя ў іх асабовыя імёны даюць падставы меркаваць аб адметнасцях антрапанімікону мінулага.

У народнай культуры захаваліся паслядоўныя і грунтоўныя, са шматлікімі складнікамі, абрадавыя цырымоніі, а ў фальклоры ўтрымліваецца вялікая колькасць адпаведных абрадавых твораў. Пры даследаванні лексікі памежных гаворак яскрава выяўляецца ўзаемаўплыў суседніх блізкароднасных моў. Лакалізацыя Гомельскай вобласці на памежжы беларускіх, рускіх і ўкраінскіх тэрыторый абумовіла міжмоўнае кантактаванне, адлюстраванае ў абрадавым фальклоры Гомельска-Бранскага пагранічча. Абрадавы фальклор Гомельшчыны і Браншчыны выяўляе доўгатэрміновыя і трывалыя сувязі беларускай і рускай моў, абумоўленыя і падмацаваныя наяўным у штодзённым маўленні жыхароў рэгіёна беларуска-рускім білінгвізмам.

Сярод шматлікіх паэтычных абрадавых твораў колькасную перавагу маюць песні, якія традыцыйна выконваліся падчас значных для сямейнага і асабістага жыцця чалавека падзей, а таксама арыентаваліся на падзеі гаспадарчага жыцця чалавека, былі прымеркаваны да сезонных гаспадарчых работ і шчыльна звязаны з кліматычнымі ўмовамі рэгіёна.

Каляндарна-абрадавы фальклор Бранска-Гомельскага пагранічча адрозніваецца жанравай разгалінаванасцю і мае адметнае лексіка-тэматычнае напаўненне. Для многіх абрадавых твораў уласціва выкарыстанне абрадавага слоўніка, у якім значнае месца займаюць найменні асоб.

Ужо некалькі стагоддзяў абрадавы каляндар усходніх славян пачынаецца зімой з калядных святкаванняў. Адрасаванасць калядак

на ўхваленне гаспадароў абумовіла ў іх складзе наяўнасць найменняў асоб па сацыяльным стане, роднасці, узросце:

Пане-гаспадару,

Ці спіш, ці ляжыш? (в. Роўкавічы, Чачэрскі р-н) [1, с. 23];

*Два **царэвічы – королевічы*** (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 27];

*Маладая **дзевачка** пер'е збірала* (в. Роўкавічы, Чачэрскі р-н) [1, с. 29];

*Ой, як будзіш ты маладую **жонку** браць* (в. Насовічы, Добрушскі р-н) [1, с. 33].

Назвы асоб успамінаюцца ў песнях іншых каляндарных абрадаў:

- масленічных:

А ў нас сёння масленіца ж, масленіца,
Ды прыляцела ластавіца, ластавіца,
*Села ў **пана** на таку, на таку*
*А **пан** кажа: "Засяку, засяку!"* (в. Мядзведжае, Чачэрскі р-н) [1, с. 37];

- вяснянках:

***Пан** па рынку ходзе, **паню** пабуждае* (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 75];

Я ж буду прасць мычку
*Стараму **дзеду** на рукавічку,*
*А старэнькай **бабульцы***
На новую спаднічку (в. Залессе, Чачэрскі р-н) [1, с. 41];

*Ой, намуцілі, ох, я **малада** прыстоі... У!*
Прыстоіла – покуль вадзіца сусті... У!
*А сустоіцца – у **мачыхі** – серце одойдзе... У!* (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 43];

- восеньскіх ярынных:

Былі ў полі дзве дарожкі торных,
*Хадзіў **казак** да **дзевачак** позна* (в. Залессе, Чачэрскі р-н) [3, с. 74];

*Як у том чаўночку **паранёк** сядзіць* (Гомельскі павет) [3, с. 79].

Намінацыя асоб у абрадавым фальклоры даволі пашыраная. Песні захоўваюць вялікі пласт абрадавай лексікі, якая называе чалавека з розных бакоў. У гэтай лексіка-тэматычнай групе колькасна выдзяляюцца назвы па роднасці:

***Мамачка** ж мая, ты, віша...* У! (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 46];

*Што б была **жонка** любімка...* У! (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 47].

Назвы асоб паводле роднасці і сваяцтва ў абрадавых песнях Гомельска-Бранскага пагранічча маюць фанетычную і словаўтваральную

варыянтнасць, абумоўленую спецыфікай мясцовага вымаўлення, асаблівасцямі рыфмоўкі і ўплывамі суседніх гаворак:

*Не бяры сабе **дочар** панскаю* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 60];

*А бяры сабе **доч** хазяйскаю* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 60];

*І **жонка** молада, клала горада* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 58];

*Дзе **жана** плача – там расы німа* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 58];

*Ой, дзе **маць** плача – там рака цячэ* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 68];

***Маці** старая, **сястра** малая,*
*Ох і я, люлі, **сястра** малая* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 58];

***Матка** староанька, **сястра** маленька, ..*
***Жана** молада, дзеткі дробныя* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 68];

***Братка** ж перайшоў – **сестра** ўтонула,*
*Ох і вой, люлі, **сестра** ўтону.. У!* (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 62];

*А **брат** пірайшоў, сястра ўтнула,..*
*Ай, не пі, **брацяц**, ў той рэчкі воды* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 70];

*Дзе **матка** плачэ – там рака цячэ* (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 63].

Часам варыянтнасць абумоўлена стылістычнымі адметнасцямі, і афіксальныя ўтварэнні перадаюць пяшчоту і ласкавасць да родных:

*Ой, пусці, **мамачка** ж, да ў садок гуляць* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 78];

*А прыду к **мамачцы**, да **матка** сварыцца* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 79];

*Не ‘ддавай мяне, мая **мамачка**,*
*Ох і ой, люлю, мая **мама*** (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 80];

*А ўжо ж твая **матуленька** даўно кліча* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 87];

Падкідая,
*Свайго **сыночка** навучая... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 47];

*Каралёў **сын**,*
Узяў Гануську за ручаньку... У! (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 49];

Прыказала:
- *Не едзь, **дачушачка**, паперад вой... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 48];

*Пусці, **татачка**, ў зялён сад гуляць* (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 61];

*Да й табе ў **таткі** не векаваці* (в. Нелюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 65];

*Дзе **сястрычанька** – там крынічанька* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 68];

*Ой, панясу ж **татку** да на парадачку,..*

*Ой, парай, **татачка**, да добру радачку* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 78];

Штодзень жа б'е,

***Свёкарка-тата**, жалей мя... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 47];

*Што **свёкар** каная,*

***Свякроўка** ўмірая* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 76];

*Ай і **свякрушачка** да й знаругаецца,..*

*Ай, не ўмееш ты да **свёкра** шанаваць* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 79];

*Я ж цябу пускаю – прасіся ў **дзяверкі**,..*

***Дзевярочак**, родны братка, пусці пагуляці* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 84].

Заканамернае ў народных песнях ужыванне абрадавых назваў асоб паводле сямейнага стану:

*Ў цябе, мамачка, **халастой** хаджу,*

*Ох і я, люлі, **халастой** хаджу.*

Халастой** хаджу, **нежанаценькі (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 58];

*Жыла **ўдава**,*

*У тыя **ўдавы дзяцей** ні... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 48].

Вылучаюцца таксама найменні асоб па ўзроставых характарыстыках і адносінах адзін да аднаго:

Танок вядзе,

*Шчэ й з **маладымі малодка**... У!*

*З **малодкамі**,*

*А шчэ й з маімі **падружка**... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 46];

*Ты убі, стряла, добра **молайца*** (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 58];

*Па том **молайцу** некаму плакаці* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 67];

*Па садочку ж бег **малойчык**, ў гуслі граяя* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [в, с. 87];

*Парай, татачка, як з **нялюбом** жыць* (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 61];

*Калі **люб** табе – да й **нелюбенькі**,*

*Калі **міл** табе да не **міленькі*** (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 61];

*Ох, там **нялюбы** мой да за сталом сядзіць* (в. Казацкія Балсуны) [1, с. 80].

Сярод назваў асоб у абрадавым фальклоры Гомельшчыны маюцца і найменні паводле дзейнасці і нават ступені якаснага яе выканання:

*За **парабка**,*

*Да й **парабачка-гультаёчка**...У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 46];

*Не табе жана і не нам **слуга*** (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 60];

***Канюхі** свішчаць, трох каней ішчаць* (с. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 71];

*За таго **казачаньку**, за маладога* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1. с. 5].

Фіксуюцца ў песнях назвы асоб паводле паходжання, якія па словаўтваральных рысах з'яўляюцца імёнамі па бацьку:

***Старцоўна** плача – страцаваць хоча,..*

***Папоўна** плача – папаваць хоча,..*

***Царэўна** плача – царстваваць хоча* (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 71].

Абрадавы фальклор Гомельска-Бранскага пагранічча характарызуе ўказанне на асоб паводле знешнасці:

*Ў доме міленькі, **чарнабрывенькі*** (в. Шалухоўка, Веткаўскі р-н) [1, с. 62];

*А мой міленькі, **чарнабрывенькай*** (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 67];

*Ой, а ці **белага** да ці **румянага**, ..*

*Ой, ці Ванюшачку ж да **кучаравага**, ..* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 78].

Старажытны ўсходнеславянскі анамастыкон таксама захаваўся ў абрадавых фальклорных творах:

*Ой, **Іван** едзя – царэўну вязе...*

*Ой, **Ляксей** едзя – папоўну вязе,..*

*Ой, **Раман** едзя – старцоўну вязе* (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 71].

Фактычны матэрыял сведчыць аб пераважным выкарыстанні ў функцыі абрадавых лексем онімаў-дэмінутываў, якія маюць у абрадавых творах стылістычную нагрузку, ствараючы надзвычайную эмацыянальнасць фальклорных элементаў і перадаючы замілаванасць аўтараў і выканаўцаў героямі песні:

*Красна **Ніначка** піравоз дзяржала* (в. Казацкія Балсуны, Веткаўскі р-н) [1, с. 27];

*На той кладачкі **Віцячка** стаіць* (в. Насовіч, Добрушскі р-н) [1, с. 33];

Вясна, вясна, вясняначка,
Дзе твая дачка ***Уляначка****?* (в. Залессе, Чачэрскі) [1, с. 41];
Ці малому
Да й ***Цімошку*** *маладо... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 46];

Ой, там ***Сашанька*** *ручнічкі ткала* (в. Неглюка, Втекаўсік р-н) [1, с. 66];

Ой, ці ***Ванюшачку*** *ж да кучаравага, ..* (в. Беседзь, Веткаўскі р-н) [1, с. 78];

За таго ***Ляксеячку****, за халастога* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 85];

Там жа гуляў моладзец, малады ***Пятруська*** (в. Свабода, Веткаўскі р-н) [1, с. 98].

Сустракаюцца варыянтныя асабовыя памяншальныя ўтварэнні:

Дзяцей німа,
Адна дачушка ***Ганушa****... У!*
Ганушачка*,*
І тая з войскам збіра... У!
Збіраецца,
Ганусе *мамка прыказва... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 48];
Да стаенкі,
А ***Ганусячку*** *ў святлічаньку... У!* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 49].

Зрэдку ў абрадавых творах ужываюцца поўныя імёны асобы – імя разам з імем па бацьку:

Ганна Паўлаўна *ручнікі ткала* (в. Стаўбун, Веткаўскі р-н) [1, с. 69].

Адметна, што абрадавы фальклор прапануе сваё ўспрыманне такіх імён:

Воленька Іванаўна *ў варотах стаіць... У!..*
Ляксейка Васіллявіч *на коні едзе... У!* (в. Неглюбка, Веткаўскі р-н) [1, с. 85].

Даследаванне лексікі абрадавых песень беларуска-расійскага памежжа, адзначаных на Гомельшчыне, выяўляе колькасную групу найменняў асоб з дастатковай лексіка-тэматычнай дыферэнцыяцыяй. Сярод асабовых намінацый выдзяляюцца назвы паводле роднасці, прафесіі, узросту, сямейнага стану, знешнасці. Уласцівасцю абрадавых твораў з’яўляюцца памяншальна-ласкальныя формы і спарадычнае выкарыстанне спалучэнняў імён і імён па бацьку. Паколькі творы абрадавага фальклору захаваліся са старажытных часоў, то ўжытыя ў іх асабовыя імёны даюць падставы меркаваць аб адметнасцях антрапанімікону мінулага.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Беларускі фальклор у сучасных запісах: Традыцыйныя жанры Гомельскай вобласці / уклад. В. А. Захарава і інш.; уклад. муз. часткі У. І. Раговіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1989. – 384 с.

УДК 811.163'373.2:392.51 (476.2)

Е. И. Холявко

ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗАЦИИ ЛЕКСИКИ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ ВОСТОЧНЫХ РАЙОНОВ ГОМЕЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена социолингвистическим аспектам проблемы регламентации традиционных любовно- брачных отношений; выявляются особенности эвфемизации лексики свадебной обрядности; исследуется фольклорный материал, репрезентирующий свадебную обрядность Ветковского, Гомельского и Добрушского районов Гомельской области.

Работа выполнена в рамках проекта БРФФИ-РГНФ «Традиционные и современные практики социальной регламентации поведения молодежи в сфере любовно-брачных отношений на территории Восточного Полесья: этнокультурный и лингвогендерный аспекты» (№ Г15Р-041 от 04.05.2015). В статье анализируется фольклорный материал, репрезентирующий свадебную обрядность Ветковского, Гомельского и Добрушского районов Гомельской области.

Под социальной регламентацией применительно к свадебной обрядности мы понимаем совокупность норм и процедур, определяющих формы ритуальной деятельности. Устойчивость свадебной обрядности поддерживается высокой семиотической значимостью ее элементов, придающих соответствующим номинациям широко известное символическое наполнение. Среди них *хлеб*, *каравай,* характеризующиеся прочной символической маркированностью жизни, счастья и благополучия [3, с. 429] (*Калі каравай удаваўся, то лічылася, што жыццё ў маладых будзе добрае і багатае* (д. Глыбовка, Ветковский р-н)) [2, с. 68]; *рушнік,* являющийся наименованием ритуального предмета, призванного обеспечить защиту переходного этапа, ровность и гладкость совместной дороги молодых, связать новых родственников (*А былі вянцы, ой, дарагія, харошыя былі. Парэнь дзержа дзевачку сваю. Рушнік кладуць пад ногі, пад чатыры ўглы*

кладуць залатыя капейкі, старынныя былі такія капейкі, эта пад венец у цэркві. Дзевачку і хлопца звязвалі палаценцамі, і бацюшка водзя іх кругам там такога століка і даваў ім такое віно піць, а тады ўжо бацюшка пасвеціць этыя калечкі, а ўжо жаніх даўжон дзевачкі надзець калечка, а дзевачка даўжна жаніху надзець калечка (п. Новая Жизнь, Гомельский р-н)) [6, с. 213], выявить «чэснасць» невесты (*Тады ўводзяць нявесту ў хату, раскладваюць рушнік і сыпяць на рушнік зерне. А бабы выглядвалі: еслі нявеста чэсная, то яна стане на зерне, а еслі нет, то становіцца так, толькі плаццем прыкроет зерно, штоб, не дай Бог, не пагрэшыць* (д. Новая Гута, Гомельский р-н)) [6, с. 210]; *парог*, символизирующий границу, временную и пространственную, двух миров – своего, освоенного и чужого, неизведанного (*Уступіла Манечка на парог, Махнула ручанькай на парог. Свайго дзіцяці на пасад заві* (д. Грабовка, Гомельский р-н)) [6, с. 185] и др.

На основе анализа фактического материала можно сделать вывод об особенностях эвфемизации слов и выражений свадебной обрядности. Как правило, наблюдается замена не столько грубых, вульгарных и бранных слов, сколько неподходящих, неуместных в соответствующей ситуации. Кроме того, такая замена может быть вызвана ритуальной табуизацией. Она очевидна, например, в ритуальных диалогах при сватовстве: сваты представляются купцами (*Заходзяць у хату са словамі: "Добры вечар! У вас – тавар, у нас – купец! Сабой наш хлопец – маладзец!"*), людьми, способными освободить залетевшую птицу (*Птушка заляцела к вам у двор, а мы здольны яе выпусціць*) (д. Корма, Добрушский р-н) [4, с. 205]. Невеста в таких диалогах чаще всего иносказательно именуется *цялушкай* или *вутачкай*: *Заходзячы ў хату, сваты не садзіліся адразу, а пыталіся пра цялушачку* (д. Роги, Гомельский р-н) [6, с. 220]; *Ідзець сват з жаніхом сваім і гавораць, што: "Ці заблудзілася наша цялушачка? Мы прыйшлі яе ўжэ звадь". А сваха: "Тут, тут, ё такая, зашла, пашла, жыла, тут яна такая" <…> У дзевачкі спрашываюць: "Ці любіш ты нашага хлопчыка?". А яна: "Ну, так ні так, а ўжэ так нада, ды ўжо ж так?". Яна ўжэ і выходзіць замуж, дзевачка, тое сагласіе дае* (п. Новая Жизнь, Гомельский р-н) [6, с. 213]; *Заходзяць у хату і гавораць: "Так, мы шлі па вашай дзярэўне, цёлку купіць хочам". – "У нас цёлкі няма", – адказваюць. "А што ў вас ё?" – "Да адны дзеўкі". – "А ў нас жаніх ё". – "Дык давайце сватацца"* (д. Тереховка, Добрушский р-н) [1, с. 168]; *Калі прыходзілі ў сваты, то спявалі: -- Ой, добры дзень, Добрыя людзі, Вось мы к вам. Ці не заляцела Наша вутачка к вам? – Ой, заляцела Да на шасток села. Мы рады вам* (д. Глыбоцкое, Гомельский р-н) [6, с. 180] и др.

Эвфемизация в свадебной обрядности характеризуется глубокой символичностью, образностью и прочной контекстуальной связью с традицией. Степень устойчивости этой связи обусловливает локальную или узуальную идиоматичность отдельных выражений. Приведем несколько примеров такой зависимости. Вне обрядового контекста затруднительно определить смысл выражений (*вести*) *з вішнёвым дзеравам*, свидетельствующего о целомудрии невесты: *Яшчэ на други дзень пасля бясед вяли нявесту к жаниху. Вяли з вишнёвым "дзеравам". Брали ветку вишни и навязвали на яе лентачки. Их рвали з простыни после першай ночы нявесты щ жаниха. "Дзерава" не всегда было, тольки тады, кали нявеста была чэсная* (д. Новая Гута, Гомельский р-н) [6, с. 216]; *цягаць палатно, палавік*, выражающего прием имитативной магии при венчании, имеющий целью ускорить замужество незамужних: *Бацюшка мяняе перстні, водзіць па цэркві. Сцеляць кусок палатна, маладая стараецца каблуком цягаць палатно, штоб з іхняга кагала дзеўкі быстра замуж ішлі* (д. Азделино, Гомельский р-н) [6, с. 179]; *Тады паехалі ў царкву <…> а там становяцца на палавік, на палатно, калісь жа палатно было, на вуглы грошы кладуць, а дзеўкі, што вянок дзяржаць, потым цягнуць палавік, каб замуж пайсці* (д. Марковичи, Гомельский р-н) [6, с. 206–207]. Символический смысл выражения *цягаць ступу, калодку* тот же, однако соответствующий обычай, направленный на преодоление безбрачия, имеет характер социального принуждения: *Калі на заручынах прысутнічае стары халасцяк, то яму прывязуюць ступу і прымушаюць у наказанне цягаць ступу за тое, што ён доўга не жэніцца* (д. Рудня-Маримонова, Гомельский р-н) [1, с. 161].

Только в обрядовом контексте можно восстановить исходный смысл эвфемистического выражения *драць курэй: А на трэці дзень ішлі да жаніха "драць курэй". Сабіраліся вечарам. Хто больш багаты, той прыносіў жывую курыцу. Ёй адсякалі галаву, шчыпалі і варылі* (д. Новая Гута, Гомельский р-н) [6, с. 216]. Закономерно эвфемизируется сексуальный и мифологический компоненты семантики. Курица в фольклоре имеет устойчивые ассоциации с молодой женой, в мифологии воплощает в себе продуцирующее женское начало. Блюда из курицы являются непременной принадлежностью свадебного стола. Ими заканчивалась традиционная свадьба. Названия заключительного этапа свадебного обряда в говорах Гомельщины подробно проанализированы А.А. Станкевич [5, с. 125–129].

Особенностью эвфемизации рассматриваемых слов и выражений можно считать их неразрывную связь с обрядовым действием.

Процесс эвфемизации отражает общественную оценку соответствующего явления, культурные предпочтения носителей языка и глубинную реакцию коллективного бессознательного на неустойчивость ситуации, изменение статуса субъекта. В этом отношении показательны широко распространенные фразеологизмы *звязаць рукі* ‘женить’, *чэсаць (часаць) касу, расплятаць касу, завіваць касу, прадаць, прапіць, прайграць касу* (*Усе жадаюць маладым шчасця. Патом бацька дае дачцэ ікону і праважае яе ў жыццёвы пуць. Дочка прося прашчэння, цалуе ікону, забірае яе. Сват, які быў перавязаны рушніком, снімае яго з сябе, абодвух маладых звязвае ім і выводзіць на вуліцу* (д. Передовец, Ветковский р-н)) [1, с. 123]; *Наша Юлечка ў чацвер была вясёла, / К вянцу збіралася, касу часала* (д. Речки, Ветковский р-н) [1, с. 101]; *Як нявесту забіраюць, дык маладой касу расплятали. Брат касу прадае: “Ну, сват, плаці за касу!”. Касу нявесціну ці закруцяць, ці завяжуць. На галаву чапец надзенуць, а нявеста скідае тры разы і аб парог кідае* (г. Ветка) [1, с. 153]; *Калі ўсе бацькі ў яе ё, каса застаецца ўся заплеценай, калі бацькі няма, паўкасы заплецена. А калі маткі і бацькі, то ўсю касу расплятали. Адразу бачна было: дзеўка – сірата* (г.п. Тереховка, Добрушский р-н) [1, с. 169]; *Нявесту садзяць на пасад і хіхляць: хросная маці расплятае касу і робіць хіхлю. Не дай Божа, гэтай дзеўцы ўжо зараз на людзях паявіцца з касой* (г.п. Тереховка, Добрушский р-н) [1, с. 172]; *Калі выкупалі нявесту, гаварылі: / За русу касу – сто рублей, / За мяне, малайца, чырвонца, / Кладзі чырвонец, хоць і два, / Наша Дунечка не ўдава* (д. Шерстин, Ветковский р-н) [1, с. 136]), означавшие прощание с девичеством и символический переход в женскую социальную группу. Все идиомы сохраняют прочную связь с мотивирующим их обрядовым действием.

На наш взгляд, предмет исследования представляется перспективным, поскольку имеет ключевое значение не только для решения этнолингвистических задач, но и для изучения социальных аспектов развития человека, традиционных взаимоотношений разных полов и поколений, стабильности современного общества.

Список использованных источников

1. Вяселле на Гомельшчыне : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне, сістэматызацыя, тэксталагічная праца і рэдагаванне І.Ф. Штэйнера, В.С. Новак. – ЛМФ “Нёман”, 2003. – 472 с.

2. Вясельная традыцыя Гомельшчыны : фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне В.С. Новак; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мн.: Права і эканоміка, 2011. – 485 с.

3. Ізотава, В.В. Семіятычная сістэма традыцыйнага вясельнага абрадава-паэтычнага комплексу (на матэрыяле Гомельскага раёна) / В.В. Ізотава // Народная духоўная спадчына Гомельскага раёна / Укладанне, сістэматызацыя, тэксталагічная праца і рэдагаванне В.С. Новак. – Гомель: ААТ “Полеспечать”, 2007. – С. 429–433.

4. Новак, В.С. Рэгіянальна-лакальныя асаблівасці фалькларных традыцый Добрушчыны / В.С. Новак // Зямля чароўная дабра : Добрушскі край : гісторыя і сучаснасць / Пад агульнай рэдакцыяй А.А. Станкевіч. – Гомель: ААТ “Полеспечать”, 2008. – С. 161–259.

5. Станкевіч, А.А. Канец – справе вянец : назвы паслявясельнага этапу шлюбнай абраднасці ў гаворках Гомельшчыны / А.А. Станкевіч // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2015. – № 1 (88). – С. 125–129.

6. Сямейная абраднасць і паэзія // Народная духоўная спадчына Гомельскага раёна / Укладанне, сістэматызацыя, тэксталагічная праца і рэдагаванне В.С. Новак. – Гомель: ААТ “Полеспечать”, 2007. – С. 170–252.

УДК 811.161.2/.3'42:398.8

О. В. Яковлєва

СИМВОЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

У статті автор подає своє розуміння складним і неоднозначним поняттям у лінгвістиці, що пов’язані з феноменом символу; описує символічні значення окремих лексем, які є частотними в текстах українських і білоруських народних пісень, таких як *вода*, *вінок*, *калина* та інших. Обґрунтовується виділення самостійного міждисциплінарного напряму – лінгвістичної симвології, об’єктом якого став би феномен символу, а предметом – символічні значення синкретичних символів: вербальних, предметних і акціональних.

Феномен символу і символічні значення цікавили освічених людей з давніх-давен. Огляд окремих теорій символу, розмежування символу і знака, починаючи з ідей Арістотеля і Платона, зробив Ц. Тодоров [10]. Сучасні філософи, культурологи, фольклористи та лінгвісти продовжують різноаспектне студіювання символу (див. роботи М. Мамардашвілі, О. П’ятигорського, М. Савельєвої, М. Дмитренка, З. Василько, Н. Слухай, О. Яковлєвої та інших).

Символічні значення у слов'янській народній поезії у свій час блискуче описав О. Потебня [7]. Засновником символізму в Україні вважаємо Г. Сковороду [15, с. 150–154]. Актуальними і неоднозначними у сучасній лінгвістиці є поняття: *символьна мова*, *символічне значення*, що також стали об'єктом уваги нашої розвідки.

Поняття *символьна мова*, запропоноване у роботах Н. Слухай, застосовуємо в широкому значенні, згідно з чим обсяг цього поняття не обмежується лише лінгвальними маркерами, а містить увесь комплекс символічних репрезентацій – вербальних, акціональних, предметних синкретичних символів [16, с. 2].

Багатовимірне поняття символьної мови має певні характеристики: 1) символьна мова – це спосіб кодування і збереження прадавньої картини світу як результату міфологічного осмислення дійсності; 2) символьна мова наявна в сакральних текстах, які є джерелом знань про національні особливості світосприйняття і до яких належать, зокрема, народні пісні; 3) символьна мова віддзеркалює специфіку архаїчного світосприйняття, отже, виступає об'єктом вивчення і когнітивної лінгвістики, і лінгвокультурології.

Лінгвістичне тлумачення символу насамперед стосується лексем із символічним значенням, що називають предмети, явища, дії тощо за принципом «все в усьому», тобто мають полісемантичну природу. Акціональні та предметні символи у фольклорних текстах, зокрема й у текстах народних пісень, так само наділені символічним значенням, яке виражається мовними засобами при описанні тих чи інших подій, ситуацій тощо і яке кардинально відрізняється від лексикографічного значення своєю стереофонічністю, глибиною, багатоаспектністю. Складність феномену символічного значення, пріоритет у необхідності його лінгвістичної кваліфікації, ґрунтованої на синтезі знань із психології, культурології, етнології та ін. наук, на наше глибоке переконання, створює умови для виокремлення самостійного наукового напряму – *лінгвістичної симвології* (лінгвосимвології), що дасть підстави долучитися до створення загальної теорії символу з урахуванням значного матеріалу з інших галузей знань. Припускаємо, що лінгвістична символогія у майбутньому – це міждисциплінарний напрям, для якого символьна мова і феномен символу стали б основними об'єктами вивчення, а символічне значення – його предметом [16, с. 20–21].

Майже в усіх міфологіях світу наявна символіка вогню і води, але прадавнє значення цих стихій як чоловічого і жіночого начала не завжди прозоре. Вогонь і Вода стоять на початку світотворення, як чоловік і жінка при народженні людини. Саме шлюбові Води й Вогню

присвячено день Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

Дощ, що спадає на землю, – це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях та обрядовості українців – робить висновок Л. Іваннікова [13, с. 33].

У народних віруваннях усіх слов'ян закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається «запліднення» Землі-матері. У білоруській народній пісні збережено саме таке символічне значення: *Юрий, вставай рано, выпускай росу на теплое лето, на буйное жито, на ядреное, колосистое, людям на здоровье* [2, с. 117].

В українській веснянці з Волині співається: *Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа одімкнути небо, випустити росу, дівоцьку красу* [14, с. 148].

Академік Ю. Карпенко вважав, що найдавнішим періодом (або першим етапом протослов'янського язичництва) був водно-рослинний етап, коли обожнювана субстанція води і дерева сама по собі була *богом-подателем* без будь-якої антропоморфізації чи одухотворення. З розвитком культу вогню лексема *бог* набула сенсу *вогонь,* який залишився у похідних словах: *багаття*, *багатий*, *убогий*, *Дажбог* [4, с. 23].

Одне з найдавніших символічних значень *води* є значення *жіночого начала*, що яскраво представлено у народних текстах. Вірогідно, це символічне значення є давнішим за символічне значення вогню як чоловічої запліднюючої сили, бо пов'язане з епохою матріархату, яка змінилася патріархатом, і тоді вже чоловіче начало вважалося головним.

О. Потебня провів паралель між символічним значенням світла, води та дівочої краси. Блиск води асоціювався з веселощами і сміхом [7, с. 55]. Дівчата, як правило, зустрічалися з хлопцями біля води, де й зароджувалося кохання. Тексти білоруських і українських народних пісень підтверджують таке значення: *«Ой, реченька, реченька, что же ты не полная? Ой люли, люли, что же ты не полная? Что же ты не полная, с бережком не ровная? Ой люли, люли, с бережком не ровная?» «Ой, как же мне полной быть, с бережком вровень быть? Ой люли, люли, с бережком вровень быть? – Ясь коней своих поил, Дуня воду черпала, ой люли, люли, Дуня воду черпала!»* [2, с. 116]; *На річечці кладочка лежала, на кладочці панночка стояла, на всі боки заглядала, заглядала, звідки милий виїде, виїде* [14, с. 126]; *Там дівчина воду брала та й набрала, набрала, ще й козака соколоньком та й назвала, назвала* [1, с. 65].

Чиста вода із студеной криниці або з річки, мала символічне значення дівочої цноти: *Заручена Настя, заручена молодая. Подай, Настенько, водици із студеной криници, … моя водица дорога – дорожча меду і вина: по місяцу вичерпана, по ясній зорі несена, бо моя водица дорога – дорожча меду і вина* [12, с. 164].

Отже, подавати воду парубкові самому напитися чи напувати коня має таке символічне значення: *дівчина готова до кохання і віддається хлопцю*. У білоруській пісні річка «*не полная, с бережком не ровная*», тому що *Дуня воду черпала, а Ясь коней своїх поил.*

Наступний текст білоруської пісні у перекладі на російську ще яскравіше ілюструє таке символічне значення: *В поле под ветлой криница с водой. Приходила молодая девка за водой. Девка за водой, – хлопец над водой: «Напои мне вороного, под ветлой постой!» «Рада б постоять, коню воды дать – не обула белых ножек, холодно стоять!»* [2, с. 115]. У даному контексті дівчина відмовляє хлопцю, бо розуміє, на що він натякає, але вона береже свою цноту. Українська пісня: …*там дівчина воду брала, з козаченьком розмовляла. Козак коня наповав, з дівчиною розмовляв, дівчину підмовляв* [12, с. 76].

Коли *до криниці заросла стежина* чи *криницю засипало піском*, то такі акціональні символи означають нещасливе кохання; розставання парубка і дівчини. Проілюструємо це текстом української народної пісні у перекладі на російську мову: *Да не это ль та криница, где голубь купался? … Да не это ль та девица, с которой я знался? Да не это ль та криница, где я воду пил? … Да не это ль та девица, что я так любил? … И давно уж к той кринице тропы заросли… И давно уж к той девице сваты в дом пришли. Ой, уже из той криницы орлы воду пьют… Ой, уже мою девицу под венец ведут… Засыпало ту криницу, занесло песком… Повенчали ту девицу с другим козаком…* [2, с. 13–14].

Крім виділених символічних значень, у наведеному тексті символами є і птахи: *голуб* – символізує закоханого хлопця; *орли-хижаки* – чужинців-сватів, які забрали кохану дівчину. В усіх міфологіях і різних культурах світу голуб – це птах з полісемантичним символічним значенням. Символіка голубів з часів античності, біблійна символіка і символічне значення цього птаха у народних віруваннях описані у різних джерелах [8, с. 162–166; 3, с. 141–143]. У народних, так само, як і у весільних обрядових піснях, голуб символізує парубка, голубка –дівчину. *Слухати гудіння голубів* має символічне значення: *засвататися і покинути свій рід*; *два голуби* символізують любовно-шлюбні стосунки: фігурками голубів

оздоблюють весільний коровай. Два голуби нарізно символізують невірність. У піснях часто зустрічаються такі акціональні символи: голуби разом п’ють воду, а потім розлітаються – означає розлуку; голуби п’ють воду, цілуються і крильцями обіймаються – означає згоду між закоханими. Голуб без пари має символічне значення самотнього чи покинутого парубка [3, с. 142]. Останнє закріпилося у тексті білоруської народної пісні «Галя»: *Паселі, гэй, лубы па гарохаў’ю как усе й, как усе, гэй, лубы гарох клююць. Толькай адзін, толькай адзін, гэй, лубок, ня п’ець, ня есць, на сваюй, на сваю галубку паглядаіць. Што яго й, што яго й галубка замечана крылышкам. Праваяй крылышка, ох, да адсечана. Ай я-яй я-яй я-яй ай я-яй я-яй я-яй; ай я-яй я-яй я-яй ай я-яй я-яй я-яй. Паселі госцейкі па застолейку, как усе, как усе. Госцікі і п’юць-ядуць, толькій адзін, толькій адзін Сашачка ня п’ець, ня есць, на сваюй, на сваю Галечку паглядаіць, што яго, што Ягой Галечка замечына косанькай* [17].

М. Сумцов описав традицію вінкоплетіння у різних народів і наголосив, що у слов'ян вінки в'ють на весняні й літні свята, на весілля, навів легенду про походження вінка з пір'я пави [9, с. 68-75]. Символічні обрядові дії з рослинами навесні й літом мали суто практичне значення: надати сили та здоров'я ослабленій після зими людині, бути запорукою гарного врожаю. Завиваючи й заплітаючи довгі гілки верби й берези або виготовляючи вінки, люди вірили, що у такий спосіб можна зібрати докупи родючі сили землі, міць живої природи, яка весною оживала, перемагаючи смерть. Текст білоруської пісні ілюструє саме таке значення: *Пойдем, свет-девица, в луга-лужочки завивать веночки на годы добрые, на рожь на густую, на ячмень колосистый, на овес росистый, на гречку черную, не капусту белую!* [2, с. 117].

Купальські ворожіння в українців і білорусів з вінками мали свою символічну семантику: апотропеїчну або оберегову, продукуючу та цілющу; за допомогою купальських віночків дівчата прогнозували своє весілля і навіть смерть. Білоруська народна пісня «Купалінка» саме про це: *Купалінка-купалінка, цёмная ночка, цёмная ночка, а дзе ж твая дочка, цёмная ночка, а дзе ж твая дочка. Мая дочка у садочку ружу, ружу поліць, ружу, ружу поліць, белы ручкі коліць, ружу, ружу поліць, белы ручкі коліць. Кветачкі рвець, кветачкі рвець, вяночкі звівае, вяночкі звівае, слёзкі пралівае, вяночкі звівае, слёзкі пралівае* [17].

Тексти усної народної творчості донесли не тільки художньо відображену давню флору й фауну українських і білоруських земель,

а й зовсім інші взаємини людини з природою, що віддзеркалено, зокрема, на лексичному й граматичному рівнях обох слов’янських мов. Чітким було розмежування рослинної символіки стосовно чоловіка і жінки. Міфологізацію категорії роду стосовно «чоловічих» та «жіночих» дерев у віруваннях слов'ян частково описав М. Толстой [11, с. 333–340].

Так, калина, береза, верба, будь-яка квітка і т. д. – назви рослин у жіночому роді - виступали символами дівчини або жінки:

Мовні образи листя на деревах, його квітів і плодів, гілок, коріння - все в народній уяві набувало символічного значення: *Туман яром по долині, лист широкий на калині. Й а ще ширший на дубочку, кличе голуб голубочку: - Іди, серце, поцілую, хоч не свою, то чужую...* [6, с. 360]; - *Ой каліна, ти каліна, в рєчкє талая вода, розкажи ти, ти каліна, як попала ти сюда. - Как-то ранньою весною парень бравий прискакав, довго, довго любувався, а потом з собою взяв. Обещал мєня, каліну, посадіть в свойом саду, не довьоз до дома, бросів, думав, шо я пропаду. А я за землю вцепілась, корні бросіла свої, і навєки посєлілась в роще там, де солов'ї...* [там само, с. 495].

З білоруських народних пісень «Калінка» і «Ружа кветка»: *Ні праўдзівая калінка (2 р.) казала цвісці ня буду. Як прыйшла вясна расцвіла, ажно ростачкі пусціла. Ніпраўда твая, Галечка (2 р.), казала замуж не пайду (2 р.), як прыехаў Сашачка дык пайшла, родную мамачку кінула. Ні праўдзівая калінка, ніпраўда твая Галечка...*; *Як вазьму я ружу кветку, ды пушчу на воду, плыві-плыві, ружа кветка, да самога броду. Плыла-плыла ружа кветка, ды стала круціцца. Выйшла маці воду браці, пачала дзівіцца. Ой, ты мая ружа кветка, чаму ж ты завяла. Пэўна доўга ты, дзіцятка, на вадзе ляжала. Ўзяла маці ружу кветку, палажыла ў хаце. Ды як гляне ўспамінае, аб сваім дзіцяці* [17].

Символ як феномен зароджувався на тлі живої природи. Все, що спостерігала людина в рослинному світі, ставало підґрунтям для появи у вже існуючих лексемах символічного значення: молоде листя дерев асоціювалося і з дівчиною, і з її одягом. Воно означало нове й надзвичайно красиве вбрання для дівчини, що було пов'язане з близьким весіллям. У результаті - зелене листя стало символом шлюбу, опадання листя - символ розлуки [Потебня, с. 64-65]: *Висока верба, тонка галузка зелений лист пускає; велика, люба, тяжка розлука серденько уриває. Ой, вербо, вербо, де ти росла, що твоє листячко вода знесла? Висока верба, висока верба широкий лист пускає, велика любов, тяжка розлука - серденько зниває* [5, с. 33; 37].

З часом символічне значення опадаючого листя розширилося до втрати дівчиною свого кохання: *Осиплеться жовтеє листя із липки додолу кругом, минають літа молодії, не верниш коханічко знов. До липки ще листячко верне, і липка не раз зацвіте, до мене кохання не верне, і так моя жизнь пропаде* [6, с. 455].

У білоруській пісні опадання листя є символом розлуки матері й дочки: *Под лесом, леском березка с листом всю осень шумела. – Листочек зелёненький мой, как же нам расставаться? – Березка моя, белая моя, легко нам расставаться: солнце пригреет, ветер повеет – упаду я на землю. В темной горенке дочка с матушкой всю ночь говорила. – Мамочка моя, родная моя, как же нам расставаться? – Дитятко моё, милое моё, легко нам расставаться: сваты приедут, тебя заберут, а я тут останусь!* [2, с. 139].

Антропоморфність рослин характерна і білоруським, і українським народним пісням: … *Что в моей стороночке три зеленых сада, – три зеленых сада да все три вишневые. Что в первом садочке явор густолистый, а в другом садочке яблонька кудрявая, а в третьем садочке груша да с отростками. Явор густолистый – батюшка мой старый, яблонька кудрявая – матушка родимая, груша да с отростками – жена моя с детками* [2, с. 144-145]; *Ой, да над яром, яром да три садочка рядом, да все три зеленеют, да все три расцветают. Что в том первом садочке соловейка щебечет, а во втором садочке кукушка куковала. А во втором садочке кукушка куковала, а и в третьем садочке мать с сыночком стояла: «А скажи, мой сыночек, кто из нас трех милее: женушка, или теща, иль родная матуся?»…* [2, с. 22].

Представлена розвідка у статті наочно демонструє, що духовність українського і білоруського народу, як безцінний дар, закарбована у світогляді наших пращурів, а сучасність ми зможемо осягнути через її тісний зв'язок з тими моментами в минулому, з якими вона має таємну спорідненість.

Плідними у майбутньому в межах запропонованого нами напряму *лінгвосимвології* вважаємо дослідження, що пов'язані з подальшою реконструкцію символічних значень на всіх мовних рівнях у проекції на широку жанрову дискурсивну перспективу текстів не тільки слов’ян, а й інших народів.

Список використаних джерел

1. Василечко Л. Таїна весільного обряду / Л. Василечко. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2006. – 127 с. 2. Глоба Андрей. Песни народов СССР.

– М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947 г. – 816 с.

3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

4. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор / Ю. О. Карпенко // Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – К., 1996. – С. 22–33.

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.]. Кн. 2, т. 3 : Весняний цикл ; т. 4 : Літній цикл / С. Килимник. – Факс. вид. – К.: Обереги, 1994. – 528 с.

6. Народні пісні / записи Людмили Єфремової. – К. : Наукова думка, 2006. – 575 с.

7. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подг. текстов, статья, коммент. А. Л. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2007. – 480 с.

8. Славянские древности. Т. 1, с. 516; Энциклопедический словарь символов / Авт.- сост. Н. А. Истомина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 1056 с.

9. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : избранные труды / Н. Ф. Сумцов ; сост. и подготовка текста и коммент. А. К. Байбурин. – Москва: Восточная литература, 1996. – 296 с.

10. Тодоров Ц. Теории символа / Перевод с французского Б. Нарумова. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1998. – 408 с.

11. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – Москва: Индрик, 1995. – 512 с.

12. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К.: Наукова думка, 1974. – 782 с.

13. Українські символи / [М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак] ; за едакцією М. Дмитренка. – К.: Ред. часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.

14. Цехміструк Ю. Народні пісні Волині : фонографічні записи 1936–1937 років / Ю. Цехміструк ; джерельні матеріали та видання Богдана Столярчука ; відчитання та заг. ред. Б. Луканюка. – Львів; Рівне, 2006. – 480 с.

15. Яковлєва О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності: монографія / О. В. Яковлєва. – Одеса: «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2014. – 396 с.

16. Яковлєва О. В. Символьна мова українського обрядового дискурсу в системі національної лінгвоментальності: автореф. дис. д-ра філол.. наук: 10.02.01 / О. В. Яковлєва. – Одеса, 2015. – 38 с.

17. Режим доступу: http://aphorisms.su/pesni/belorusskie_pesni/kalinka.html

Гісторыя мовы. Дыялекталогія. Тапаніміка

УДК 811.161.3’373.211(476.2-37 Рэчыца)

Н. А. Багамольнікава

МІКРАТАПАНІМІЯ ВЁСКІ ВЕДРЫЧ РЭЧЫЦКАГА РАЁНА І ЯЕ НАВАКОЛЛЯ

У артыкуле раскрываецца спецыфіка мікратапонімаў адной з вёсак Рэчыцкага раёна ў сувязі з іх узнікненнем і асаблівасцямі функцыянавання.

Пад тэрмінам *мікратапанімія* разумеецца сукупнасць уласных найменняў прыродных, радзей створаных чалавекам фізіка-геаграфічных аб’ектаў, якія маюць вузкую сферу ўжывання (ад гр. mikros ‘вельмі малы, дробны’, topos ‘мясцовасць’ і onyma ‘імя’). Да мікратапонімаў адносяцца назвы лясоў, палёў, урочышчаў, лугоў, малых па памеры балот, сенажацей, пашаў, ручаёў і інш. Такія назвы функцыянуюць у межах невялікіх тэрыторый, вядомы вузкаму колу людзей, што жывуць побач. У выніку ствараюцца нязручнасці і цяжкасці для збору фактычнага матэрыялу. Менавіта гэтым можна патлумачыць той факт, што яшчэ адна важная праблема – пытанні мікратапаніміі – на сёння распрацавана недастаткова. Мікратапанімія як асобная вобласць выдзелілася з тапаніміі і адрозніваецца ад апошняй тым, што ў ёй экстралінгвістычныя фактары праяўляюцца больш выразна.

Праведзены агляд навуковых прац па мікратапаніміі дазваляе канстатаваць, што ў яе даследаванні існуе лакуна: вывучаліся альбо толькі некаторыя рэгіёны: Слаўгарадчына (І.Я. Яшкін), Случчына (Я.М. Адамовіч), Стаўцоўбшчына (А.М. Прышчэпчык), наваколле Гомеля (А.Ф. Рогалеў), Мазырскае Палессе (Г.А. Іванова), Магілёўшчына (В.І. Рагаўцоў і С.Я. Кечык), альбо асобныя населеныя пункты: вёска Кудрычы Мсціслаўскага раёна (Г.Ф. Юрчанка), вёска Любонічы Кіраўскага раёна (І.М. Гайдукевіч), вёскі Красноўскага с/с Светлагорскага раёна (В.І. Рагаўцоў), вёска Смалегаў Нараўлянскага раёна (аўтарам гэтага артыкула) і інш. Між тым, прапрыяльная лексіка – таксама цікавы пласт, што захоўвае ўказанне на заняткі людзей у мінулым, іх гаспадарку, геаграфічнае асяроддзе, у якім жылі людзі, раслінны і жывёльны свет. Мікратапанімія з’яўляецца вельмі карысным

матэрыялам для вывучэння краязнаўства, дыялекталогіі, геаграфіі, гісторыі. Назвы выхоўваюць і прывіваюць любоў да роднага краю, “гэта россыпы народнай мудрасці, творчасць народнага генія, вынік тонкіх назіранняў чалавека над навакольнаю прыродаю” [1, с. 8].

У дадзеным артыкуле мы зробім спробу раскрыць спецыфіку мікратапонімаў в. Ведрыч у сувязі з іх узнікненнем і асаблівасцямі функцыянавання.

Населены пункт заснаваны ў 1920 г. на беразе правага прытока ракі Днепр Ведрыч (адсюль яго і найменне) жыхарамі в. Васілевічы, якую спалілі польскія войскі. 5 сямей вырашылі асвоіць за 6 км ад Васілевіч невялікую пясочную граду сярод балот. Асушэнне балот паспрыяла інтэнсіўнаму росту вёскі [2, с. 321]. Назва ж прытока матывуецца лексемай *вёдра* ‘ціхае, яснае, сонечнае і сухое надвор’е’) [3, с. 114]. У якасці неафіцыйнай назвы вёскі зафіксаваны яе варыянт *Лугас*, які суадносіцца, мяркуем, з апелятывам *луг*, што абазначае на Палессі ‘прырэчную сенажаць’, ‘забалочаны лес, парослы травой’.

Сярод жыхароў існуюць легенда і версія аб узнікненні наймення роднай вёскі, якія мы запісалі са студэнтамі філалагічнага факультэта ГДУ імя Ф. Скарыны падчас дыялекталагічнай экспедыцыі.

…Жыла ў нашых мясцінах дзяўчына-сірата па імені Ведрыца. Была яна прыгожая, працавітая, добрая і спагадлівая. Працавала Ведрыца на пана, жала жыта ў полі разам з іншымі сялянкамі. Тут яе і ўбачыў паніч. Спадабалася яму дзяўчына, і прымусіў ён яе насіць ваду з крыніцы да панскага стала. Крыніца – яе лічылі святой – выбівалася з-пад зямлі ля высокага пагорка, на якім стаяў белакаменны палац. Лёс Ведрыцы быў трагічны: паніч пазабавіўся з беззабароннай сіратой, а потым яна яму надакучыла. Не захацела Ведрыца вяртацца ў вёску, не мілы стаў ёй белы свет, страціла яна жаданне жыць, радавацца сонейку, усміхацца людзям. Пайшла небарака да крыніцы і кінулася ў бяздонне. Але здарылася нечаканае: з крыніцы раптам пацякла рэчка. Людзі назвалі яе Ведрыцай па імені загінуўшай сіраты. Вакол Рэчыцы ў мясцовых гаворках рачулку называюць як Ведрыччу, так і Ведрыцай. Ведрыца, якая стала рэчкай, пацякла ў бок Дняпра і на шляху да вялікай ракі сустрэла яшчэ адну, такую ж, як і сама, падманутую дзяўчыну-рэчку. Разам яны пацяклі да магутнага Дняпра і звярнуліся да яго са словамі: “Вазьмі нас, бацюхна, з сабой, дапамажы ў горы”. Днепр не толькі ўзяў дзяўчынак-рэчак з сабой у дарогу на поўдзень, але і паклікаў вецер і хмары з сіняга мора. Загудзела, затраслася зямля, успенілася дняпроўская вада, разваліўся панскі палац, патануў пышны паніч у водах Дняпра. А каля крыніцы на месцы палаца пасяліліся людзі.

Па словах вяскоўцаў, тут даўней і праўда былі непраходныя лясы, поўныя птушак і звяроў, дзікія рачулкі, у якіх кішэла рыба. Паўсюдна залягалі сонныя, дрымучыя балоты, у якіх вадзіліся чэрці. Толькі дужыя і смелыя людзі маглі тут пасяліцца.

Версія жыхароў вёскі звязвае назву Ведрыч-Ведрыца са старажытнай індаеўрапейскай каранёвай асновай са значэннем ‘вада’. У індаеўрапейскай міфалогіі, з якой генетычна звязана міфалогія славян, *вада* разумелася як жаночы пачатак (запісана ад Жукавай Юліі Рыгораўны, бібліятэкара Ведрыцкай сельскай бібліятэкі).

Нашымі інфарматарамі з’яўляюцца вучні мясцовай школы, бібліятэкар Жукава Юлія Рыгораўна, што палявым метадам сабралі і занатавалі мікратапанімічны матэрыял вёскі, які мы і прааналізуем на структурна-семантычным узроўні ў дадзеным артыкуле.

Мікратапанімія – гэта сукупнасць тых назваў, “дробных геаграфічных аб’ектаў”, якія дадзеным, замкнутым і абмежаваным “гаворачым калектывам” успрымаюцца як адзінкі, што валодаюць унутранай формай, г.зн. як частка паўсядзённага вопыту [4, с. 31]. Іншымі словамі, у аснову мікратапаніміі пакладзены асаблівасці ўспрыняцця з’яў дадзеным моўным калектывам. З характэрных уласцівасцей мікратапаніміі лінгвістамі адзначаюцца такія, як блізкасць да агульных імён, матываванасць і наяўнасць унутранай формы [4, с. 31]. Фактычны матэрыял выяўляе ў асноўным два тыпы матывацыі ў найменнях дробных аб’ектаў в. Ведрыч і яе наваколля: мікратапонімы, матывавальныя асновы якіх характарызуюць: а) асаблівасці навакольнага ландшафту і тапаграфіі; б) матэрыяльную культуру, занятак насельніцтва.

У першым тыпе шырокі дыяпазон мае група найменняў, прадстаўленая назвамі-арыенцірамі: *За б**а**зай* (тут і далей назвы падаюцца ў мясцовым маўленні) – назва поля за запраўкай, *За б**а**ней* – поле на трэцім участку за баняй, *За б**а**шней* – лес у канцы вёскі, *За в**о**зерам* – месца ў лесе Паляшын, *За кан**ю**шней* – назва поля, *За Мядз**е**дкай* – поле за канавай Мядзедка, *За Рабянк**о**м* – назва поля, *За ф**е**рмай* – назва поля, *Каля ф**е**рмы* – назва поля, *Ля д**у**ба* – месца ў парку, *Ля м**о**гілак* – назва поля, *Зар**э**цкі* – лес за ракой Ведрыч. Адзначаныя назвы ўказваюць на размяшчэнне аб’ектаў на мясцовасці і матывуюцца адказамі на пытанні: за чым? дзе? каля чаго? У якасці арыенціраў выступаюць прыкметы тапаграфіі і ландшафту мясцовасці, асобныя прадметы, пабудовы, зрэдку прозвішчы або мянушкі людзей, месцамі пасялення якіх заканчваліся вуліцы, вёскі.

Асаблівасці навакольнага ландшафту і тапаграфіі адлюстроўваюцца ў мікратапонімах *Астраўк**і***, *В**о**страў* – месцы ў лесе

(*востраў* ‘узвышанае месца’, ‘частка сушы, акружаная балотам ці вадой’), *Барок* – поле каля лесу Катосталь, *Бярэзнік* – назва месца ў лесе, у якім растуць адны бярозы, *Гарэльнік* – лес, які згарэў, *Горка* – узвышанае месца на адной з вуліц вёскі, *Дубовая рошча* – месца, дзе растуць дубы, *Казлоў лес* – назва лесу каля в. Рассвет, *Ляды* – назва поля і хутара, дзе пасяліліся першыя жыхары вёскі (*ляда* ‘месца, на якім быў высечаны лес’), *Растанцы* – назва перакрыжавання дарог (матывуецца дзеясловам *расставацца* або *расстацца)*, *Сасоннік* – назва лесу, у якім растуць сосны, *Тарфянік* – назва поля на тарфу, *Чырвоны вугал* – назва лесу (*вугал* ‘частка лесу, якая вуглом у нешта ўразаецца: у балоцістае месца, поле, сенажаць’. Кампанент *Чырвоны* можа сведчыць аб наяўнасці лісцёвага лесу, які восенню “гарыць” рознакаляровым лісцем).

Да адной з пашыраных груп семантычнага мікратапанімікону вёскі Ведрыч адносяцца найменні, асновы якіх звязаныя з жыццём і дзейнасцю чалавека: *Басейн* – назва копанкі на трэцім участку, *Буравая* – месца каля буравой вышкі, *Буртполе* – назва месца за фермай, дзе захоўваюць бульбу ў буртах, *Гарадзінка* – месца ў лесе на трэцім участку (адгароджаны для нейкіх мэт участак), *Гусятнік* – месца, дзе пасвіліся гусі, *Завод* – назва трэцяга ўчастка, на якім быў пабудаваны завод па вырабу кармавой мукі, *Зернаток* – месца знаходжання зерняскладаў, *Кар’ер* – копанка па дарозе на Васілевічы, *Катлаван* – пажарны вадаём, *Капаныш* – назва фермы (ад *капаць*), *Кашара* – назва агароджанага месца для выпасу кароў, *Копанка* – назва штучнага вадаёма, у якім купаюцца дзеці, *Кралятнік* – назва месца, дзе была ферма, на якой разводзілі трусоў (мясц. *кроль* ‘трус’), *Паздбішча* – назва поля, месца выпасу кароў (мясц. *паздбішча* ‘паша’), *Рабы мост* – мост на канаве, *Рубанікі* – месца за Васілевічамі (у ім адбылася высечка лесу або хмызняку), *Свінарнік* – месца знаходжання былой свінафермы, *Стройдвор* – назва месца, дзе размяшчаецца будаўнічая брыгада вёскі, *Фірма* – так называюць гараж, дзе стаіць машына, на якой возяць людзей на працу.

Адзінкавыя найменні фіксуюць тыпы пасяленняў: *Пасёлак* – асобная частка вёскі (*пасёлак* ‘невялікае пасяленне недалёка ад вёскі, горада’; ‘новая вуліца ў вёсцы, якая ўзнікла з жыхароў-высяленцаў’ [6, с. 200]), *Хутар* – ранейшае месца пасялення першых жыхароў вёскі (*хутар* ‘адасоблены зямельны ўчастак з адной сядзібай; двор’ [6, с. 200]), духоўную культуру: *Юбілей* – назва фермы.

Як сведчаць тлумачэнні, асушаныя месцы (цяпер палі) і лес вакол вёскі разбіты на ўчасткі, асобныя з якіх захоўваюць толькі

нумарацыю: *Трэці ўчастак*. Навакольная мясцовасць у выніку меліярацыйных работ перарэзана шматлікімі канавамі, што таксама пранумараваны: *Дваццаць першая канава*, *Дваццаць другая канава*.

У самой вёсцы некалькі вуліц маюць паралельныя неафіцыйныя найменні. Напрыклад, вул. *Юбілейная* знаходзіцца ў цэнтры населенага пункта, таму называецца і *Цэнтральнай*, *Прытачылаўка* – вуліца, што забудоўвалася значна пазней за асноўную (ад *прытачыць* ‘дадаць яшчэ частку, каб пабольшыць, нарасціць’). Адзінкавае найменне па сэнсавым змесце нясе адмоўную канатацыю: *Дурдом* – так жыхары вёскі называюць васьмікватэрны дом па вуліцы Школьнай.

Назвы дробных аб’ектаў разнастайныя па форме і могуць адлюстроўваць вялікі аб’ём паняццяў, выкарыстоўваючы мясцовую лексіку, аднак тым не менш свае сакрэты раскрываюць не заўсёды. Сярод іх зрэдку сустракаюцца тыя, што маюць няясную матывему, як, напрыклад, *Катосталь* (назва лесу за Кашарай). У такім выпадку мы можам выказаць толькі меркаванне. У структурных адносінах, думаем, найменне складаецца з дзвюх частак: *кат* і *сталь*, звязаных паміж сабою пры дапамозе злучальнай галоснай. Першая частка па сваёй унутранай форме сугучна з лексемай *кат*. Старажытны тэрмін *кат* мае шырокі арэал, прымае актыўны ўдзел у фарміраванні тапаніміі Еўраазіі і з’яўляецца шматзначным: ‘дом, хата’, ‘умацаванне’, ‘пасёлак’, ‘горад, абнесены сцяной і акружаны рвом’, ‘частка вёскі’, ‘воінскі стан’, у Беларусі – ‘турма’, ‘куратнік’ [3, с. 263–264]. Другая лексема *сталь* на Гомельшчыне вядома як ‘частка, столка’: *Маці ручнік, бувало, згорне у дзве сталі да і ўдарыць свого дзіцяці* [5, с. 94]. Лес вакол, відаць, быў тоўсты, прыгодны для будаўніцтва жылля, хат.

Па спосабе ўтварэння мікратапонімы в. Ведрыч падзяляюцца на тры групы:

1. Простыя, г.зн. тыя, што ўспрымаюцца як адна аснова. Яны ўтвораныя шляхам: а) анімізацыі, ці пераходам апелятываў у мікратапонім: *Астраўкі*, *Барок, Басейн, Бярэзнік, Востраў, Горка, Гусятнік, Завод, Катлаван, Кашара, Копанка, Кралятнік* (па аналогіі з *трусятнік), Ляды, Паздбішча, Пасёлак, Сасоннік, Свінарнік, Тарфянік, Фірма, Хутар, Юбілей.* Адзначаныя мікратапонімы блізкія да агульных імён. У сваёй большасці гэта метанімічныя ўтварэнні, у якіх назвы ландшафту, тапаграфіі, пабудоў, тыпаў пасялення перанесены без змен на геаграфічны аб’ект і ў аснове якіх ляжыць апелятыў (агульнае імя); б) марфемным спосабам, у прыватнасці суфіксацыі: *Гарадзінка, Гарэльнік, Капаныш, Прытачылаўка, Растанцы, Рубанікі*. Такія найменні ўтвораны ад дзеясловаў пры дапамозе топафармантаў *-інка*,

-*льнік* ці -*нік* (калі ад *гарэлы*), -*ыш*, -*аўка*, -*цы*, -*нікі*. Іх утварэнне можа суправаджацца марфаналагічнымі з’явамі накладання (Гарадзінка ад *гарадзіць*), нарашчэння асновы (Капаныш ад *капаць,* Прытачылаўка *ад прытачыць*), камбінацыяй з’яў: адначасовага накладання, нарашчэння і ўсячэння асновы (Растанцы ад *расстаца*). Конфіксныя ўтварэнні сустракаюцца зрэдку: *Зарэцкі (за ракой* + суфікс -*ск* са з’явамі чаргавання і накладання).

2. Складаныя, якія ўключаюць дзве асновы: *Буртполе, Дурдом, Стройдвор.* Элементы, што ўваходзяць у склад складаных мікратапонімаў, маюць таксама празрыстую структуру, у якой выразна выдзяляюцца дзве паўназначныя асновы (Буртполе – *бурт* і *поле*, Зернаток – *зерне* і *ток)*, аб’яднаныя без злучальнай галоснай і пры яе дапамозе, або першыя асновы з’яўляюцца ўсечанымі (Дурдом – *дурны дом*, Стройдвор – мясц. *страіцельны* ‘будаўнічы’ *двор*).

3. Састаўныя мікратапонімы (г.зн. тыя, што маюць два і болей слоў) утвораны сінтаксічным спосабам. У іх выяўляецца некалькі мадэлей, што адрозніваюцца характарам кампанентаў: а) назвы-арыенціры ў выглядзе прыназоўнікава-іменных канструкцый: прыназоўнік *за* + апелятыў-назоўнік у форме Тв. склону адз. ліку ўсіх трох родаў: *За базай*, *За баней*, *За башней*, *За возерам, За канюшней, За фермай.* Разнавіднасць мадэлі а) прыназоўнік *за* + онім у форме Тв. склону адз. ліку ўсіх трох родаў: *За Мядзедкай, За Рабянком*. Прыназоўнік *за* ў назвах-арыенцірах паказвае на месца мікратапоніма, што знаходзіцца далей, на другім баку якога-небудзь іншага аб’екта; б) прыназоўнік *каля/ ля* + назоўнік у форме Р. склону адз. або мн. ліку: *Каля фермы*, *Ля дуба*, *Ля могілак*. Канструкцыя ўказвае на месца мікратапоніма, які знаходзіцца паблізу іншага аб’екта; в) кваліфікацыйныя мікратапонімы – састаўныя па структуры найменні ў форме Н. склону: *Дубовая рошча*, *Казлоў лес*, *Рабы мост*, *Чырвоны вугал.* Першы кампанент у іх складзе з’яўляецца дэтэрмінуючым. У якасці дэтэрмінатара выступаюць прыметнікі ўсіх трох разрадаў: якасныя, адносныя, прыналежныя, другім словам – апелятывы, якія ўказваюць на навакольны раслінны свет ці асобныя прадметы, размяшчэнне ў прасторы; г) трохкампанентныя назвы ў форме Н. склону: *Дваццаць першая канава*, *Дваццаць другая канава*. Азначальныя кампаненты ў прадстаўленай мадэлі выражаны парадкавымі састаўнымі лічэбнікамі, у якасці азначаемага задзейнічаны ландшафны тэрмін.

Марфолага-сінтаксічны спосаб у мікратапаніміі вёскі Ведрыч не з’яўляецца тапанімічна прадуктыўным. Пры яго дапамозе ўтворана толькі адно найменне: *Буравая*. Аднак у іншых беларускіх рэгіёнах

сучасны стан мікратапаніміі ўтрымлівае субстантываваныя прыметнікі даволі часта [1, с. 71–75].

Такім чынам, мікратапанімія в. Ведрыч сведчыць, што асноўным заняткам яе жыхароў здаўна з’яўляюцца земляробства і жывёлагадоўля. Па гэтай прычыне семантычныя тыпы матывацыі абмежаваны асновамі, звязанымі з жыццём і дзейнасцю чалавека, што праходзілі пры яго непасрэдных зносінах з геаграфічным асяроддзем. Дакладны час заснавання населенага пункта дазваляе аднесці ўзнікненне назваў геаграфічных аб’ектаў вёскі да сінхранічнай мікратапаніміі, якая мае рэальную грамадска-гістарычную і геаграфічную аснову.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Адамовіч, Я.М. Мікратапанімічныя назвы / Я. М. Адамовіч. – Мінск: Вышэйшая школа, 1971. – 112 с.

2. Гарады і вёскі Беларусі: давед. выданне / С. В. Марцэлеў // Гомельская вобласць. Т. 2. Кн. 2. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя. – 2005. – 518 с.

3. Мурзаев, Э. М. География в названиях / Э. М. Мурзаев. – М.: Наука, 1979. – 163 с.

4. Беленькая, В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка / В.Д. Беленькая. – М.: МГУ, 1969.–166 с.

5. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / АН БССР, Ін-т Мовазнаўства імя Я.Коласа. Т. 5. : С–Я / [склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – 423 с.

6. Яшкін, І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін; рэд. д. філ.н. М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.

УДК 811.161.3:392. 91 (476.2)

У. А. Бобрык

МЯНУШКІ ВЕТКАЎСКАГА РАЁНА

Аб’ектам даследавання, вынікі якога прыведзены ў артыкуле, з’явіліся мянушкі Веткаўскага раёна. Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што мянушкі складаюць значны пласт лексікі ў гаворцы. Рашаючымі фактарамі іх утварэння і ўжывання з’яўляюцца народны гумар і назіральнасць камунікантаў. Мянушкі могуць служыць гістарычнаму даследаванню жыцця народа не ў меншай ступені, чым іншыя помнікі

культуры і побыту, літаратуры і мовы. Калі па асобных мянушках цяжка акрэсліць іх каштоўнасць, то сабраныя ў вялікай колькасці, яны ілюструюць шмат рысаў побыту беларусаў.

Мянушкі як неафіцыйныя імёны шырока ўжываюцца ў паўсядзённым жыцці вяскоўцаў і ўяўляюць сабой аб'ёмны лексіка-семантычны пласт лексікі. Адметнасць вулічнай мянушкі ў тым, што яна, выконваючы намінатыўную функцыю, указвае на аднаго чалавека, на ўласцівыя яму спецыфічныя рысы і не толькі называе асобу, але і трапна характарызуе яе, таму большасць мянушак носяць эмацыянальна-ацэначны характар.

Даследчыкі называюць наступныя асноўныя прычыны ўзнікнення мянушак: недастатковую колькасць афіцыйных асабовых назваў у параўнанні з патрэбамі камунікантаў: "Ні адна мова (і беларуская не складае выключэння) не мае ў сваім звароце столькі асабовых імён, каб імі можна было без паўтарэння назваць усіх членаў таго ці іншага грамадскага калектыву" [1, с. 54], імкненне да дакладнай персаніфікацыі пэўнай асобы, выдзяленне яе па якой-небудзь прыкмеце з пэўнага калектыву, асяроддзя [2, с. 118].

У якасці мянушкі можа ўжывацца практычна любое слова, вядомае вяскоўцам. У асноўным гэта агульнаўжывальныя літаратурныя лексемы, хаця шырокаўжывальнымі з'яўляюцца і дыялектныя.

Сабраны намі ў час дыялекталагічных практык багаты фактычны матэрыял дазваляе вылучыць шматлікія лексіка-тэматычныя групы вясковых мянушак. Найбольш шматлікую групу складаюць найменні, што характарызуюць псіхічныя якасці асобы. У асноўнай сваёй масе яны нясуць адмоўную характарыстыку. У мянушках падкрэсліваюцца наступныя асаблівасці чалавека:

■ *вучоны, шмат вучыцца, усё ведае*: **Ачкарык*** (в. Рэчкі**);

■ *гаваркі*: **Лапатуха** (в. Радуга), **Ямеля** (в. Піралёўка), **Бараболіха** (в. Хальч);

■ *гняўлівы, сварлівы*: **Журка** (в. Пыхань), **Цігра** (в. Свяцілавічы);

■ *задзірысты, аматар пабіцца*: **Бадзюля** (в. Прысно), **Пятух** (в. Барчанкі);

■ *злы, злосны*: **Аўчарка** (г. Ветка), **Кобра** (в. Барчанкі), **Кіска** (в. Радуга);

■ *неахайны*: **Ахламон** (в. Хальч), **Абезьяна** (в. Піралёўка), **Фантамас** (в. Хальч), **Хіпі** (в. Пыхань), **Курыца** (в. Рэчкі**), **Юдзіха** (в. Навасёлкі);

■ *нелюдзімы, заўсёды адзін, не мае сяброў*: **Воўк** (в. Піралёўка);

■ *палахлівы, баязлівы*: **Заяц** (в. Барчанкі);

■ *пітушчы, пiток, злоўжывае спіртным*: **Кобза (**в. Радуга), **П'яной** (в. Барчанкі), **Вішанка** (в.Дзевятае Студзеня**), **Лакізон** (в. Рэпішча), **Сінюк** (в. Шарсцін), **Шкалік** (в. Неглюбка);

■ *пляткар*: **Матайка** (в. Прысно), **Сабачка** (в. Радуга);

■ *скупы, сквапны*: **Дзяркач** (в. Свяцілавічы), **Кулак** (в. Шарсцін), **Коршак** (в. Рэчкі**);

■ *упарты*: **Баран** (в. Пералёўка);

■ *усюды ўлазіць, умешваецца*: **Вінт** (в. Свяцілавічы), **Пекуза** (в. Радуга), **Шныр** (в. Жалезнікі);

■ *шкодлівы, шкоднік*: **Шчупак** (в. Прысно).

■ *едкі, уедлівы, колкі, востры на язык*: **Кактус** (в. Рэчкі**), **Мазоль** (в. Залаты Рог);

■ *пануры, сумны, маўклівы:* **Кіслае малако** (в. Прысно), **Кот** (в. Пералёўка);

■ *хітры, ліслівы:* **Ліса, Ліска, Лісіца** (в. Пералёўка);

■ *хуткі, спрытны, неўтаймаваны нораў*: **Кручаны** (в. Барчанкі), **Чорт** (в. Пералёўка);

■ *разумова абмежаваны*: **Баран** (в. Жалезнікі), **Лапаць** (в. Хальч), **Хамут** (в. Прысно).

Многія вясковыя мянушкі характарызуюць асобу паводле знешняга выгляду, фізічных асаблівасцей, паталагічных адхіленняў. Такімі вулічнымі найменнямі называюць чалавека, калі яго добра ведаюць:

■ *колер валасоў:* **Белы Іван** (в. Рэчкі**), **Белка** (в. Прысно), **Варона** (в. Радуга), **Манька чорная** (в. Навасёлкі);

■ *колер твару:* **Варэнік** (в. Хальч), **Карась** (в. Радуга), **Красны** (в. Пыхань), **Персік** (в. Навасёлкі);

■ *мажны*: **Бугай** (в. Барчанкі), **Мядзьведзь** (в. Залаты Рог);

■ *дужы, моцны:* **Дуб** (в. Пыхань), **Конь** (в. Прысно), **Крэпак** (в.Рэчкі**), **Лось** (в. Радуга);

■ *тоўсты і непаваротлівы*: **Бочка** (в. Пыхань), **Борман** (в. Свяцілавічы);

■ *глухі*: **Глушэц** (в. Рэчкі**);

■ *гарбаты*: **Гарбун** (в. Жалезнікі);

■ *кульгавы*: **Гуляй нага** (в. Прысно), **Кашалапка** (в. Пыхань), **Кундубас** (в. Неглюбка), **Храмянок** (в. Радуга), **Шуркін кастыль** (в. Рэчкі**);

■ *сляпы*: **Кот Базіліо** (в. Шарсцін);

■ *без нагі, вуха :* **Крук** (в. Пыхань), **Аднакрылы** (в. Барчанкі);

■ *з вялікай галавой:* **Гарбуз** (в.Рэчкі**) , **Качан** (в. Прысно);

■ *з вялікім носам:* **Баксёр** (в. Рэчкі**), **Дзяцел** (в. Пыхань), **Дроздзік** (в. Прысно), **Клюў** (в. Неглюбка);

■ *з вялікімі вачыма:* **Калейдаскоп** (в. Шарсцін), **Лупач** (в. Неглюбка), **Сава** (в. Пыхань);

■ *з вялікімі вушамі*: **Заяц** (в. Свяцілавічы), **Лакатар** (в. Пералёўка);

■ *з вялікімі зубамі;* **Бабёр** (в. Рэчкі**), **Кролік** (в. Старое Сяло);

■ *з вялікімі шчокамі;* **Хамяк** (в. Пыхань);

■ *з крывымі нагамі;* **Каган** (в. Свяцілавічы), **Крывалап** (в. Хальч);

■ *з доўгімі вусамі:* **Кошка** (в. Пералёўка), **Рак** (в. Барчанкі);

■ *з вялікім жыватом:* **Кабылка** (в. Пералёўка);

■ *з рэдкімі непрычэсанымі валасамі:* **Ёжык** (в. Свяцілавічы);

■ *малы і худы:* **Бублік** (в. Пералёўка), **Вош** (в. Рэчкі**), **Гарбузка** (в. Радуга), **Гномік** (г. Ветка), **Люцік** (в. Хальч), **Каларад** (в. Пералёўка), **Карлік** (в. Прысно), **Кусюля** (в. Хальч), **Камарок** (в. Прысно), **Малыш** (в. Радуга), **Масёл** (в. Свяцілавічы), **Метр** (в. Шапсцін), **Муха** (в. Хальч), **Піпка** (в. Пералёўка), **Шнурок** (в. Пералёўка);

■ *малы і паўнаваты*: **Гладыш** (в. Хальч), **Калабок** (в. Радуга), **Пузыр** (в. Пералёўка);

■ *высокі*: **Аглобля** (в. Свяцілавічы), **Бусел** (в. Пералёўка), **Вудзільна** (в. Радуга), **Дубец** (В. Навасёлкі), **Пітон** (в. Хальч), **Кран** (г. Ветка);

■ *высокі і худы:* **Гвозд** (в. Пералёўка), **Дубіна** (в. Навасёлкі), **Жэрдка** (в. Пыхань), **Макарон** (в. Барчанкі), **Чапяла** (в. Рэчкі**).

Цікавымі з’яўляюцца мянушкі, што ўзніклі ў працэсе моўных зносін. Яны адлюстроўваюць спецыфічныя індывідуальныя асаблівасці гаворкі пэўных камунікантаў, указваюць на артыкуляцыйныя асаблівасці мовы, называюць словы ці выраз, якія носьбіт часта ўжывае: **Слыш** – ад частага ўжывання выразу “слыш, што буду казаць” (в. Неглюбка); **Братачка** – ад частага ўжывання слова “брат” (в. Навасёлкі); **Палучаецца** – ад частага ўжывання выразу “палучаецца, што так”; (в. Шарсцін); **Арэсь** – не выгаварваў літару **л** (в. Свяцілавічы); **Ландзёнак** – у дзяцінстве гаварыў “не ладна, а ланда”(в. Неглюбка).

Асобныя мянушкі ўказваюць на ранейшае месца жыхарства, месца знаходжання асобы: **Барбянка** – з в. Барба (в. Барталамееўка), **Залешчанка –** з в. Залессе (в. Барталамееўка), **Неглюбчанка –** з в. Неглюбка (в.Свяцілавічы); **Хахол –** з Украіны (в. Старое Сяло), **Амерыканец** – жыў нейкі час у Амерыцы (в. Залаты Рог), **Турак** – продкі былі з Турцыі (в. Свяцілавічы).

Сустракаюцца мянушкі, што ўказваюць на часовы род заняткаў, паводле захапленняў, схільнасцей да якога-небудзь дзеяння: **Малочніца** – гандлявала малаком (в. Барчанкі); **Камбікорм** – развозіў па фермах камбікорм (в. Калыбаўка), **Шуба** – вырабляў шкуркі (в. Хальч), **Каўбаска** – калі забівалі парсюка, рабіла шмат каўбас (в. Хальч), **Каўрыжка** – усёй вёсцы прывозіла з горада каўрыжкі (в. Сяцілавічы), **Беляш** – заўсёды з горада прывозіў беляшы (в. Навасёлкі).

Бытуюць мянушкі, што характарызуюць асобу паводле знешняга падабенства да вядомых палітычных дзеячаў, герояў мастацкіх фільмаў: **Ленін** – У.І. Ленін (в. Рэчкі[**]), **Хрушчоў** – М.С. Хрушчоў (в. Сяцілавічы), **Шцірліц** – герой мастацкага фільма “Сямнаццаць імгненняў вясны” (г. Ветка); **Саід** – герой мастацкага фільма “Белае сонца пустыні” (в. Барчанкі), **Ізаура** – ад гераіні серыяла “Рабыня Ізаура” (в. Прысно).

Па-рознаму называюць у гаворках раёна мужчын і жанчын у залежнасці ад адносін да сямейнага становішча, шлюбу: **Бабыль** – нежанаты мужчына (в. Навасёлкі), **Малады** – нежанаты мужчына (в. Неглюбка), **Буська** – жанчына, якая мела шмат дзяцей (в. Жалезнікі), **Каціха** – незамужняя жанчына, якая мела дзяцей (в. Сяцілавічы).

Афіцыйныя прозвішчы і імёны таксама служылі падставай для ўзнікнення вясковых мянушак. Напрыклад: **Баран** – ад Баранаў (в. Пералёўка), **Ваўчок** – ад Волкаў (в. Янова), **Грач** – ад Грачоў (в. Старое Сяло), **Карп** – ад Карпенка (в. Халч), **Лён** – ад Лёнаў (в. Старое Сяло), **Леў** – ад Леўшуноў (в. Хальч), **Пастух** – **Пастушкоў** (в. Хальч), **Салома** – ад Саломенны (в. Радуга), **Чарняк** – ад Чорны (в. Рэпішча), **Мішар** – ад Міша (в. Залаты Рог), **Мінька** – ад Міша (в. Рэпішча).

Багаты фактычны матэрыял сведчыць, што мянушкі складаюць значны пласт лексікі ў гаворках Веткаўскага раёна. Многія мянушкі ўтрымліваюць як прамую характарыстыку асобы, так і ўскосную. Некаторыя найменні сведчаць пра ўплыў на неафіцыйны іменнік літаратуры, фальклору, мультыплікацыйных і кінафільмаў. Гумар, народная дасціпнасць і назіральнасць носьбітаў гаворкі з’яўляюцца вырашальнымі фактарамі іх утварэння і ўжывання. Яны з’яўляюцца натуральнымі прадуктамі жывога ўжывання і на канкрэтных прыкладах дэманструюць шырокія словаўтваральныя магчымасці народна-дыялектнай мовы. Нельга не пагадзіцца з Ул. Юрэвічам, які слушна адзначае: “Як пабагацелі б мы, каб больш даследавалі паходжанне беларускіх імён і прозвішчаў, традыцыйных мянушак, усяго народнага іменаслоўя, каб мелі, нарэшце, поўны збор антрапонімаў, носьбіты якіх жывуць на Беларусі і з’яўляюцца жывым помнікам” [3, с. 111].

Такім чынам, мянушкі могуць служыць гістарычнаму даследаванню жыцця народа не ў меншай ступені, чым іншыя помнікі культуры і побыту, літаратуры і мовы. Калі па асобных мянушках цяжка акрэсліць усю іх каштоўнасць, то, сабраныя ў вялікай колькасці, яны ілюструюць шмат рысаў побыту беларусаў.

*Ілюстрацыйны матэрыял падаецца згодна фанетычным асаблівасцям гаворак.
**Страчаныя вёскі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Мезенка, Г.М. Беларуская антрапанімія: вучэбны дапаможнік / Г.М. Мезенка (навук. рэд.) [і інш.] – Віцебск: УА "ВДУ імя П.М. Машэрава", 2009. – 254 с.
2. Усціновіч, А.К. Найменні асоб мужчынскага полу ў актавых запісях Гродзеншчыны і Брэстчыны XVI-XVII стст. // Г.К. Усціновіч / рэд. М.В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 176 с.
3. Юрэвіч, Ул. Слова жывое, роднае, гаваркое... / Ул. Юрэвіч. – Мінск: "Мастацкая літаратура", 1988. – 82 с.

УДК 811.161.2'282:81'367.624

Г. І. Гримашевич

ДЕМІНУТИВНІ ФОРМИ ПРИСЛІВНИКІВ У ПОЛІСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті за матеріалами виданих лексикографічних і текстографічних видань із території Полісся (українських і білоруських теренів) і зібраних діалектних даних у середньополіських говірках Житомирської області проаналізовано демінутивні адвербіальні деривати, визначено продуктивні зменшено-пестливі суфікси, за допомогою яких вони утворені, охарактеризовано явище дедемінутивізації в діалектній прислівниковій системі.

Упродовж останніх десятиріч надзвичайно актуальним є вивчення живого народного мовлення, яке відображає національну специфіку етносу, свідчить про матеріальну та духовну культуру народу. І хоча традиційно діалектологи найбільше уваги звертали на вивчення лексики говорів, у сучасних умовах акцент наукових

пошуків зміщується на вивчення граматичної, зокрема морфологічної, діалектної системи. З-поміж іншого спостерігаємо зацікавлення лексико-граматичним класом прислівників (праці В. Німчука, Ю. Громика, О. Пискач, Т. Розумик, І. Ощипко, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, І. Пагірі, Н. Прилипко, О. Левенець, Г. Чешко та ін.), у межах якого наявні демінутивні утворення, які й стали предметом нашого розгляду.

Проблема демінутивних утворень у лінгвістиці є досить давньою, оскільки вони були в полі зору багатьох мовознавців (О. Востокова, К. Аксакова, В. Виноградова, О. Потебні, О. Шахматова, Л. Булаховського та ін.), водночас і сучасна мовознавча наука активізувала вивчення демінутивів як зменшених слів у контексті граматичної категорії демінутивності як системно-мовного, універсально-типологічного явища (К. Городенська, І. Вихованець, К. Галкіна-Федорук, Н. Дутчак, Н. Руда, В. Олексенко, О. Ситненко, В. Щербакова та ін.), хоча в їхніх дослідженнях переважно акцентовано увагу на демінутивах у царині іменника та прикметника, рідше – інших частин мови, здебільшого на матеріалі літературної мови чи творів художньої літератури, а діалектні демінутивні утворення досі не були предметом системного аналізу, з-поміж них і функціонування адвербіальних демінутивів у говорах поліського наріччя, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Зауважимо, що поодинокі проблеми функціонування зменшено-пестливих форм прислівників привертали увагу вчених. Зокрема, В. Щербакова, досліджуючи функціонування експресивних прислівників у народних казках, виділяє 26 прислівників із суфіксами -еньк, -оньк, -есеньк, -ісіньк, серед яких найуживанішими є адвербіативи *тихо*, *швидко*, *гарно*, *рано*, *мало*, *низько*, *дрібно*, *поволі*, *дуже*, *довго*, *звичайно* [17]. Однак варто зазначити, що використання таких утворень у народних казках цілком закономірне, оскільки вони призначені насамперед для дітей, у мовленні яких чи в спілкуванні з якими такі утворення часто вживані.

В. Євтухов, характеризуючи темпоральну лексику білоруської мови, зокрема деривати від прислівника *рано*, відзначає використання зменшено-пестливих суфіксів для утворення похідних з емоційно-експресивною оцінкою в білоруських говірках [10].

Зауважимо, що частково на матеріалі українських говірок Чорнобильської зони, які належать до території Середнього Полісся, демінутивні форми прислівників вивчала Н. Прилипко, яка зауважила, що відприкметникові прислівники зберігають здатність виражати

ознаку суфіксами суб'єктивної оцінки, наводить 21 прислівник, більшість із яких із суфіксом -еньк, по одному адвербіативу із суфіксом -ейк- (*с'кор·еіко*) та -іньк- (*'ран'ін'ко*). Водночас дослідниця зауважує, що формант -ечки (варіанти -ечки[і], -ечк'і) відзначено в прислівниках місця '*тутечки*, '*тамечки* [15], хоча висновки про функціонування та причини їх використання в мовленні діалектоносіїв відсутні.

Характеризуючи загалом адвербіальну систему західнополіського діалекту, зокрема й берестейсько-пінських говірок, Г. Аркушин відзначає функціонування на цій території низки адвербіальних утворень зі зменшено-пестливими суфіксами [2, с. 131–137], а в одній зі статей аналізує західнополіські невідмінювані деривати із суфіксальним -к-, із-поміж яких і прислівники, наводячи низку поглядів на етимологію та функціонування досліджуваного елемента у складі незмінюваних слів й роблячи висновок про відмінність у семантиці, оскільки суфіксальний -к- може втрачати значення демінутивності [3]. Крім того, західнополіська прислівникова система представлена в низці публікацій Ю. Громика, із-поміж яких наявні й такі, де автор аналізує прислівники із суфіксами зменшувальної семантики, водночас зазначаючи, що в діалектному мовленні більшість із них утратила ознаки демінутивності в західнополіських говірках, бо такі деривати із суфіксами не мають здрібніло-пестливого значення й уживані безвідносно до віку як мовця, так і його співрозмовника [8, с. 37], хоча водночас відома думка про прислівники із суфіксами -ки (-еки, -ечки), -ка (-ека, -ечка) як експресивні форми та форми зі зменшено-пестливим значенням [16, с. 62]. Крім того, прислівники позитивної оцінки зі зменшено-пестливим значенням на матеріалі українських східнослобожанських говірок проаналізувала О. Левенець, виділивши серед них лексико-семантичні групи на позначення швидкості, локалізації в просторі, темпоральності, якості, кількості [12].

Як бачимо, демінутивні прислівникові утворення досі не мають системного висвітлення стосовно окремих наріч україномовного діалектного континууму, тому мета нашої розвідки – проаналізувати діалектні демінутивні прислівникові утворення в поліських (насамперед у середньополіському) говорах.

Як зауважують лінгвісти, демінутиви (зменшувальні утворення) – похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної або рідше негативної [11, с. 205], не називаючи демінутивними утворення інших частин мови. Ми ж акцентуємо увагу на прислівникових – зменшувальних утвореннях, словотвірними засобами в яких виступають

ті ж зменшено-пестливі суфікси, що і для іменників. Зауважимо, що дериватологи в українській мові виділяють 54 іменникові демінутивні суфікси [5], більшість із яких є продуктивними й поліфункціональними, оскільки вони відзначені як словотвірні засоби в різних частинах мови, насамперед в іменниках і прикметниках, рідше – у прислівниках і значно менше – у межах числівника, займенника, дієслова та вигука.

Опрацювання низки лексикографічних видань, які репрезентують діалектний матеріал із території Полісся, дає підстави стверджувати, що демінутивні прислівникові утворення – явище досить рідкісне в говорах північноукраїнського наріччя, оскільки в діалектних словниках представлено незначну кількість адвербіативів із суфіксами, які загалом у мові мають демінутивне значення, але відсутність значних контекстів і ремарок (на зразок пестл., зменш., демінут.) ускладнює роботу діалектолога зі словниковим матеріалом, і тільки словотвірна структура прислівників дає підстави вважати їх зменшено-пестливими утвореннями. Отже, для утворення досліджуваних дериватів діалекттоносії з території північноукраїнського наріччя використовують суфікси -еньк-: *лéгенько* [13, с. 113], бигéнько [4, І, с. 17], *довжéнько* [4, І, с. 137], *бли'зен'ко* [1, с. 144], *помалéньку* [4, ІІ, с. 69], *слáвненько* [4, ІІ, с. 154], *разнéнько* [4, ІІ, с. 112], *мале'нька* [18, с. 188], *пако'рненька* [18, с. 241], *скарэ'нька* [18, с. 326], *памале'ньку* [18, с. 245], *паран'е'ньку* [18, с. 25], *харашэ'нька* [18, с. 390], *шчаслі'венька* [18, с. 425] та ін.; -ечк: *óдечки*, *óндечки* [14, с. 47], *óзьдечки* [13, с. 143; 14, с. 47], *ніско'лечкі* [18, с. 219], *няда'ўнечка* [18, с. 221], *зма'лечку* [18, с. 138], *гéндечки* [4, І, с. 88], *крóшечку* [4, І, с. 257], *тáмечка* [9, с. 226], *тýтэчка* [9, с. 234] тощо; -ичк- (-ічк-): *áндичка* [4, І, с. 3], *вóндички* [4, І, с. 72], *знóвичку* [1, с. 142; 4, І, с. 193], *знóвічка* [4, І, с. 193], *нúкшичком* [4, І, с. 347], *гóндычка* [9, с. 48], *тепéричкі* [4, ІІ, с. 195], *тýтичка* [4, ІІ, с. 214], *тýтичкі* [4, ІІ, с. 214], *тыпéрычка*, *тыпíрычко* [9, с. 235] та ін.; -к-: *тепéрка* [13, с. 212], *багáцько* [4, І, с. 6], *спéршку* [9, с. 213], *небага'цька* [9, с. 212], *радкóм* [4, ІІ, с. 112], *слідкóм* [4, ІІ, с. 156], *купкáми* [4, І, с. 269], *трушкóм* [4, ІІ, с. 212] тощо; -ейк-: такий суфікс для утворення прислівників спостерігаємо тільки в західнополіських говірках (*бігéйко* [4, І, с. 20], *ранеŷко* [1, с. 20], *близеŷко* [1, с. 38] тощо й поодиноко його відзначила Н. Прилипко в середньополіських [15]; спорадично представлені утворення із суфіксами -иньк-: *тýтинька* [14, с. 65], *тýтиньки* [13, с. 217]; -очк-: *шнурóчком* [4, ІІ, с. 272], *радóчком* [4, ІІ, с. 112], -оньк-: *зáвтроньки* 4, І, с. 163, *тáмоньки* [4, ІІ, с. 192]; -іньк-: *змаліньќу* [4, І, с. 191]. Як видно з наведеного вище матеріалу, репертуар демінутивних утворень західнополіських говірок

значно ширший, що зумовлено дослідженням прислівникової системи цієї території в працях Ю. Громика та Г. Аркушина й уведенням до наукового обігу їхніх матеріалів. Частково представлена середньо-поліська зона, що потребує в подальшому докладнішого вивчення прислівника в цьому ареалі й укладання лексикографічних праць, які репрезентуватимуть передовсім адвербіальну систему. Водночас терени Східного Полісся з позицій функціонування прислівників зараз перебувають у полі зору Г. Чешко, тому в майбутньому адвербіальна лексика цих теренів теж буде представлена в наукових студіях.

Як бачимо, з демінутивними суфіксами відзначені переважно відприкметникові означальні прислівники на -о, рідше – способу дії, місця та часу. Серед кількісно-означальних виділяємо здебільшого зменшувальні утворення від прислівника *т'рохи* (*т'рошки* [1, с. 42], *т'рошк’і* [1, с. 50, 6, І, с. 174, 6, ІІ, с. 152], *пот'рошк’і* [1, с. 128], *пот'рошку* [7, с. 97], *пот'рошечки* [6, ІІ, с. 252], спорадично відзначаємо утворення від інших прислівників: *н’ем'ножко* [6, І, с. 242]. Аналізуючи демінутивні адвербіальні діалектні утворення, зауважимо, що їхня словотворча специфіка визначається наявністю словотвірних афіксів, які передають модифікацію ознаки.

Традиційним для діалектологів є збір діалектного матеріалу за допомогою програм-питальників, хоча сучасний стан дослідження говіркового мовлення потребує не тільки відповідей на окремі питання, а й спостережень над функціонуванням діалектних одиниць у зв’язному мовленні для встановлення частоти їхнього використання, сполучуваності в тексті, транспозиційних процесів, які характерні для багатьох частин мови. Зібраний упродовж останніх років матеріал у середньополіських говірках Житомирської області переконує в правильності наведеного вище постулату, оскільки саме в діалектному тексті виявляється специфіка функціонування демінутивних утворень прислівників. Текстова репрезентація зменшувальних прислівникових одиниць дає підстави зазначити, що їхнє функціонування у зв’язному тексті більш продуктивне, хоча й має свої особливості, зумовлені, насамперед, відмінностями ідіолекту говірконосія, його мисленням та світобаченням, оскільки такі деривати відзначені в мовленні саме тих інформаторів, які використовують і зменшувальні утворення інших частин мови, про що свідчать не тільки власні дослідження, а й уже видані діалектні тексти з території Полісся (напр., *а у нас б'л·і*^{и}*з’ень’ко – со'м·ен’ка у хат’і*^{е} [6, І, с. 142]; *пома'лен’ку – ра'бен’ке с цв’і'точ’каме* [1, с. 156]; *т'рошки*^{і} *'сипл´ут´ – так 'теплен´койу во'дойу – 'пот´ім на 'марл´очку* [7, с. 107] – *'рано*

т'рошки 'теплен´койу во'дойу подби'вайемо [7, с. 108], *'тутечки ворот'н´ічки бу'ли* [7, с. 123], *пот'рошку – т'рошечки*[і] *– то'п'ірочку – не*[и]*'висточку ждат´* [7, с. 142] тощо).

Як засвідчили зібрані матеріали, у середньополіських говірках демінутивізації зазнають насамперед означальні відприкметникові прислівники на -о з позитивним значенням, зберігаючи семантику зменшуваності, які досить часто інформатори використовують у процесі спілкування з дітьми: *'б·істр'ен'ко, 'хорошен'ко, 'добрен'ко, с'лаўн'ен'ко, 'веселен'ко, даў'н'ен'ко, 'ран'ен'ко, т'рошк·і, т'рошечк·і, б·еж'ком, ка'пул'ечку* тощо[19]. Таку картину підтверджують опубліковані тексти із середньополісьикх говірок, де також переважають зазначені утворення (*'худ'ен'ко* [6, І, 168], *коро'т'ен'ко* [6, ІІ, с. 90], *'т'іх'ен'ко* [6, ІІ, с. 122], *'тон'ен'ко* [6, ІІ, с. 154], *ти*[і]*'хесен´*ко [7, с. 96] тощо), особливо під час розповідей казок, які призначені для дитячих вух (*і воўк бл''із´ен´ко 'коло коз'ла* [7, с. 80], *ба'гац´ко пла'ти – топ'йі*[е]*рен´ку пош'ло во'но – 'тутен´ки пан 'буде* [7, с. 103], *гар'нен´ко гава'ри*[і] [7, с. 119]). Водночас прислівники місця, утворені за допомогою формантів -ечк, -ичк-, які для інших частин мови, зокрема іменників, зберігають зменшено-пестливе значення, у досліджуваних говірках трапляються дуже рідко, переважно на суміжних із західнополіськими територіях (*'тутечк·і, 'тамичк·і*). В адвербіативах така семантика вже втрачена, і функціонування відзначених форм можемо пояснити особливостями ідіолекту говірконосія. Крім того, записи зв'язного діалектного мовлення дають змогу зробити висновок про функціонування форм зменшено-пестливих прислівників лише в мовленні осіб жіночої статі, а також про явище нанизування прислівників із такою семантикою (*пот'рошку / шоб т'рошк·і*[и] *т'рошк·і*[и] *'в·і*[и]*дно бу'ло* [6, І, с. 226]; *даў'н'ен'ко / даў'н'ен'ко с'е бу'ло; по'мал'ечку / по'мал'ечку да ї 'дойд'еш*).

Отже, проблема демінутивних говіркових утворень, зокрема й прислівникових, актуальна для сучасної діалектології з огляду на постійні процеси словотворення в діалектному мовленні, наслідком чого є виникнення низки зменшено-пестливих одиниць, які збагачують говіркове мовлення, поповнюють лексичну систему говорів новими утвореннями. Проаналізований матеріал дає підстави зробити висновки, що в говорах північноукраїнського наріччя переважають демінутивні форми відприкметникових означальних прислівників із суфіксами -еньк-, -ечк-, які часто є специфікою ідіостилю носія говірки й залежать

[19] Без паспортизації подаємо власноруч зібраний матеріал у середньополіських говірках Житомирської області.

від тематики розповідей. Водночас для діалектного мовлення характерне явище дедемінутивізації, що спостерігають діалектологи й на інших теренах українського діалектного континууму, зокрема й на Поліссі, оскільки низка прислівників місця, часу та способу дії, функціонуючи зі зменшено-пестливими суфіксами, усе ж у мовленні діалектоносія втратили значення зменшеності. Важливим у цьому контексті є вивчення ідіолекту носіїв говірок, що може стати предметом дослідження в наступних наукових розвідках, і здійснення компаративних студій для встановлення загальних тенденцій функціонування демінутивних прислівникових утворень в інших українських діалектах.

Список використаних джерел

1. Аркушин, Григорій. Голоси з Волинського Полісся (Тексти) / Григорій Аркушин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с. + 2 електрон. опт. диски (DVD).

2. Аркушин, Г.Л. Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології для студ. спец. «Укр. мова і літ.» / Г.Л. Аркушин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 256 с.

3. Аркушин, Григорій. Західнополіські невідмінювані деривати з суфіксальним -к- / Григорій Аркушин // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі. – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 8–21.

4. Аркушин, Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000.

5. Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. Морфеміка української мови / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.

6. Говірка села Машеве Чорнобильського району / Укладачі Ю.І. Бідношия, Л.В. Дика. – Частина 1–2. – Київ: Видавництво «Довіра», 2003.

7. Говори української мови. – К., 1977. – 348 с.

8. Громик, Ю.В. Західнополіські прислівники на -ки, -ка / Ю.В. Громик // Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства: зб. наук. пр. – Луцьк, 2012. – Вип. 14. – С. 26–38.

9. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Склад. Аляхновіч М.М. і інш. – Мінск: «Навука і тэхніка», 1989. – 290 с.

10. Евтухов, В.Д. Из географии темпоральной лексики белорусского языка / В.Д. Евтухов // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 52–54.

11. Клименко, Н.Ф. Зменшувальні утворення / Н.Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.

12. Левенець, О.Ю. Лексико-семантична структура здрібніло-пестливих прислівників у східнослобожанських говірках / О.Ю. Левенець // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст. – К., 2014. – С. 295–299;
13. Лисенко, П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
14. Лисенко, П.С. Словник середнього і східного Полісся / П.С. Лисенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
15. Прилипко, Н.П. Структура й ґенеза прислівників / Н.П. Прилипко // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П.Ю. Гриценко, Г.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін.. – К.: Довіра, 1999. – С. 51–60.
16. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове: марфалагічны нарыс / П.П. Шуба. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962. – 191 с.
17. Щербакова, В.О. Функціонуваня експресивних прислівників у народних казках / В.О. Щербакова // Лінгвістика: Зб. наук. праць. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – № 1 (28). – С. 199–205.
18. Янкава, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

УДК: 811.161.2:81'28

І. І. Ільченко, Д. В. Бабич

ВІДАНТРОПОНІМНІ ГОДОНІМИ ЗАПОРІЖЖЯ

В статті розглядаються структура та прагматичка відантропонімних годонімів міста Запоріжжя. Аналізуються основні аспекти мотивації годонімів.

Топонімія, як і будь-яка інша мовна підсистема – це внутрішньо організоване, ієрархічне явище, що складається з функціонально взаємозв'язаних елементів. Її система номінації, на відміну від апелятивної. За своєю природою є вторинною, адже власні імена надаються об'єктам, які уже мають свої загальні назви та співвідносяться з певним класом реалій (сіл, міст, вулиць і т. д.).

Людина, називаючи об'єкти дійсності, індивідуалізує їх та класифікує за певними ознаками. Процес найменування міських вулиць, будучи зумовленим соціально-економічними, культурними, політичними та іншими чинниками, за своєю природою є не лінгвальних, а позалінгвальним явищем (екстралінгвістичні чинники

в певній мірі універсальні й лише частково залежать від мови й свідомості людей).

При семантичному та структурному аналізі годонімічних одиниць одним із першочергових завдань вважаємо визначення принципів та способів номінації. Під принципом номінації розуміємо такий основний вихідний напрямок, за яким встановлюється зв'язок годоніми з об’єктом найменувань [1, с. 68]. Принцип номінації у певній мірі близький до понять «ознака, що лягла в основу назви» і «спосіб номінації», однак перше поняття ширше від двох інших. Ознака, що лягла в основу назви, виступає внутрішньою формою годоніми, значення його базової назви, а спосіб номінації вулиць показує, за допомогою яких саме мовних засобів здійснюється принцип. Таким чином, принцип номінації проявляється через спосіб номінації на основі однотипних ознак.

Серед годонімів міста Запоріжжя переважають ті, що пов’язані з загальними назвами об’єктів дійсності та власними іменами людей.

Мотивування імені – це комплекс причинно-наслідкових зв’язків, відображених в іменах і різною мірою доступних для спостереження та вивчення [1, с. 67]. Щодо годонімічної системи Запоріжжя актуальними є три основні аспекти мотивації: історичний, соціальний та терторіальний. Їх вага у творенні міських годонімів не рівноцінна. Найбільш послідовно проявляються історичний та соціальний аспекти, за якими на вибір – назв впливають загальні тенденції, пов’язані з політичними, економічними і культурними змінами у суспільстві, що знаходять своє вираження у меморізації імен видатних осіб вітчизняної і всесвітньої історії, пам’ятних дат, відображенні у назві досягнень соціально-економічного розвитку (*вул. Івана Сірка, вул. Костюшка, вул. Паризької комуни, вул. Комінтерну, вул. Першотравнева, вул. Добробутна, вул. Нагнибіди* та інші). Визначення принципу номінації й особливостей мотивування для кожного окремого годоніма і тематичних груп допоможе створити точну класифікацію й подати правильну словотвірну характеристику запорізьких годонімічних одиниць.

Серед годонімів міста Запоріжжя дуже широко представлені назви, утворені від антропонімів. Можна виділити п’ять лексичних груп, на семантичному ґрунті яких постали номени цього виду.

1. Прізвища, псевдоніми партійних та державних діячів: *вул. Артема, вул. Бабушкіна, вул. Баума, вул. Благоєва, вул. Войкова, вул. Гая, вул. Готвальда, вул. Дзержинського, вул. Дибенка, вул. Димитрова, вул. Желябова, вул. Ілліча, вул. Калініна, вул. Карла Лібкнехта, вул. Кібальчича, вул. Кірова, вул. Клари Цеткін, вул. Коллонтай* та ін.

Переважна більшість годонімів цієї лексичної групи має яскраве ідеологічне (прокомуністичне) забарвлення і входять до загального фонду назва, спільного для годонімічних систем різних населених пунктів колишнього СРСР. Як правило, вулиці з подібним найменуванням зосереджені у центральній частині міста.

Поряд з іменами, прізвищами та псевдонімами відомих діячів Радянського Союзу в годонімії Запоріжжя «увічнено» й лідерів міжнародного робітничого руху: *вул. Лассаля, вул. Рози Люксембург, вул. Сакко і Ванцетті, вул. Тельмана, вул. Тольятті* та інші. Серед годонімів цієї лексичної групи можна виділити лише дуже обмежену в кількісному плані підгрупу, що об'єднує номени, які походять від прізвищ учасників робітничого руху в місті й області: *вул. Гаврилова, вул. Леппіка, вул. Мінаєва, вул. Чубанова*. Натомість, часто зустрічаються назви вулиць, що походять від прізвищ діячів робітничого руху Росії (часто, навіть дожовтневого періоду): *вул. Бабушкіна, вул. Баумана, вул. Войкова, вул. Желябова, вул. Кібальчича, вул. Михайлова, вул. Огарьова, вул. Плєханова, вул. Полєтова, вул. Халтуріна*.

2. Імена і прізвища діячів всесвітньої історії (*вул. Багратіона, вул. Байди , вул. Балка «Поповка», вул. Бестужева, вул. Богдана Хмельницького,вул. Борисоглібська, вул. Давидова, вул. Єрмака, вул. Івана Сірка, вул. Істоміна, вул. Кармелюка, вул. Кочубея, вул. Костюшка* та ін.). Часовий та просторовий спектр аналізованої лексичної групи досить широкий: від 80-х років до н. е. (*вул. Спартаківська*) до кінця XIX століття (*вул. Софії Перовської*), від Польщі (*вул. Костюшка*) до Башкірстану (*вул. Салавата Юлаєва*). Серед номенів цієї лексичної групи можна виділити підгрупу, що утворена від імені видатних діячів української історії. Більшість із них – герої визвольної боротьби часів Козаччини (*вул. Івана Богуна, вул. Івана Сірка, вул. Байди, вул. Палія, вул. Кривоноса, вул. Наливайка, вул. Сулими* та ін.). Хоча аналізована годонімічна група й відзначається різноманітністю семантики, однак і вона носить відбиток певної тенденційності: досить виразним є елемент «класовості» (багато номенів цієї групи утворені на честь керівників народних повстань, як-от: *вул. Болотнікова, вул. Булавіна, вул. Єрмака, вул. Кармелюка, вул. Костюшка, вул. Пугачова, вул. Степана Разіна* та інші). Спостерігається певний ідеологічний підхід і в підгрупі відантропонімічних годонімів, що походять від імен видатних історичних осіб часів Козаччини: більшість найменувань утворені на честь представників козацької старшини, що блискуче виявили себе під час визвольної боротьби проти польської експансії на Україну і були прибічниками політичної злуки з Росією (є *вул. Кочубея*, *вул. Мазепи* – відсутня).

3. Прізвища героїв громадянської та Великої Вітчизняної війни (*вул. Бірюзова, вул. Блюхера, вул. Бочарова, вул. Ватутіна, вул. Вороніна, вул. Гастелло, вул. Грязнова, вул. Котовського, вул. Лізи Чайкіної, вул. Литвинова, вул. Малиновського, вул. Маршала Чуйкова, вул. Маршала Судця, вул. Міклея, вул. Щорса* та багато інших). Відносно великий кількісний склад годонімів цієї підгрупи свідчить про гідне вшанування пам'яті визволителів міста і земляків-героїв.

Більшість номенів аналізованої лексичної групи утворені від прізвищ героїв Великої Вітчизняної війни. Серед них можна виділити дві підгрупи: а) назви, що дані на честь воїнів-захисників та визволителів міста й області від німецько-фашистських загарбників (*вул. Авраменка, вул. Гладкова, вул. Гудименка, вул. Павленка, вул. Зелінського, вул. Іванова, вул. Кузьміна, вул. Литвинова, вул. Логінова* та ін.); б) назви, дані на честь героїв Великої Вітчизняної війни, рідним містом яких було Запоріжжя (*вул. Бочарова, вул. Котельникова, вул. Копьонкіна, вул. Кіяшка, вул. Панфьорова, вул. Міклея, вул. Москвіна* та інші).

Годонімів, що утворені від прізвищ героїв громадянської війни: *вул. Анголенка, вул. Блюхера, вул. Будьонного, вул. Грязнова, вул. Лазо, вул. Дибенка, вул. Котовського, вул. Олеко Дундича, вул. Пархоменка, вул. Фрунзе, вул. Щорса, вул. Фурманова, пров. Якіра* й т. д.

4. Прізвища діячів культури і мистецтва (*вул. Анрі Барбюса, вул. Бєлінського, вул. Бетховена, вул. Бродського, вул. Брюхова, вул. Вересаєва, вул. Герцена, вул. Глазунова* та інші). Серед тематичних груп відантропонімних годонімів ця лексична група є найчисельнішою. Номени, що входять до її складу, відносно семантики твірних основ поділяються на чотири підгрупи.

Першу підгрупу складають годоніми, утворені від прізвищ та псевдонімів видатних письменників і поетів, літературних критиків, героїв художніх творів (66 номенів): *вул. Анрі Барбюса, вул. Буревісника, вул. Герцена, вул. Гончара, вул. Горького, вул. Грабовського, вул. Гребінки, вул. Грибоєдова, вул. Дем'яна Бєдного, вул. Державіна, вул. Добролюбова, вул. Довженка, вул. Єсеніна, вул. Кобзаря, вул. Кольцова, вул. Корчагінська, вул. Котляревського, вул. Коцюбинського* й т. д. Показовим є той факт, що більшість номенів утворені від прізвищ російських письменників, прізвищ українських письменників і поетів, що лежать в основі годонімів міста менше, і, зовсім, незначна кількість годонімічних одиниць, утворених від власних імен представників зарубіжної літератури: *вул. Анрі Барбюса, вул. Руставелі, вул. Фучика*.

До другої групи належать годоніми, утворені від прізвищ видатних діячів театрального мистецтва (акторів і драматургів): *вул. Єрмолової, вул. Заньковецької, вул. Карпенка-Карого, вул. Качалова, вул. Магара, вул. Кропивницького, вул. Немировича-Данченка, вул. Станіславського, вул. Щепкіна, вул. Щукіна*.

Третю групу складають годоніми, утворені від прізвищ відомих художників: *вул. Айвазовського, вул. Бродського, вул. Брюлова, вул. Верещагіна, вул. Глазунова, вул. Крамського, вул. Рєпіна, вул. Сєрова, вул. Сурікова, вул. Шишкіна*. Найменування деяких частково мотивовані. Так, влітку 1880 року наш край відвідали І. Рєпін та його учень В. Сєров, художники зробили тут чисельні замальовки пейзажів, портретів, помешкань і предметів побуту.

До четвертої підгрупи відносимо годоніми, що утворені від прізвищ видатних композиторів та музичних виконавців (*вул. Бетховена, вул. Леонтовича, пров. Глінки, пров. Лисенка, вул. Мусоргського, вул. Паторжинського, вул. Рахманінова, пров. Ревуцького, вул. Скрябіна, вул. Чайковського*).

5. Прізвища вчених, винахідників, відомих мандрівників: *вул. Акад. Александрова, вул. Акад. Весніна, вул. Акад. Грекова, вул. Акад. Карпинського, вул. Акад. Курчатова, вул. Акад. Павлова, вул. Акад. Філатова, пров. Берінга, вул. Вавілова, бульвар Вінтера, вул. Вишневського, вул. Дарвіна, вул. Дежньова, вул. Енгельса, вул. Карла Маркса, вул. Ліхачова, пров. Ломаносова* та інші. Спектр галузей наукової діяльності вчених, прізвища яких лягли в основу номенів цієї лексичної групи досить широкий: це – фізика (акад. Александров, акад. Курчатов, Ломоносов, Столєтов), астрофізика (Корольов, Ціолковський), географія (Берінг, Невельський, Дежньов, Пржевальський, Сєдов), медицина (Пирогов, акад. Філатов), фізіологія (акад. Павлов, Мечніков, Сеченов), біологія (Дарвін, Мічурін, Семеренко, Тимірязєв), генетика (Вавілов), хімія (Ломоносов, Менделєєв), архітектура (акад. Веснін), філософія (Маркс, Енгельс, Плеханов), філологія (Ліхачов, Ломоносов), краєзнавство (Новицький), машинобудування (Баранов, Омельченко).

Окремо виділяємо й групу номенів, утворених від прізвищ відомих космонавтів та авіаторів: *вул. Аваліані, вул. Гагаріна, вул. Гастелло, вул. Гризодубової, вул. Громової, вул. Кожедуба, проїзд Леваневського, вул. Леонова, вул. Остапенко, вул. Раскової, вул. Рубана, вул. Талаліхіна, вул. Терешкової* та інші. Існування цієї тематичної підгрупи може бути обумовлене не лише престижністю цих професій у певний проміжок історичного часу, а й особливостями промислового розвитку міста (на початку ХХ століття у Запоріжжі відкрито

моторобудівний завод, що відновив випуск авіаційних двигунів у 1923 році і є їх активним виробником до сьогодні.

Невпинний хід історичного часу, часто – бурхливий і непередбачуваний, зміни державної ідеології наклали свій відбиток і на систему назв міських вулиць та провулків, обумовили її багатство.

Список використаних джерел

1. Бучко Д. Г. Принципи номінації в топонімії України / Д. Г. Бучко // Українське мовознавство. – 1991. – Вип. 18. – С. 66–73.

УДК 801.3:800.855(476)–826

С. Ю. Касьяненка

НАЗВЫ ХВАРОБ У ГАВОРКАХ ЦЭНТРАЛЬНЫХ РАЁНАЎ БЕЛАРУСІ

Аб'ектам даследавання ў дадзеным артыкуле з’яўляюцца лексічныя групы назваў розных хвароб, зафіксаваныя ў “Слоўніку цэнтральных раёнаў Беларусі”. Для абазначэння назваў хвароб ужываюцца як фанетычныя і словаўтваральныя варыянты нарматыўных намінацый, так і іх лексічныя сінонімы.

Аналіз дыялектных лексічных адзінак, рознабаковае даследаванне разнастайных лексіка-тэматычных груп дыялектных найменняў па-ранейшаму з'яўляецца адной з актуальных праблем сучаснага мовазнаўства.

Складальнікі “Полацкага этнаграфічнага зборніка” справядліва адзначаюць: “У апошнія дзесяцігоддзі ў айчыннай гуманітарыстыцы назіраецца трывалы і ўстойлівы рост цікавасці да разнастайных аспектаў беларускай этнічнай культуры. Акцэнтаваная ўвага навуковых колаў і грамадства ў цэлым да этнакультурнай спадчыны, спробы яе найбольш поўнага і глыбокага спасціжэння не ў апошнюю чаргу абумоўлена інтэнсіўнымі працэсамі нацыянальнага Адраджэння…” [2, с. 4].

На працягу свайго жыцця чалавек неаднаразова сутыкаецца з праблемамі са здароўем, таму і ў народных гаворках даволі шырока прадстаўлена лексіка медыцынскай тэматыкі, даследаванню якой прысвечаны нешматлікія працы сучасных навукоўцаў. Пры аналізе гэтага пласта лексічнага матэрыялу ў першую чаргу на сябе звяртаюць увагу назвы хвароб. У прыватнасці, даследаванню назваў

хвароб прысвечаны адзін з раздзелаў Палескага архіва В. Л. Вярэніча. У артыкуле ставіцца на мэце разгледзець сінанімічныя рады, утвораныя ў межах аналізуемай лексіка-тэматычнай групы.

У якасці крыніцы даследавання выступае “Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі”.

Замест назвы *адзёр* (адзёр – заразная, пераважна дзіцячая, хвароба, якая суправаджаецца высыпкай, запаленнем дыхальных шляхоў і гарачкай [5, I, с.135]) ужываецца лексема **во́дар** (Калі ў каго захварэя дзіця *в о д а р а м*, то хадзіць туда няможна [3, с. 62]).

Лексема *ангíна* (ангíна [лац. angina] – запаленне слізістай абалонкі зева, асабліва міндалепадобных залоз [5, I, с. 246]) прадстаўлена лексічнымі сінонімамі: **жа́ба** (Ангіна – *жаба* па-нашаму [3, с. 130]. Значэнне 'хвароба горла, рота' вядома ў руск., укр., польск., чэш., славац., славен., балг., макед., серб.-луж., таму можа лічыцца агульнаславянскім [6, III, с. 191]) і **гарля́нка** (Унук часта хварэя *г а р л я н к а й,* дык я гавару, кап сёрбаў цёплы крупнік з малаком [3, с. 89]). Матывацыя дадзенай назвы, відавочна, абумоўлена лакалізацыяй хваробы ў горле.

Найменне *апендыцы́т* (апендыцы́т [ад лац. appendix] – запаленне апендыкса [5, I, с. 246]) у дадзеных гаворках мае адпаведнік **кабыля́нец** (Палажылі яго ў бальніцу, зрабілі аперацыю і выразалі *к а б ы л я н е ц* [3, с. 174]). Фармальная сувязь з *кабыла* відавочная, аднак словаўтваральны бок і матывацыя вельмі няясная [6, IV, с. 15].

Намінацыя *ветрана́я во́спа* (ветрана́я во́спа – інфекцыйная дзіцячая хвароба; вятранка [5, I, с. 506]) зафіксавана ў наступных варыянтах: **вятра́нка** (Пасьля *в я т р а н к і* астаюцца на мордзі плямы [3, с. 81]), ***вятру́ха*** (Пры *в я т р у с е* красьнінькія кропачкі на целе высыпаюць [3, с. 81]). Утварэнне на базе выразу 'ветраная воспа' шляхам семантычнай кандэнсацыі [6, II, с. 332].

Лексеме *во́гнік* (во́гнік – хвароба, якая суправаджаецца высыпкай на губах [5, I, с. 498]) у народных гаворках адпавядае нарматыўная назва ***во́гнік*** (*В о г н і к* – болькі на твары. Яго некалі адкідалі вугольчыкамі. Бяруць дзевяць вугольчыкаў, садзяць у каго *в о г н і к* каля печы і адкідаюць, дзевяць разоў адкідаюць. *В о г н і к* бывае толькі ў малых. У малых часта бывая, што пабудзя на ветры і высыпка нейкая на твары паявіцца, ці *в о г н і к* [3, с. 62]. Параўн. рус. *о́гник,* укр. *во́гник,* польск. *ógnik* 'чырвоны прышчычак, запаленне'. Да *агонь* [6, II, с. 178]), **ка́тар** (Вунь як малога *к а́ т а р* асыпаў![3, с. 188]).

Замест назвы *гры́жа* (гры́жа – хвароба, якая характарызуецца выхадам унутранага органа за межы поласці, у якой ён знаходзіцца, праз натуральную ці ненатуральную адтуліну ў гэтай поласці [5, II,

с. 86]) ужываецца найменне **грызь**, **грысь** (Цягаў усё сваё жыццё цяжкое, ну й нажыў *г р ы с ь* [3, с. 103]. Да *гры́зці* [6, III, с. 109]). Назва **грызь** зафіксавана ў слоўніку таксама як хвароба суставаў (Падверадзіла, натужыла руку, дык *г р ы з ь* прыкінулася. Скрыпіць рука, сухі боль грызе тое месца [3, с. 103]).

Нарматыўная намінацыя *грып* (грып [фр. gripре] – вострая вірусная хвароба, галоўнымі рысамі якой з'яўляюцца запаленне дыхальных шляхоў і гарачка [5, II, с. 88]) у гаворках прадстаўлена наступнымі адпаведнікамі: **гры́па** (Сёлета ўсе дзеці на *г р ы п у* хварэюць. А тая Галя красная-красная, губы папякліся, цемпература мо сорак, колкі кругом шыі, кажа, баліць усё, – *г р ы п а ходзіць* у весцы [3, с. 103]), **гры́фа** (Гэта восеньню найбольш западаюць людзі на *г р ы ф у* ... Ломіць косьці, баліць галава. Забалела на *г р ы ф у,* а тады на ногу ўпала. Калі прастыніш або *г р ы ф а* на лёхкія падзець, так і беркулёс [3, с. 103]).

Назва *дызентэры́я* (дызентэры́я [грэч. dysenteria] – вострая інфекцыйная хвароба чалавека, якая суправаджаецца пашкоджаннем кішэчніка; крываўка [5, II, с. 216]) прадстаўлена сінонімам: ***крыва́ўка*** (У нас ету балесь *к р ы в а ў к а* звалі, цяпер яе німа. Ня еш, ад зяленых яблык нападзе *к р ы в а ў к а* [3, с. 202]).

Намінацыі *дыфтэры́т* (дыфтэры́т [грэч. diphtherion] – вострая заразная хвароба, якая суправаджаецца запаленнем зева, слізістых абалонак носа, гартані і агульным атручэннем арганізма [5, II, с. 225]) адпавядаюць лексемы **дзехцяры́к**, **дзефцяры́к** (Пры *д з е х ц я р ы к у* апухая *ў* глоццы*;* больш *у* дзяцей *д з е х ц я р ы к* бывае. Ой, гэна натта благая балезьня – *д з е х ц я р ы к.* Мая дачка хварэла на *д з е х ц я р ы к,* чуць ні памерла. *Д з е ф ц я р ы к* у малых дзяцей бываець, за горла хватаець і душыць [3, с. 117]), **дыфцяры́к** (Як схваціць *д ы ф ц я р ы к,* дык і памрэ дзіця [3, с. 128]).

Сінанімічнымі адпаведнікамі лексемы *жаўту́ха* (жаўту́ха – хвароба печані, якая суправаджаецца пажаўценнем скуры [4, с. 170]) з'яўляюцца словаўтваральныя варыянты ***жаўта́чка*** (Ты далёка жывеш, ні чула, што мой стары ляжаў у бальніцы. Напала *ж а ў т а ч к а:* жоўты стаў, увесь чысто зрабіўся жоўты. На *ж а ў т а ч к у* хварэюць, калі с печаням што не ў паратку ці ж жоўцяй [5, с. 134]).

Замест назвы *каўту́н* (каўту́н – хвароба скуры на галаве, пры якой валасы зблытваюцца і зліпаюцца [5, II, с. 666]) ужываецца лексічны сінонім **калду́н** (Саўюцца валасы ў *к а л д у н* – рашчасаць нельга. У нас ня чутна, кап хто балеў *к а л д у н о м* [3, с. 178]). Параўн. з руск. *колдун* 'злямчаныя валасы, каўтун', колдунить 'блытаць, заблытваць' [6, IV, с. 148].

Намінацыі *крапі́ўніца* (крапі́ўніца – хвароба, якая суправаджаецца свербам і паяўленнем на скуры пухіркоў, падобных да апёкаў крапівой [5, II, с.723]) адпавядае словаўтваральны варыянт **пакрапі́ўніца** (Як *п а к р а п і ў н і ц а,* цела дзіцяці робіцца як крапівай апечана, высыпка як мак і чэшацца [3, с. 275]).

Назва некаторых хвароб скуры [5, III, с. 56] – *ліша́й* (ліша́й – наскураная хвароба ў выглядзе сыпу, кароcты [4, с. 289]) зафіксавана як ***круг*** (Як толькі восінь прыдзя, дык у мяне ўвесь твар у *к р у г о х.* Прайшлі, дзе конь качаўся, і набраліся *к р у г о ў* [3, с. 201]).

Лексеме *мало́чніца* (мало́чніца – захворванне слізістай абалонкі рота (пераважна ў грудных дзяцей) [5, III, с. 97]) адпавядае лексічны сінонім **грыбо́к** (Хаця п у дзіцяці *г р ы п к а* ні было. Вот бяды будзя, яно ш і так хіленькае [3, с. 103]). Назва **грыбо́к** таксама падаецца ў слоўніку як грыбковае захворванне чалавека (*Г р ы б о к* – заразная хвароба. Падымаецца скура, і гной находзіцца на галаве. Пры *г р ы п к у* болькі на галаве, тады валасы зьнімаюць [3, с. 103]).

Замест намінацыі *малярыя́* (малярыя́ [іт. malaria] – інфекцыйнае захворванне, для якога характэрны прыступы ліхаманкі [5, III, с. 99]) выкарыстоўваецца наступны фанетычны варыянт **малярэ́я** (У баю с Калчаком мяне раніла. І мяне спісалі. У бацькоў праляжаў больш як гот: *м а л я р э я*, курыная сляпота, потым на почкі забалеўшы быў [3, с. 224]).

Адпаведнікам назвы *масты́т* (мастыт [лац. mastitis] – запаленне малочнай залозы; грудніца [5, III, с. 119]) з’яўляецца фанетычны варыянт: **масці́т** (Наша сусетка пасьля дзіцяці на *м а с ц і т* хварэла [3, с. 228]).

Лексеме *пара́ліч* (пара́ліч [грэч. paralysis] – хвароба, пры якой асобныя органы або частка цела трацяць здольнасць да адвольных рухаў [5, IV, с. 44]) у народных гаворках адпавядаюць варыянты **паля́руш** (Яго *п а л я р у ш* разьбіў, ляжыць унет спалярыжаваны. Кап цябе *п а л я р у ш* разьбіў. Хай яго *п а л я р у ш* возьме [3, с. 281]. З *паралюш* 'параліч' [6, VIII, с. 162] у выніку перастаноўкі зычных, але, магчыма, і з польск. *palarusz* 'тс' [6, VIII, с. 139]) і **паля́рыч** (Яго на старасьц *п а л я р ы ч* разьбіў. *П а л я р ы ч* зламаў мяне, шосты год прыкаваны к пасьцелі [3, с. 197]).

Найменне *плеўры́т* (плеўры́т [грэч. pleura] – запаленне плеўры [5, IV, с. 273]) зафіксавана ў наступным фанетычным варыянце: **паляўры́т** (Мокры *п а л я ў р ы т* яму ў баку стаў, мучыцца бедны [3, с. 281]).

Назва *пнеўмані́я* (пнеўмані́я [грэч. pneymon] – запаленне лёгкіх [5, IV, с. 283]) мае адпаведнік **запа́л** (Мяне толькі з бальніцы прывязьлі, на *з а п а л* балела і на нервы. Зарас мяне крышку ляхчэй стала [3, с. 150]).

Замест найменння *поліартры́т* (поліартры́т [грэч. poly – многа і arthron – сустаў] – адначасовае або паслядоўнае запаленне многіх суставаў [5, IV, с. 289]) зафіксавана фанетычна змененая назва **паліартры́т** (*П а л і а р т р ы т* у мяне [3, с. 278]).

Назве *рахíт* (рахíт [грэч. rhachis] – дзіцячая хвароба, якая характарызуецца парушэннямі ў развіцці касцявой і нервовай сістэм ад няправільнага мінеральнага абмену ў арганізме [5, IV, с. 708]) у народных гаворках адпавядае лексема **анге́лька** (Як *а н г е л ь к а* [ці знаяш ты, што 'та *а н г е л ь к а*? Эта хвароба дзіцяча – ношкі слабянькія, а жывот велькі, рахіт па-вашаму, па-вучонаму], дак як *а н г е л ь к а* нападзе на дзіця, зьбіраюць с крышы зяленінькі такі мох [але цяпер тога моху й няма, бо крышы саломай ні крыюць], параць, мая ты, і па повяс садзяць папарыцца. Параўн. польск. choroba angielska 'тс' [3, с. 25]).

Лексема *свíнка* (свíнка – дзіцячае інфекцыйнае захворванне – запаленне калявушнай залозы (залоз) [5, V, с. 91]) мае лексічны сінонім ***завушнíца*** (Пры *з а в у ш н і ц ы* залозы за вушамі баляць [3, с. 142]).

Намінацыя *туберкулёз* (туберкулёз [н.-лац. tuberculosis] – інфекцыйная хвароба, пры якой пашкоджваюцца лёгкія, кішэчнік, косці, суставы і пад. (выклікаецца асобым мікробам) [5, V, с. 544]) мае наступныя народныя адпаведнікі: **беркулёз** (Чахотку у нас *б е р к у л ё з а м* завуць, а даўней сухоты ці чахотка [3, с. 38]) і **грузлíца** (Як *г р у з ь л і ц а*, дык гэта баляць лёхкія, задышка, усё кашляе, ценгле эхе-эхе. Параўн. польск. grużlica 'тс' [3, с. 102]).

Найменне с*таматы́т* (стаматы́т [грэч. stoma (stomatos) рот] – запаленне слізістай абалонкі поласці рота [5, V, с. 302]) мае адпаведнік **падбе́ла** (Дзіця ні можа ссаць сіські, *п а д б е л а* ў році. Знайшлася *п а д б е л а*, роцік баліць [3, с. 258]).

Эпіле́псію (эпіле́псія [грэч. epilepsia] – хранічная нервовая хвароба, якая характарызуецца сутаргавымі прыступамі і стратай прытомнасці; падучая хвароба [5, V, с. 471]) у гаворках цэнтральных раёнаў Беларусі называюць **паду́чка** (Куды ты кідаяш? Кап цябе *п а д у ч к а* кідала! Няхай ніхто ня ведае *п а д у ч к і*, гэта ж такая хвароба страшная [3, с. 268], **паду́шчая бале́сць** (*П а д у ш ч а я б а л е с ц ь* – гэта чалавека трасе, кідае, а ён ня помніць [3, с. 269]. Рус. *паду́чая (болезнь), падучка,* польск. *padaczka, чэш. padouci nemoc, padoucnice* і г. д. [6, VIII, с. 115]), **ванца́к, ванца́ч** (Падушчая балесьць – гэта ў нас *в а н ц а к* называецца. Сымон, *в а н ц а к* цябе пабраў бы, давай маю пугу. Кап цябе *в а н ц а к і* азялі, кап ты галавой ап сьценку біўся каторы! Кап цябе *в а н ц а ч* схапіў ды ні атпусьціў! От злодзяй гэты, ні ўлежыць за ім нічога, кап яго *в а н ц а ч* забраў! Параўн. польск.wąsad 'тс' [3, с. 54]).

Прааналізаваўшы дадзены матэрыял, можам зрабіць наступныя вывады: для абазначэння назваў хвароб, зафіксаваных у “Слоўніку гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі”, ужываюцца як фанетычныя і словаўтваральныя варыянты нарматыўных намінацый, так і іх лексічныя сінонімы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Вярэніч, В. Л. Палескі архіў. Пад навуковай рэдакцыяй Фёдара Клімчука, Эльжбеты Смулковай, Анны Энгелькінг/ В. Л. Вярэніч. – Мінск: Выдавец ІП Вараксін, 2009. – 692 с.

2. Лобач, А. У. Полацкі этнаграфічны зборнік. Вып. 1. Народная медыцына беларусаў Падзвіння. У 2 ч. Ч. 1 / А. У. Лобач, У. С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – 148 с.

3. Мяцельская, Е. С. [і інш.] Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі / Е.С.Мяцельская. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1: А–П. – 287 с.

4. Ожегов, С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 15-е изд. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.

5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульнай рэдакцыяй акадэміка АН БССР К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мн.: выдавецтва “Бел. Сав. Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі. Т.1: А–В / [Рэд. тома М. П. Лобан]. – 1977. – 608 с.; Т.2: Г–К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – 1978. – 768 с.; Т.3: Л–П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – 1979. – 672 с.; Т. 4: П–Р / [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – 1980. – 768 с.; Т.5: Кн. 1. С–У / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – 1982. – 663 с.; Т. 5: Кн. 2. У–Я / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – 1984. – 608 с.

6. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. У 12 т. Т. 2. В – 1980. – 327 с.; Т. 3. Г–І. – 1985. – 408 с.; Т. 4. К–КАЯТА. – 1988. – 344 с.; Т. 8. Н–П. – 1993. – 270 с.

УДК 811.161.3’373.46

С. В. Чайкова

НАЙМЕННІ НЕКАТОРЫХ ПАЛАТНЯНЫХ І СКУРАНЫХ ВЫРАБАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У артыкуле аналізуюцца найменні некаторых палатняных і скураных вырабаў для гаспадарчых патрэб, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (падаецца лексічнае значэнне згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы) і гомельскіх гаворках, зафіксаваны ў пражскіх выданнях Францыска Скарыны.

Лексіка тэрытарыяльных гаворак, уяўляючы сабой шматразгалінаваны слоўнікавы пласт беларускай мовы, – тая крыніца, адкуль папаўняецца лексічны склад сучаснай літаратурнай мовы. У народнадыялектнай мове беларусаў адлюстраваны шматлікія моўныя гістарычныя з'явы і заканамернасці, прычым адны з іх не пакінулі слядоў ва ўнармаванай мове, другія атрымалі ў гаворках своеасаблівае развіццё. Гэтымі прычынамі абумоўлена карпатлівая праца вучоных-лінгвістаў над мясцовай лексікай розных рэгіёнаў нашай рэспублікі, markdown рознабаковае вывучэнне дыялектнага лексікона.

У побыце беларусаў палатняныя і скураныя рэчы як вырабы з натуральнай сыравіны спрадвеку займалі пачэснае месца. Вырабы, зробленыя з палатна, – гладкай льняной тканіны асобага перапляцення, – даволі разнастайныя: гэта прадметы адзення, абрусы, палотны, посцілкі, ручнікі і інш. Рэчаў са скуры жывёл таксама налічваецца вельмі шмат: ад абутку і адзення да розных прадметаў бытавога ўжытку.

Аб'ектам нашага даследавання з'явіліся найменні некаторых палатняных і скураных вырабаў для гаспадарчых патрэб, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай і народна-дыялектнай мове Гомельшчыны, зафіксаваны ў пражскіх выданнях беларускага і ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны. Крыніцай даследавання з'явіліся "Тлумачальны слоўнік беларускай мовы" [6], дыялектныя слоўнікі Гомельскага рэгіёну [2, 7, 9], "Слоўнік мовы Скарыны" [4].

Палатняныя і скураныя вырабы выкарыстоўваліся для розных гаспадарчых патрэб, у тым ліку як 'прадметы дамашняга ўжытку для перавозкі, пераноскі або захоўвання чаго-небудзь' (гэта так званая *тáра* – тое, у чым захоўваецца ці перавозіцца тавар' [6, V/1, с. 476]).

Мех – гэта 'прадмет дамашняга ўжытку для захоўвання і перавозкі сыпучых цел, дробных рэчаў і пад., зроблены з полкі, складзенай папалам і сшытай з дзвюх роўных полак, сшытых з трох бакоў' [6, III, с. 145]. На Тураўшчыне маюцца фанетычныя асаблівасці ўжывання літаратурных лексем *мех*, *мяшóк*, памяншальнай формы *мяшóчак* (Параўн.: *Прыв'ёз тры м е х í пшэніцы, несéце да кормéце куры*; *Санкамі прывезлі два м é х а рыбы*; *Просунуўса, як м е ш ó к, і не озваўса*; *Трэ і тобе мешэ́чок мукі узяць*; *Прыдзе з нішчымным м е ш э́ ч к о м* [7, III, с. 79]). У Петрыкаўскім раёне са значэннем 'мяшок' выкарыстоўваецца лексічны сінонім ***чувáл*** (***чувáла***): *Дастаў новы ч у в á л са скрыні*; *Картошку ў ч у в á л у сыпем* [2, X, с. 124].

У мове выданняў Францыска Скарыны "даволі шырока ўжываецца лексіка, звязаная з бытавой і гаспадарчай сферамі" [1, с. 173].

У тэкстах пражскіх выданняў беларускага асветніка зафіксавана лексема ***мехъ*** (*Іосифъ…отвязавъ единъ м е х ъ*) разам са словаўтваральнымі варыянтамі ***мешекъ*** (*Запечаталъ еси якобы въ м е ш е к у безакония моя*), ***мешецъ*** (*Милостыня мужева якобы м е ш е ц ъ его съ нимъ, и ласка человѢка яко зреницу око сохранить его*) і ***мещцехъ*** (*Мерило и вага судьбы господня суть, и дело рукъ его все камение въ м е ш ц е х ъ*) [4, I, с. 320–321].

Тóрба згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы – гэта ‘невялікі мяшок (звычайна даматканай тканіны)’ [6, V/1, с. 498]. Нарматыўная адзінка *тóрба* ўжываецца ў гаворках Лоеўшчыны (*Рэптухаў нема цепер, е т ó р б ы*; *Ну і беруць субар еты у конскую т ó р б у*), з’яўляецца мнагазначнай і выкарыстоўваецца таксама са значэннямі ‘школьная сумка’ (*Ідзе у школу, а т ó р б а па зямле цягнецца*) і ‘жаночая сумка’ (*У нашай Тэклі чатыры т ó р б ы: і беленькая, і жаўценькая, і зялёная, і красная*) [9, с. 358].

Кáйстра – гэта ‘дарожная торба, заплечны мяшок’ [6, II, с. 579]. Дадзеная намінацыя фіксуецца ў народна-дыялектнай мове беларусаў са значэннямі ‘торба з палатна’, ‘торба са скуры’. У гомельскіх гаворках ужываецца з ніжэйпералічанымі значэннямі: ‘1) торба’: *Цэлая к á й с т ра сахару стаіць загатоўлена* (Добр.); *К á й с т р а – торба для пастуха з хлебам* (Акц., Ветк., Гом., Калінк., Маз., Петр., Рэч., Светл.); 2) ‘мех’: *К á й с т р а напаўнялася пшаніцай* (Раг.); *Усып у к á й с т р у мукі* (Петр.); *Накапала я бульбы да абеду пяць к á й с т р*; *Сёння за дзень я сама набрала чатыры добрыя к á й с т р ы бульбы* (Маз.); 3) ‘кошык’: *Я табе палажыла ў к á й с т р у кусок хлеба з салам* (Светл.) [2, IV, с. 195]. У лоеўскіх гаворках, акрамя ўжывання са значэннем ‘торба’ (*Поўну к á й с т р у хлеба назбіралі старцы*), ужываецца са значэннем ‘школьная сумка’ (*У к á й с т р у кніжкі паклала*; *Онь Пілекава ідзе у школу: к á й с т р а цегаецца па зямле*). Памяншальнымі формамі тут з’яўляюцца лексемы ***кáйсцерка*** (*Пойдзеш кароў пайсці, складзі ета ў к á й с ц е р к у, а там з’ясі*) [2, IV, с. 195]; *Насыпала Сашы две к á й с ц е р к і проса*; *Калісь валы паслі, к á й с ц е р к і насілі, хлебец туды положым дай носім цэлы дзень*) і ***кáйстрачка*** (*Дай малую к á й с т р а ч к у*) [9, с. 147].

Са значэннямі ‘торба’, ‘кайстра’ ў мове пражскіх выданняў Францыска Скарыны зафіксавана найменне ***мошница***: *ПоспѢшиль Давыдъ и бежалъ противу ему, и выняль камень единъ зъ м о ш н и ц и и вложилъ до праще*; *Давыдъ…выбралъ собѢ пять каменковъ съ потока наилучнеишихъ, и вложилъ е въ м о ш н и ц у пастырскую* [4, I, с. 333].

Цікавым найменнем аброчнай торбы з'яўляецца дыялектызм ***зóпка***, які ўжываецца ў Мазырскім (*Ужэ паелі коні авёс з з ó п к і*) і Лельчыцкім (*Насыпала поўную з ó п к у сечкі каню і пайшла ў хлеў*) раёнах Гомельшчыны [2, IV, с. 183]. Па сведчанні П. У. Сцяцко, слова паходзіць ад усходнеславянскага *зобъ* – 'яда' і ўтворана з дапамогай суфікса *-к-а*; яго літаральнае значэнне – 'торба на яду' [5, с. 109]. Аднак паводле Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы найменне мае індаеўрапейскі корань **g'ebh-* 'дзюба, рот, есці' (прасл. *zobъ* 'корм,' *zobati* 'есці', ц.-слав. *зобь*' 'авёс', ст.-рус. *зобъ* 'корм' (XII ~XIV ст.), ст.-польск. і чэш. *zob* 'корм для птушак', славен. *zôb* 'цвёрды корм', сер.-харв. *зôб* 'гатунак жыта, авёс (на корм)', балг. *зоб* 'зерне для корму жывёлы'). Такім чынам, найменне *зóбка* (*зóпка*) мае наступную трансфармацыю: 'зерне (корм)' > 'месца для корму' > 'кош' > 'торба' [8, III, с. 343].

Паводле В. С. Цітова, ***шабéта*** – гэта "невялікая скураная сумка для дробных бытавых рэчаў: сцізорыкаў, крэсіва, люлькі, тытуню, манет, вабіка і інш. Насілі шабету справа на поясе або на рамяні (ці паяску), перакінутым праз плячо, яна мела дэкаратыўныя элементы ў выглядзе аплікацый, ціснення, махроў, кутасоў і т.п. Адпраўляючы ў дарогу (у лес, на сенакос, ворыва), селянін складваў неабходныя рэчы у больш умяшчальную палатняную сумку ці берасцяную вярэньку, якія выкарыстоўваліся замест шабеты ці разам з ёю" [3, с. 405]. У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы намінацыя *шабéта* падаецца з паметай *абл.* (абласное слова), як 'сумка, якая носіцца на поясе' [6, V/II, с. 339]. Дадзеная лексема зафіксавана ў многіх раёнах Гомельшчыны: *Ш а б é т а добрая* (Хойн.); *З ш а б é т а й і на ахвоту хадзіў* (Браг., Рэч., Хойн.); *Ён прынёс у ш а б é ц і тры бутылкі малака*; *Он, ш а б é т у узяў і носіць*; *З ш а б é т а й пабегла разносіць пошту* (Лоеўск.). Намінацыя ўжываецца таксама са значэннямі 'скрынка' (*Падай тую ш а б é т у, пакладу пугаўкі* (Лоеўск.) [9, с. 416] і 'ранец' (*Бацька купіў ім ш а б é т у для кніжак* (Ветк., Рэч.) [2, X, с. 127]. На радзіме Івана Мележа – у вёсцы Глінішча Хойніцкага раёна – найменне ўжываецца таксама са значэннем 'кашалёк' (*Грошы толькі ў ш а б é т у кладзі*) і выступае ў пераносным значэнні як найменне для старой жанчыны (*От ш а б é т а старая, дома б сядзела ужэ*) [2, X, с. 127].

У розных раёнах Гомельшчыны дыялектнае найменне ***шáнька*** ўжываецца са значэннямі 'сумка', 'ранец': *Хоць ш á н ь к а і была вялікая, але яблыкі ўсе не ўлезлі* (Петр.); *Узяў абед у ш á н ь к у, закінуў за плечы і пайшоў пасвіць кароў* (Хойн.); *Як пойдзеш па*

шчавель, вазьмі маю ш á н ь к у (Ветк., Добр., Жлоб., Жытк., Калінк., Хойн.), а таксама са значэннем ‘кашэль’: *Добру ш á н ь к у за дзень чарніц прыносіць* (Жытк.) [2, X, с. 131]. У лоеўскіх гаворках гэтая ж намінацыя выкарыстоўваецца са значэннямі ‘сумка’, ‘торба’: *Ш á н ь к а, лісёнка, кайстра, сумка, торба – п’яць наіменаванняў аднаму*; *Кніжкі мы ў ш á н ь к а х насілі*) разам з памяншальнай формай ***ша́нечка*** (*Ты узела ш á н е ч к у?*; *Ш á н ь к а – бальшая кайстра, ш á н е ч к а – маленькая сумачка*) [9, с. 417]. (Між тым, у тураўскіх гаворках гэты дыялектызм разам з варыянтамі *ша́ня*, *ша́йня*, *шае́нька* (памянш.) ужываецца як найменне для кошыка прамавугольнай формы без накрыўкі: *Ш á н ь к а ў нас лозовая, дно вузкое, з вушыма вона*; *Вярэня з веком, а ш á н я без века* [7, V, с. 320].

Для невялікай палатнянай сумкі на Лоеўшчыне ўжываецца сінонім ***лісёнка*** (*Калі хадзілі у школу, то кніжкі у л і с ё н к у клалі*; *Л і с ё н к у шчаўю прынесла*) разам з памяншальнай формай ***лісёначка*** (*Мама, пашый мне л і с ё н а ч к у, бо тую парваў*) [9, с. 179], а для ‘торбы з лямкамі крыж-накрыж’ – складанае найменне ***су́мка-парахрэ́сніца*** (*Хоць с у́ м к у-п а р а х р э́ с н і ц у беры да іді*) [9, с. 346]. Ва ўнармаванай мове дадзеныя лексемы не зафіксаваны.

Для ‘вырабу са скуры, тканіны і пад., звычайна з ручкамі, прызначанага для нашэння чаго-небудзь’, – ***су́мкі*** [6, V/I, с. 376] – у мове Скарынавых выданняў ужываецца варыянт ***сума*** (*Живущие пакъ во граде …набрали съ собою стравы, и с у м ы старыи возложиша на ослы*) [4, II, с. 269], а таксама лексема ***калитá*** (*НѢ будете носити въ к а л и т а х ъ вашихъ розныхъ заважиевъ…иншихъ и тяжшихъ*) [4, I, с. 263], якая ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы падаецца з паметай *уст*. (устарэлае слова), як назва: 1) ‘сумкі для грошай, вялікага кашалька’; 2) ‘грошай, багацця’; 3) ‘паходнай торбы, сумкі’ [6, II, с. 589].

У беларускіх гаворках найменне ***калітá*** ўжываецца са значэннямі ‘мяшок, сумка’, ‘скураны мяшок на грошы’, ‘скураны мяшэчак’, ‘кішэня ў скураным поясе (мяшочак)’, ‘невялікая сумка на грошы’, ‘скураная сумка, якая носіцца беларусамі пры скураным поясе, у якой захоўваецца крэмень, сталёвыя пласцінкі і трут’, ‘самаробны скураны мяшок на грошы’ [8, IV, с. 169]. На Тураўшчыне фіксуецца са значэннем ‘сумка’: *К а л і т у́ з лося робілі леснікі і рапоткі на крышкі прышывалі*; *К а л і т у́ чэрэз плечо носілі*. Шырока прадстаўлена ў беларускай мове таксама памяншальная форма *калі́тка*, якая ў тураўскіх гаворках ужываецца са значэннем ‘скураная табакерка’ [7, II, с. 179].

Для вырабу (выціскання) сыру і воску сяляне выкарыстоўвалі палатняныя і скураныя мяшочкі. На Нараўляншчыне мяшочак для сыру мае найменне ***вóрак***: *Без в ó р о к а сыру не зробіш* [2, III, с. 218], на Лоеўшчыне – ***сы́рнік***: *Памажы мне творóг вувернуць у с ы́ р н і к* [9, с. 350]. Пры гэтым апошняя назва фіксуецца Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, аднак з адзінкавым значэннем ‘ежа з тварагу, падобная па выгляду на аладку’ [6, V/I, с. 434].

У Веткаўскім раёне для наймення мяшка для воску выкарыстоўваецца дыялектызм ***васкаві́цель*** (*В а с к а в і ц е л ь – ета такі мяшок для воску*) [2, III, с. 210], у Ельскім, Рэчыцкім і Хойніцкім раёнах – ***васкаві́к***: *Вазьмі кусок палатна да й сшый клінком, ну да й в а с к а в і к палучаецца*; *Яшчэ многа ў в а с к а в і к у́ воску* [2, III, с. 210]. У Петрыкаўскім раёне ‘мяшочак для аціскання сыру’– гэта ***аскаві́к***: *А с к а в í к трэба новуй пашыць, а то нема ў чым сыр атціскаць* [2, III, с. 178], на Тураўшчыне з гэтым жа значэннем ужываюцца фанетычныя варыянты ***восковí́к*** (*Як оццэдзяць у в о с к о в í к у сыр, то его под камень ложаць*) і ***осковí́к*** (*У о с к о в í к заліваем кіслэе молоко, да онэ сцекае*) (Прычым апошняя назва ўжываецца ў пераносным значэнні ‘куток’: *От так і жывуць у том о с к о в і к у́* (пра жыхароў вескі Пагост, што пасяліліся ў кутку на месцы ўпадзення Сцвігі ў Прыпяць) [7, I, с. 144]. Тут з гэтым жа значэннем выкарыстоўваюцца словаўтваральныя варыянты – ***восковéнь*** (*Подзержы трохі в о с к о ў н я́, а ўволью гету сыроватку ў его*) і ***осковéнь*** (*Я ў свой о с к о в é н ь тры гладышкі молока вуліла, да будзе к недзелі смашнае мочанье*); складаныя назоўнікі ***оскодáў*** і ***воскодáў*** ужываюцца са значэннямі, як ‘мяшочка на сыр, клінка’ (*Гэто о с к о д á ў, шчо сыр откідаемо*), так і ‘клінка для выціскання воску з вашчыны’ (*В о с к о д á ў для пшона і аджымаць воск*) [7, I, с. 144].

Найменні *васкаві́цель*, *васкаві́к* (*восковí́к*), *аскаві́к* (*осковí́к*), *восковéнь* (*осковéнь*) з’яўляюцца матываванымі і ўтвораны суфіксальным спосабам ад асновы *воск*; складаныя намінацыі *воскодáў* (*оскодáў*) – шляхам асновоскладання ад назоўніка *воск* і дзеяслова *давіць*. Усе пададзеныя лексемы з’яўляюцца неўнармаванымі і не фіксуюцца ў тлумачальных слоўніках.

Як бачна з ілюстрацыйнага матэрыялу, сярод разглядаемых дыялектызмаў сустракаецца пэўная колькасць мнагазначных слоў: некалькі значэнняў маюць лексемы *кáйстра*, *калітá*, *тóрба*, *шабéта*, *шáнька*. Некаторыя адзінкі (*осковí́к*, *шабéта*) ужываюцца ў пераносным значэнні. Акрамя полісеміі, у вышэйпададзенай групе дыялектнай лексікі распаўсюджана з’ява аманіміі. Аманімічнымі

з’яўляюцца наступныя пары слоў, сярод якіх адна з назваў – найменне палатнянага ці скуранога вырабу: *аскаві́к*[1] ‘мяшочак для аціскання сыру’ – *аскаві́к*[3] ‘вяроўка’ (*Сцяпан, захваці з сабой а с к а в і́ к*) [2, III, с. 178]; *восковéнь* (*осковень*)[1] – ‘мяшочак на сыр, клінок’ – *восковéнь* (*осковень*)[2] ‘месца ў алейніцы, куды закладваецца мяшочак з семем ільну’ [7, I, с. 144]; *кáйстра*[1] ‘торба’ – *кáйстра*[2] ‘агонь, полымя’ (*Амаль да самага вечара была відаць за вёскай яркая к á й с т р а*) [2, IV, с. 195]; *мешóк*[1] ‘мяшок’ – *мешóк*[2] ‘пухліна на твары’ – *мешóк*[3] ‘кішэні ў сетцы’ [7, III, с. 79].

Некаторыя аналізуемыя словы ўваходзяць у склад народных прымавак і прыказак: *Развезаўса м е х не на смех! Як загінуў м е х, то й на бáцьку грэх* [7, III, с. 78]; *Над сіротою і бог с к а л і т о ю* [7, II, с. 179].

Такім чынам, для наймення палатняных і скураных вырабаў для гаспадарчых патрэб, што мелі на тэрыторыі Гомельшчыны часцей за ўсё адно прызначэнне, у розных раёнах нашай вобласці выкарыстоўваліся мясцовыя назвы, сярод якіх найбольш пашыраны лексічныя сінонімы, фанетычныя і словаўтваральныя варыянты ад літаратурных або дыялектных лексем.

Спіс умоўных скарачэнняў раёнаў

Акц. – Акцябрскі, Браг. – Брагінскі, Ветк. – Веткаўскі, Гом. – Гомельскі, Добр. – Добрушскі, Жлоб. – Жлобінскі, Жытк. – Жыткавіцкі, Калінк. – Калінкавіцкі, Лоеўск. – Лоеўскі, Маз. – Мазырскі, Петр. – Петрыкаўскі, Раг. – Рагачоўскі, Рэч. – Рэчыцкі, Светл. – Светлагорскі, Хойн. – Хойніцкі.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Булыка, А. М. Мова выданняў Францыска Скарыны / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, У. М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 253 с.
2. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. – У кн.: Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск : Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна. Вып. 3. А – Д. – 1975. – 264 с.; Вып. 4. Е – К. – 1976. – 276 с.; Вып. 10. Х – Я. – 1982. – 160 с.
3. Народная культура Беларусі : энцыкл. давед. / Пад агульн. рэд. В. С. Цітова. – Мінск : БелСЭ, 2002. – 432 с.
4. Слоўнік мовы Скарыны. У 3 т. / Склад. У. В. Анічэнка. – Мінск : Выш. школа. Т. 1. – 1977. – 476 с.; Т. 2. – 1984. – 362 с.
5. Сцяцко, П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П. У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.

6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі. Т. 2. Г – К. – 1978. – 768 с.; Т. 3. Л – П. – 1979. – 672 с.; Т. 5. Кн. 1. С – У. – 1982. – 663 с.; Т. 5. Кн. 2. У – Я. – 1984. – 608 с.

7. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, Т. 1. А–Г. – 1982. – 255 с.; Т. 2. Д–К. – 1982. – 271 с.; Т. 3 Л–О. – 1984. – 311 с.; Т. 5. С–Я. – 1987. – 423 с.

8. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. У 12 т. Т. 3. Г – І / [В. У. Мартынаў, А. Я. Супрун, Г. А. Цыхун і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 408 с.; Т. 4. К – Каята / [В. Дз. Лабко, І. І. Лучыц-Федарэц, В. У. Мартынаў і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў], 1988. – 327 с.

9. Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

Лексікалогія. Фразеалогія. Граматыка

УДК 821.161.3Колас:3981:177.6

Н. А. Богдан

КАХАННЕ ЯК ПАЧУЦЦЁВА-ЭМАЦЫЙНЫ СТАН ЧАЛАВЕКА Ў ФРАЗЕАЛОГІІ ЯКУБА КОЛАСА

У артыкуле ўпершыню праведзены лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагічных адзінак, што рэпрэзентуюць каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека сярод фразеалагізмаў мовы твораў Якуба Коласа. Вызначаюцца духоўныя каштоўнасці і арыенціры продкаў беларусаў, адлюстроўваецца іх традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена нацыянальна-культурным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі беларускага народа, паказваюцца асаблівасці яго светаўспрымання.

Развіццё мовазнаўства апошніх дзесяцігоддзяў характарызуецца перамяшчэннем навуковых інтарэсаў многіх даследчыкаў у сферу лінгвакультуралагічнага аналізу моўных з’яў і катэгорый, звязаных з апісаннем нацыянальнай карціны свету таго ці іншага народа. Лінгвістыка на сучасным этапе характарызуецца зваротам да мовы ў тоеснай сувязі з мысленнем, а таму і да вывучэння моўнай карціны свету ўвогуле і да яе фрагментаў у прыватнасці. Працэс апісання моўнай карціны свету звязаны з рэканструкцыяй пэўнай падсістэмы ведаў носьбіта мовы, якая адлюстроўвае пазнанне чалавекам сябе і акаляючай рэчаіснасці. Адным з такіх фрагментаў у моўнай карціне свету беларусаў з’яўляецца пачуццёва-эмацыйны, і ў прыватнасці, каханне.

У розныя перыяды развіцця грамадства каханне як з’ява духоўнага, культурнага і сацыяльнага жыцця інтэрпрэтавалася па-рознаму. Каханне лічыцца рэлігійным пачуццём, псіхалагічным станам, глыбокім інтымным пачуццём, біялагічным (палавым) інстынктам, суб’ектыўным перажываннем, відам камунікацыі. Звязанае з адносінамі блізкасці, агульнасці паміж людзьмі, імкненнем да духоўнага і фізічнага аб’яднання, каханне мае даўнюю традыцыю аксіялагічнага апісання. Яно застаецца аб’ектам пільнай увагі з часоў Платона да нашых дзён і вывучаецца ў філасофіі, тэалогіі, псіхалогіі, фізіялогіі, культуралогіі, сацыялогіі і іншых навуках.

Пры вызначэнні сутнасці кахання даволі часта выкарыстоўваюцца дэфініцыі карытатыўнага характару, якія актуалізуюць такія семы, як бескарыслівасць, міласэрнасць, гатоўнасць даравацьі прыносіць радасць, нічога не патрабуючы ўзамен. Такое каханне кіруецца маральнымі прынцыпамі і прадугледжвае любіць чалавека такім, якім ён ёсць на самой справе. У яго аснове, як заўважае В.Д. Старычонак, – "гармонія паміж людзьмі, духоўны рост чалавека, магчымасць яго далейшага раскрыцця і ўдасканальвання" [6, с. 34].

Сучасная псіхалогія дае азначэнне каханню як інтымнаму пачуццю, якое накіравана на іншага чалавека. Каханне ўяўляе сабой павышаны пачуццёва-эмацыйны стан чалавечай псіхікі, які накіраваны на прадмет сваёй сімпатыі – асобу процілеглага полу. Паводле тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, *каханне* – гэта "вялікае сардэчнае пачуццё да пэўнай асобы другога полу" [8, с. 667]. У дадзеным выпадку ўвага акцэнтуецца на шчырасці і сардэчнасці пачуцця. Адпаведна, кахаць можна дзяўчыну, жанчыну, жонку, маладзіцу, мужа, мужчыну, хлопца і г.д. Сінонімы да названай лексемы – словы *закаханасць*, *любоў*, *любасць*, *мілаванне*, *любошчы* (разм., мн.) [3, с. 217]. У этымалагічным слоўніку беларускай мовы да прапанаванага сінанімічнага рада далучаецца рэгіянальнае найменне *любоўства* [10, с. 94].

"Наіўнае" ўяўленне пра каханне як часткі наіўнай карціны свету беларусаў – гэта значыць сукупнасці іх рэальных уяўленняў пра свет і чалавека – найлепшым чынам адлюстравана ў фразеалагічных адзінках (далей – ФА). Слушна наконт гэтага зазначае Ю.С. Сцяпанаў, сцвярджаючы, што "ў мове да нас адлюстравана шматвекавое пазнанне свету" [7, с. 921].

У межах артыкула звернем увагу на ФА з мовы твораў Якуба Коласа, якія з'яўляюцца адным з асноўных спосабаў перадачы нацыянальных стэрэатыпаў – адносна ўстойлівых уяўленняў, якія склаліся гістарычна і семантызуюць каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека. Менавіта асоба чалавека, яго знешні і ўнутраны свет знаходзяцца ў цэнтры ўвагі мастака слова. А ФА дазваляюць вобразна, ёмка, сцісла не толькі і не столькі назваць, колькі ахарактарызаваць, даць ацэнку маўленчай дзейнасці чалавека. Праз аналіз фразеалагічных адзінак, як сцвярджае В.А. Ляшчынская, "выяўляюцца закадзіраваныя ў іх веды пра свет, эталоны і стэрэатыпы нацыянальнага бачання і разумення свету, назначэння чалавека ў ім і інш." [4, с. 52–53]. Дадзенае пытанне ў фразеалогіі яшчэ не атрымала шырокага вывучэння, што і абумовіла наш зварот менавіта да гэтай тэмы.

Мэта артыкула – лінгвакультуралагічны аналіз ФА, якія рэпрэзентуюць каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека ў фразеалогіі Якуба Коласа і даюць характарыстыку героям твораў мастака слова. Крыніцай збору ўстойлівых адзінак паслужыў “Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа” [9], дзе метадам суцэльнай выбаркі вылучаны ўстойлівыя адзінкі, якія характарызуюць пачуццёва-эмацыйны стан чалавека і аб’яднаны агульным значэннем ‘любоўныя пачуцці, пачуццё кахання’.

Каханню (любові) у фразеалогіі Якуба Коласа надаецца вялікае значэнне. Гэтае пачуццё ва ўяўленні беларусаў больш моцнае, чым усе астатнія, “яго можна параўнаць хіба толькі з ісцінай або праўдай” [5, с. 54].

Лакалізацыяй кахання ў беларусаў на фізічным плане выступае сэрца, на духоўным – душа. Беларусы любяць сэрцам, душой. Так, *сэрца* ў складзе саматычных фразеалагізмаў (далей – СФ) з мовы твораў Якуба Коласа: *аддаць сэрца* “аказаць пашану, стаць беззаветна адданым каму-н., аддаць перавагу каму-н. перад кім-н. іншым; кахаць каго-н.”, *раскрыць сэрца* “выказаць каму-н. свае самыя патаемныя думкі, пачуцці, прызнацца ў каханні”, *заваяваць сэрца* “выклікаць да сябе сімпатыю, прыхільнасць, любоў каго-н.”, *лашчыць сэрца* “выклікаць да сябе сімпатыю, прыхільнасць, любоў чым-н.”, *усім сэрцам (усім сэрцам і душою)* “бязмежна, шчыра, сардэчна кахаць, любіць каго-н.”, *пакінуць сваё сэрца* “захаваць прыхільнасць, сімпатыю, любоў да каго-, чаго-н.”, *паланіць сэрца* “дабіцца чыйго-н. кахання, прыхільнасці”, *заўладаць сэрцам* “прымусіць каго-н. пакахаць сябе”, *засесці ў сэрцы* “выклікаць пачуцці глыбокай прыхільнасці да каго-н., стаць глыбока любімым кім-н.”, *вырваць (выкінуць) з сэрца* “прымусіць сябе забыць каго-, што-н., перастаць кахаць каго-н.”, *не мець сэрца* “не любіць каго-, чаго-н., быць бессардэчным, жорсткім” выступае адным з найбольш істотных органаў цела, крыніцай фізічнай, духоўнай, эмацыйнай энергіі. Сэрца – цэнтр глыбокіх эмацыянальных перажыванняў.

У беларускай традыцыйнай культуры *сэрца* разумеецца пераважна як “канцэнтрант эмацыйных, пачуццёвых інтэнцый; у першую чаргу кахання” [1, с. 501]. Разнастайныя любоўныя эмоцыі першнаперш закранаюць сэрца, яно з’яўляецца пачатковым індыкатарам гэтых перажыванняў у чалавечым целе. Менавіта праз сэрца транслююцца разнастайныя інтымныя пачуцці закаханых: *Іван думаў аб ёй* [Аўдольцы] *увесь час і не траціў надзеі* ***заваяваць*** *яе* ***сэрца*** [9, с. 541]; *Ён з сябрамі закладаўся* ***Сэрца*** *Ганны* ***паланіць****, У два дні – Пахваляваўся – Ганна будзе дух раніць* [9, с. 543] і інш.

Як і сэрца, цэнтрам псіхічнага і эмацыйнага жыцця чалавека выступае душа. Гэта своеасаблівая матэрыя, надзвычай тонкая, здольная перадаць розныя эмоцыі і ў першую чаргу пачуццё кахання. А СФ з кампанентам *душа* не толькі абазначаюць пачуцці, перажыванні чалавека, але і найбольш глыбока адлюстроўваюць індывідуальнасць асобы, яе духоўнасць, а, перадаючы пачуццё каханне, называюць яшчэ і якасці асобы, з якіх найбольш для беларуса цэняцца шчырасць (*усім сэрцам і душою* "бязмежна, шчыра, сардэчна кахаць, любіць каго-н.") і даверлівасць, адкрытасць (*аддаваць душу* "цалкам прысвячаць сябе чаму-н., бязмежна любіць каго-, што-н.").

Непадкантрольнасць, немагчымасць схаваць свае пачуцці – універсальная "якасць" кахання. З прычыны таго, што каханне – моцнае пачуццё і цалкам запаўняе чалавека, усе яго думкі і памкненні закаханага поўняцца толькі гэтым пачуццём, ён перастае "цвяроза" думаць, развважаць. Каханне ўспрымаецца беларусамі як пачуццё, якое ўзнікае "стыхійна", а таму яно непадкантрольнае розуму. Лакалізацыяй кахання ў гэтым выпадку выступае галава. У сучасным уяўленні галава выступае цэнтрам збору і перапрацоўкі інфармацыі. У складзе СФ *закружыць галаву (закруціць галоўку)* "выклікаць у каго-н. пачуццё кахання, сімпатыі да сябе, прывабіць каго-н." кампанент *галава* асацыіруецца з розумам, які страчваюць падчас пачуцця кахання*: Калі яна* [Ліда] *выйшла з хаты, Антаніна Міхайлаўна, крыху памаўчаўшы, сказала: – **Закружылі** вы **галаву** маёй Лідзе* [9, с. 119]; *Адну захоўвай установку: Забраць нягодніка ў палон, Каб форсу збавіў ён, Ды **закруці** яму **галоўку*** [9, с. 126]).

Неабходныя атрыбуты кахання – пацалункі (*туліць губы к губам* "цалавацца, дакранацца вуснамі да каго-н.", *мёдам губ упіцца* "пацалаваць"), позіркі (*цэліцца вачамі* "кідаць какетлівыя погляды на каго-н.", *страляць вачыма (стрэльнуць вочкамі)* "кідаць заваблівыя позіркі на каго-н., какетліва паглядаць на каго-н.", *асыпаць іскрамі* "адарыць чароўным прываблівым позіркам"), заляцанні (*нібы хмель віцца* "заляцацца да каго-н."), што з'яўляюцца праяўленнем пяшчоты закаханых адзін да аднаго.

Так, пачуццё любові знаходзіць сваё праяўленне ў позірках закаханых адзін да аднаго. Вока ў народных уяўленнях успрымаецца як уваход у цела чалавека. Сімволіка вока цесна звязаная з асноўнымі пазіцыямі многіх кодаў мовы культуры. У складзе СФ *страляць вачыма (стрэльнуць вочкамі)* кампанент *вочы* сімвалізуе цэнтр для эмацыянальнага ўздзеяння і выяўляе адносіны чалавека да каго-небудзь: *К таму ж і стройна і прыгожа, А разам з тым і малада,*

*А **стрэльне вочкамі** – бяда* [9, с. 93]. Чарадзейная моц прыпісваецца позірку чалавека, у якога іскры з вачэй сыплюцца ад пачуцця любові, замілаванасці да каго-небудзь: *Знаёмячыся з Садовічам, яна* [Тамара Аляксееўна] *проста-такі **асыпала** яго **іскрамі** з “неба Італіі”, а верхняя губка яе, з невялічкаю ямінкаю пасярэдзіне, лёненька задрыжала пад павевам найпрыемнейшай у веце жаночай усмешкі* [9, с. 222]. Праяўленнем пяшчоты закаханых адзін да аднаго выступаюць пацалункі, сімвалам якіх з’яўляюцца губы. Дадзены атрыбут кахання выразна перадаюць СФ *туліць губы к губам* (*Мы шчыльна **тулім губы к губам*** [..]*Не год сябруем, не другі* [9, с. 146]), *мёдам губ іпіцца* (*Ды дзе ты, мілая Настуся? Цябе шукаю – ці знайду, Або спаткаю зноў бяду І **мёдам губ** тваіх не **ўп’юся** Ды сіратою застануся, каб жыць з табою не ў ладу* [9, с. 335]). Важным этапам кахання з’яўляюцца заляцанні, з якімі асацыіруецца вобраз хмеля ў ФА *нібы хмель віцца: А казакі **нібы хмель** той **Уюцца** ля Ганусі* [9, с. 592]).

Як відаць, пачуццё кахання, эмацыйныя адносіны чалавека выяўляюцца з дапамогай кадзіравання тактыльных (*губы*) і зрокавых (*вочы*) адчуванняў.

Каханне абавязкова ўключае ў сябе парыў і волю чалавека да сталасці, што афармляецца ў этычнае патрабаванне да вернасці і адданасці. Так, закаханыя гатовы на ўсё, нават трапіць у пекла, якое асацыіруецца з “месцам, дзе пасля смерці пакутуюць грэшнікі” [1, с. 37]: *хоць у пекла пайсці* – быць вельмі адданым каму-н., моцна кахаць каго-н.” (*У два тыдні – пахваляваўся – Ганна будзе дух раніць, Будзе з ім шукаць спаткання І паступіцца усім, І ўсе выпаўніць жаданні – **Хоць у пекла пойдзе** з ім* [9, с. 402]).

Вынік кахання і мэта закаханых – жаніцьба, стварэнне сям’і, што знайшло сваё адлюстраванне ў ФА *выйсці замуж* “стаць жонкай каго-н.”, *вылятаць у вырай* “пакідаць бацькоўскі дом; ісці ў сям’ю мужа”, *ісці пад вянец* “уступаць у шлюб, жаніцца”, *пусціць у грунт карэнне* “трывала абаснавацца, абзавесціся сям’ёй, гаспадаркай”, *даваць на запаведзь* “падаваць у царкву просьбу аб выкананні абраду вянчання”, *пайсці з кудзеляй* “выйсці замуж; пажаніўшыся, пераехаць у тую мясцовасць, дзе жыве жаніх”.

Замужжа ў сістэме жыццёвых каштоўнасцей беларусаў адыгрывае станоўчую ролю. Выйсці замуж асацыіруецца з тым, каб стаць чыёй-небудзь жонка і, пажаніўшыся, пераехаць у тую мясцовасць, дзе жыве жаніх. Гэты ж матыў назіраецца і ў ФА *вылятаць у вырай* і *пайсці з кудзеляй*. Жаніцьба і жыццё ў сям’і жаніха ў першай ФА асацыіруецца з выраем нездарма, паколькі ў беларускім міфалагічным уяўленні

вырай – гэта “старажытная назва раю і райскага Сусветнага дрэва” [1, с. 99]. Разам з гэтым паводле народнай традыцыі жонка, пераязджаючы ў сям’ю мужа, павінна браць з сабой кудзелю «валакно лёну, канапель, апрацаваная для прыгатавання пражы» [8, с. 749]. Важнае значэнне аддавалася абраду вянчання, дзе галоўнымі атрыбутамі з’яўляюцца *вянец* і *запаведзь*. Усё гэта знайшло сваё выразнае праяўленне ў ФА *ісці пад вянец* і *даваць на запаведзь*: *Да Насці гэта вестка прыйдзе, І будзе ўсё ў законным відзе – **Ідзі**, з кім любы, **пад вянец**!* [9, с. 109]; *Поп іх строга запытаў – Дзе сваты? Дзе дружкі? Сведкі? Хто **на запаведзь даваў**?* [9, с. 199].

Стварэнне сям’і спрадвеку лічылася адным з галоўных этапаў на жыццёвым шляху чалавека. Вось толькі пасля гэтай падзеі далейшае захаванне пачуцця кахання становіцца справай складанай. Ва ўяўленні беларусаў распаўсюджаным з’яўляецца матыў нявернасці мужа (*кот марцовы* «ахвотнік да любоўных прыгод; распуснік, блуднік», *пан марцовы* «аматар заляцацца да жанчын; залётнік, валацуга»). У моўнай свядомасці нашага народа ўвасобілася думка, што жанчына, як сцвярджае А.С. Дзядова, “больш адданая мужу, чым муж жонцы. Любоў да дзяцей і мужа, строгія прадпісанні народных традыцый і, урэшце, перажыткі патрыярхальнага ўкладу ў мінулыя часы – усё гэта стрымлівае яе ад шлюбнай здрады” [2, с. 45].

Такім чынам, праведзены лінгвакультуралагічны аналіз ФА семантычнага поля «каханне» дазваляе сцвярджаць, што каханне як пачуццёва-эмацыйны стан чалавека ў фразеалогіі Якуба Коласа вызначаецца станоўчай канатацыяй і лакалізуецца найперш у сэрцы (душы). У свядомасці чалавека каханне – гэта свайго роду “падмурак”, на якім павінна трымацца сям’я. Даследаванне лінгвакультуралагічнага феномена пачуцця кахання ў моўнай карціне свету беларусаў на матэрыяле ФА, ужытых у мове твораў Якуба Коласа, сведчыць пра тое, што разгледжаны і прааналізаваны моўны матэрыял прэзентуе духоўныя каштоўнасці і арыенціры нашых продкаў, адлюстроўвае іх традыцыйнае мысленне, якое абумоўлена нацыянальна-культурным светабачаннем і ментальнымі асаблівасцямі беларускага народа, паказвае асаблівасці яго светаўспрымання.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – 599 с.

2. Дзядова, А. С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А. С. Дзядова. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2013. – 162 с.

3. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 670 с.
4. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.
5. Садоўская, А. Л. Каханне ў моўнай карціне свету беларусаў / А. Л. Садоўская // Роднае слова. – 2011. – № 5. – С. 53–56.
6. Старычонак, В. Д. Асацыятыўнае поле кахання ў беларускім паэтычным дыскурсе / В. Д. Старычонак // Текст. Язык. Человек: сборник научных трудов: в 2 ч. Ч.1. / редкол.: С. Б. Кураш (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь: МГПУ им. И. П. Шамякина, 2009. – С. 34–37.
7. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М: Академический Проект, 2001. – 990 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1978. – Т. 2: Г–К. – 768 с.
9. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа: звыш 6000 слоўн. арт. / уклад. А. С. Аксамітаў [і інш.]; пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.
10. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 4: К – Каята / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; уклад. В. Л. Авілава [і інш.]; рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск: Беларус. навука, 1988. – С. 265.

УДК 811.151.2’367.321

О. В. Гурко

СТАТУС СПОЛУЧНИКІВ У ВИРАЖЕННІ СТВЕРДЖЕННЯ

З’ясовано роль та місце сполучників у передачі значення ствердження в структурі речення. Проаналізовано основні групи сурядних сполучників, які містять стверджувальний семантичний компонент. Встановлено, що в сучасній українській літературній мові ідентифікаторами непрямого ствердження є єднальні, градаційні, протиставні, зіставні, розділові та приєднувальні сполучники.

До непрямих засобів вираження ствердження в сучасній українській мові уналежнюємо сполучники. Питання сполучникової реалізації семантико-синтаксичних відношень є предметом зацікавлення багатьох мовознавців (Л.А. Булаховський [2], І.Р. Вихованець [4], К.Г. Городенська [7], А.П. Грищенко [8], А.П. Загнітко [10] та ін.). Однак окремих наукових розвідок, присвячених описові ролі сполучників у реалізації стверджувального значення, у сучасному

українському мовознавстві немає. Саме тому об'єктом нашого дослідження є сполучники української мови, що мають стверджувальний семантичний компонент. У пропонованій статті маємо на меті проаналізувати та виокремити різні семантичні групи сурядних сполучників, що експлікують ствердження. Матеріал для аналізу дібрано із джерел усної народної творчості, художніх творів та засобів масової інформації.

В енциклопедії «Українська мова» І.Р. Вихованець зазначає, що сполучник – це незмінне службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відношення між ними [17, с. 633]. У нашій роботі ми погоджуємося з думкою К.Г. Городенської, яка розмежовує шість груп сурядних сполучників: єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні й приєднувальні [7, с. 10]. Саме тому в статті виділяємо ми аналогічні групи сурядних сполучників, які містять стверджувальний семантичний компонент.

Чимало сполучників української мови реалізують стверджувальне значення в реченнях, зокрема: *і, й, та, да* (зі значенням *і*), *і…і, й…й, та…та, а й, а ще, та ще й, а до того ж, та навіть, а крім того, більше того,а, але, чи…чи* та ін. Проте це не є достатньою підставою, щоб уважати, що ці сполучники експлікують ствердження. Зауважимо, що функційне навантаження зазначених службових слів полягає передусім не у вираженні граматичного ствердження, а у формуванні семантико-синтаксичних відношень між частинами речень.

До виразників стверджувального значення єднальних сполучників зараховуємо передусім *і, й, та, да* (зі значенням *і*). Варто зазначити, що за допомогою єднальних сполучників мовець передає семантико-синтаксичні відношення між однорідними членами в простому ускладненому реченні та між предикативними частинами в складносурядному реченні: «*У кутику на лавці сидів мужик **та** плакав*» [16, с. 21], «*Біда помучить **і** мудрості научить*» [14], «*Стоячи біля умивальниці **й** наповнюючи чайник, він зиркнув на редлівський будинок **і** побачив у верхніх вікнах мерехтливе світло*» [15, с. 11], «*Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, **і** Сулима був уже далеко*» [20, с. 287]. Аналізовані сполучники вступають у двобічні відношення зі значенням послідовності, часової наступності, одночасності та ін.

Л.А. Булаховський до єднальних сполучників давньої мови уналежнює сполучник *да* [2, с. 499]. У сучасній українській мові сполучник *да* є діалектним і трапляється лише в українському фольклорі [7, с. 55]: «*Для милого дружка **да** сережки з вушка*» [14], «*Засвітить сонце **да** в наше віконце*» [14], «*За рідною землею **да***

в небі скучно» [14]. В аналізованому матеріалі сполучник *да* вказує на посилення виразності висловлення та поєднує частини простих стверджувальних речень.

Повторювані єднальні сполучники *і…і, й…й* зазвичай реалізують єднальні, перелічувальні відношення в стверджувальних контекстах, а також їх уживають для поєднання предикативних частин речення: «*А буде син,* ***і*** *буде мати,* ***і*** *будуть люди на землі* [21], «***І*** *будень,* ***і*** *неділя все лінивому безділля*» [14], «*А їй, звичайне діло,* ***й*** *віри своєї жалко,* ***й*** *родичів»* [13], «*В піснях* ***і*** *труд,* ***і*** *даль походу,* ***і*** *жаль,* ***і*** *усміх,* ***і*** *любов,* ***і*** *гнів великого народу,* ***і*** *за народ пролита кров*» [20, с. 321].

Отже, єднальні відношення не випливають зі значення єднального сполучника, а створюються семантикою сурядних частин [4, с. 83].

Градаційні сполучники *а ще, та ще й, а до того ж, та навіть, а крім того, більше того*, що експлікують семантичний компонент ствердження, вказують на більший вияв дії порівняно з очікуваним. Наприклад: «*Грицько одружився, але жив на квартирі, дружина – студентка,* ***більше того*** *чекають дитину*» [12], «*Після цієї звістки Ганна занедужала,* ***а ще*** *знайшлися, як і в кожному селі, такі люди, що підхопили цю чутку і наплели ще багато інших нісенітниць: і що ніби Грицько крадькома фотографував стару церкву, а хтось бачив, як його після цього забрали якісь люди у військовій формі»* [12], «*Суціль особняки в деревах фруктових, вулички чисті, акуратними плитами вимощені,* ***та ще й*** *липи вздовж тротуарів, мов на параді*» [20, с. 165]. З наведених прикладів видно, що другий компонент своїм лексичним значенням підсилює перший, є семантично виразнішим, значущішим та сприяє уточненню висловленої думки.

До виразників стверджувального значення невпевненості, ймовірності уналежнюють деякі розділові сполучники *або…або, чи…чи, то…то, чи то…чи то*. К.Г. Городенська зазначає, що розділові сполучники можуть указувати на реальний вияв однієї дії чи одного стану, передаючи значення «одна (один) із двох можливих, запропонованих» (*або, чи*), та на реальність кожної дії (кожного стану) із низки запропонованих, виражаючи значення «може бути і та (той), і та (той)» (*або…або, чи…чи, чи то… чи то* та ін.) [7, с. 64]. Наприклад: «***Чи*** *мені здається,* ***чи*** *справді свист тихшає*» [11], «***Або*** *пан,* ***або*** *пропав*» [14], «***Чи*** *просто везе мені, щастить,* ***чи****, може, само наше життя таке вже стало врожайне повноголосними видатними людьми*» [6], *«****Чи то*** *праця задавила молоду силу,* ***чи то*** *нудьга його з ніг звалила»* [21], «*...У кожного з нас є дома* ***або*** *дружина,* ***або*** *діти,* ***або*** *мати,* ***або*** *наречена. Вони дивляться на нас звідти, з-за Пруту*» [6], «***Чи то*** *буря,*

***чи то** грім, чи реве, хмаро, віл»* [20, с. 18]. Складні синтаксичні одиниці, утворені за допомогою таких сполучників, презентують імплікацію ймовірних стверджувальних суджень.

Розділовий сполучник *то…то* нерідко трапляється в мові художніх творів: «*Соловейки **то** ніжно дзюрчали, **то** в буйному захваті тьохкали, клацали кастаньєтами, перестрибували на сопілку...*» [3], «***То** проснеться над болотом чайка, **то** промайне бистрий чибіс*» [22], «*Стара верба **то** змовкне, **то** рипить*» [20]. У цьому разі повторюваний сполучник *то…то* вказує на вираження черговості дій, явищ у стверджувальних висловленнях.

До спеціалізованих засобів експлікації стверджувального компонента уналежнюємо приєднувальні сполучники *та й, а також*, які вказують на повноту та точність повідомлення: «*Прогуло прокляте лихо **та й** заснуло*» [21], «*Відтак Ужгородському міському центру первинної медично-санітарної допомоги передадуть на баланс 65 квадратних метрів колишньої аптеки на пр. Перемоги, **а також** передали на умовах оренди від Ужгородської міської поліклініки 155 кв. метрів підвалу на вул. Грибоєдова, 20 та приміщення поліклініки на вул. Паризької Комуни*» [9], «*Половину містечка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори, **та й** другої половини було мало що видно*» [19].

Зіставні сполучники відбивають стосунок між двома ситуаціями, які співіснують і зіставляються за відповідною неконтрастною ознакою [4, с. 308]: «*Катерину чорнобриву в полі поховали, **а** славнії запорожці в степу побратались*» [21], «*Об підмурки все літо хлюпочеться вода, **а** на стінах будиночків, як ватер, лінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняної повені*» [6]. Аналізований матеріал є свідченням того, що йдеться про паралельний, незалежний перебіг дій чи процесів та перебування суб’єктів в певних станах.

Протиставні сполучники вказують на контрастний характер значень поєднуваних предикативних частин. Це сполучники на зразок **а, але**, які в поданому ілюстративному матеріалі спеціалізуються на протиставленні стверджувальних частин речення: «*Одна голова в печі гасне, **а** дві в полі горять*» [14], «*Брат мій, **а** хліб їж свій*» [14], «*Верба хоч і товста, **але** зсередини пуста*» [18], «*Бережено Бог береже, **а** козака шабля*» [14], «*Привчав мене бать-ко трудитись до поту, **а** мати – любити пісні*» [5].

Отже, наведені приклади засвідчують, що в сучасній українській літературній мові ідентифікаторами непрямого ствердження є єднальні, градаційні, протиставні, зіставні, розділові та приєднувальні

сполучники. Помічено, що сполучники української мови безпосередньо не виражають граматичного ствердження, проте містять семантичний компонент ствердження, який випливає з усієї структури речення. Перспективу подальших розвідок вбачаємо в дослідженні словотворчих ресурсів сучасної української мови в реалізації ствердживального змісту.

Список використаних джерел

1. Баган, М. П. Категорія заперечення в українській мові: функційно-семантичні та етнолінгвістичні вияви : [монографія] / М. П. Баган. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

2. Булаховський, Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л. А. Булаховський // Вибрані праці: У 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. ІІ. Українська мова. – С. 498–543.

3. Винниченко, В. Повні тексти творів [Електронний ресурс] / В. Винниченко. – Режим доступу: http://ukrlib.com.ua/books/book.php?id=123

4. Вихованець, І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.

5. Воронько, П. Повінь / П. Воронько. – К.: Етнос, 1972. – 608 с.

6. Гончар, Олесь. Твори в двох томах / Олесь Гончар. – Т. 2. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1966. – 750 с.

7. Городенська, К. Г. Сполучники української літературної мови: монографія / К. Г. Городенська. – К., інститут української мови: Видавничий дім Бураго, 2010. – 208 с.

8. Грищенко, А. П. Зіставно-протиставні складносурядні речення / А. П. Грищенко // Синтаксична будова української мови. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 17–26.

9. Депутати Ужгородської міськради займаються «кнопкодавством» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakarpattyachko.com.ua/

10. Загнітко, А. П. Теоретична граматика української мови / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

11. Коцюбинський, М. Вибрані твори / М. Коцюбинський. – К.: Вид-во «Ранок». – 336 с.

12. Мушкетик, Ю. Твори / Ю. Мушкетик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlib.com.ua/books/book.php?id=123

13. Нечуй-Левицький, І. С. Твори в трьох томах / І. С. Нечуй-Левицький. – Т. 3. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. – 643 с.

14. Прислів’я та приказки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://traditions.org.ua/

15. Роулінг, Дж. К. Гаррі Потер і келих вогню / Дж. К. Роулінг (перекл. В. Морозов та С. Андрухович). – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2003. – 670 с.

16. Стефанник, В. Моє слово: Новели та оповідання / В. Стефанник. – К.: Веселка, 1991. – 190 с.

17. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-є вид. зі змінами і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
18. Українські прислів'я та приказки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prikazka.pp.ua/
19. Франко, Іван. Поезія та драматичні твори / Іван Франко. – Львів: Видавництво «Каменяр», 1977. – 199 с.
20. Цимбалюк, В. І. Українська література / В. І. Цимбалюк. – К.: Освіта, 2000. – 496 с.
21. Шевченко, Тарас. Твори в двох томах / Т. Шевченко. – Т. 2. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1966. – 750 с.
22. Шиян, А. Твори в двох томах /А. Шиян. – Т. 2. – Київ: Дніпро, 1976. – 684 с.

УДК 811.161.2'373.2-112

В. В. Денисюк

ХУДОЖНІЙ ДИСКУРС ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі інтермедій XVII–XVIII ст.)

У статті на матеріалі українських інтермедій XVII–XVIII ст. проаналізовано динамічні процеси у групі фразеологізмів із семантикою «побити». Такі стійкі словосполучення утворені переважно за моделлю «іменник + дієслово», можуть містити у своїй структурі факультативний компонент.

Українські інтермедії XVII–XVIII ст., що належать до писемних шедеврів, «народна основа яких засвідчила безперервність мовно-літературних традицій» [9, с. 286], посідають вагоме місце у формуванні української літературної мови на народній основі. Коментуючи значення і причини шаленого успіху інтермедій, І. Франко зазначав: «На се складалися головно дві причини: інтермедія написана була мовою близькою до народної, а не раз і чисто народною і зміст свій, колорит, спосіб вислову черпала з окружаючого життя народного» [11, с. 218].

Вийшовши з народної стихії, увібравши в себе колоритний народний гумор, інтермедії почали разюче відрізнятися від звичних для тогочасного театру драм, оскільки були написані не за правилами класичних поетик. Звісно, продовжували ще домінувати серйозні

драми, проте на відміну від них, як зазначає Л. Софронова, інтермедії «почували себе в більш широкому культурному просторі. Вони наполягали на своєму зв'язку зі стихією фольклору, з народною культурою. Таким чином, у межах українського театру зійшлися дві сфери культури, сакральна і світська, і почали своє співіснування, не завжди мирне, бо серйозні частини драми інколи поглинали комічні сценки, позбавляли їх істинного сміхового начала, підмінюючи дидактичним, а інколи і виштовхували їх, що пішло останнім тільки на користь» [8, с. 50]. М. Сулима в боротьбі сакрального і світського вбачає тільки «один із барокових принципів – принцип контрасту: високе більше вражало на тлі низького» [10, с. 178].

Звичайно, більшість досліджень інтермедій носять літературознавчий характер. І хоч основна увага в таких розвідках зверталася на систему образів, художні засоби їх створення, сюжетні лінії тощо, зрідка натрапляємо і на короткий коментар мови інтермедій. Так, М. Гудзій писав, що мовне оформлення інтермедій суттєво відрізняється від тогочасних драматичних творів, що спричинено введенням у дійові особи представників суспільних низів: «Дійовими особами інтермедій були, як правило, персонажі з простолюду, що розмовляли кожний своєю народною мовою: українець – українською, росіянин – російською, білорус – білоруською, в той час як основні, серйозні п'єси писалися своєрідною книжною мовою» [2, с. 5]. Саме тому інтермедії, на думку М. Гудзія, насичені «яскравими українськими фразеологізмами, приказками і прислів'ями, а ряд віршів написано так дотепно і афористично, що вони самі схожі на приказки» [2, с. 29].

Однак незважаючи на визнання вагомості і значення інтермедій для розвитку української літературної мови, мовна тканина цих творів досліджена вкрай недостатньо: маємо кілька фрагментарних розвідок, у яких проаналізовано переважно фонетико-морфологічні особливості пам'яток [3; 9]. Ґрунтовне дослідження мови інтермедій, включаючи й аналіз стилістичних особливостей, здійснив Є. Марковський [5]. Проте й це не вирішує проблеми функціонування народнорозмовної мови в писемних пам'ятках XVII–XVIII ст., бо, як відомо, саме інтермедії є найяскравішим прикладом цього (за винятком моментів, коли автори намагалися копіювати мовлення людей літнього віку чи іншої національності, на фонетичному рівні замінюючи звуки) і заслуговують на спеціальне монографічне дослідження.

Повторимося, що мові інтермедій лінгвісти присвятили надзвичайно мало уваги, не кажучи вже про дослідження їх лексико-фразеологічних особливостей. Про фразеологію інтермедій знаходимо

короткий коментар у монографії О. Юрченка, який зазначив, що багато дійових персонажів розмовляють народною українською мовою, вживаючи, відповідно, стійких народних висловів. Мовознавець наводить ілюстративний матеріал з інтермедій до драм М. Довгалевського та Г. Кониського [12, с. 58]. Так, в академічному «Курсі історії української літературної мови» подибуємо більш ніж лаконічне зауваження І. Білодіда: «Основний лексико-фразеологічний фонд мови інтермедій до драм Я. Гаватовича, безперечно, український народнорозмовний, однак у багатьох місцях у ньому наявна значна кількість полонізмів, які часто створюють мовну суміш» [4, с. 90]. В. Русанівський, коротко охарактеризувавши фонетико-морфологічні риси інтермедій, про їх фразеологію відзначив: «багато представлена в цих творах фразеологія, як приказки і прислів'я, так і сталі вирази, які заступають собою лексичні одиниці» [7, с. 135].

Проте в лінгвістів можна віднайти зауваження, які характеризують інтермедії як не зовсім достатній, низькопробний твір, а їх мову – як натуралістичне копіювання місцевого мовлення, тобто якогось діалекту, що найчастіше ставало об'єктом осміювання. Так, Л. Булаховський переконаний, що жива народна мова інтермедій до драм Я. Гаватовича відбиває «не тенденцію взагалі наблизитись до такої [живої народної] мови, а лише протиставити її, як смішну, мовній манері людей письменних», а це, у свою чергу, «надавало мові персонажів, що вже виступали не тільки як об'єкт осміювання, а і в ролі носіїв глузування з представників соціальних груп, проти яких була спрямована сатира авторів відповідних творів, іншого – співчутливого забарвлення в ставленні глядачів» [1, с. 10]. П. Плющ також відзначав, що «українська народна розмовна мова використовувалась тут [в інтермедіях] як засіб гумору» [6, с. 147]. Контраргумент знаходимо в Є. Марковського, який вважав, що якби тільки жива народна мова була засобом створення комізму, то відпала би потреба в цілій системі специфічних мовних засобів, за допомогою яких викликався сміх глядачів. На підтвердження своєї думки дослідник ґрунтовно проаналізував мовні засоби створення комічного в інтермедіях [5, с. 112–122].

Отже, мовна тканина досліджуваних інтермедій демонструє активне функціонування в живому мовленні XVII–XVIII ст. значної кількості фразеологічних одиниць, які, як і однослівні назви, представники тогочасного українського суспільства вживали для номінації різних реалій, явищ, ситуацій у повсякденному житті. Фразеологізми, паремійні одиниці автори вводять у мовлення майже

всіх дійових осіб, однак, як зауважив Є. Марковський, «мова селянина відрізняється від мови інших дійових осіб … Вона часто пересипана ідіоматичними висловами та фразеологічними зворотами, властивими мові селянській» [5, с. 112].

У коротких сценках зображено різні сторони життя тогочасного українського суспільства, оформлені переважно як діалоги чи полілоги. Це розмови між представниками однієї родини, різних етносів, між людьми та демонічними істотами. Їхні бесіди пересипані великою кількістю фразеологізмів, які характеризують такі сторони людського існування, як життя і смерть, стосунки між людьми, суспільні та соціальні проблеми тощо. Інтермедії демонструють широку варіативність фразеологічних одиниць, а тому в них спостерігаємо такі стійкі словосполучення чи їх варіанти, які не ввійшли до фразеологічного фонду нової української мови. У нашій статті зупинимося тільки на особливостях функціонування фразеологізмів зі значенням «побити», простежимо їхню еволюцію.

У досліджуваних текстах виявляють активність фразеологізми, що реалізують семантику «побити». Як правило, в інтермедіях вони стають одним із засобів погрози в ситуаціях, коли одна людина обманює іншу, намагається улесливістю ввійти в довіру, уникнути покарання за вчинену провину тощо. Найуживанішим із таких стійких словосполучень є іменниково-дієслівна / дієслівно-іменникова конструкція, обидва компоненти якої зазнають лексичної варіативності: іменниковий компонент може бути виражений лексемами *кий*, *ціп*, дієслівний – *обертати*, *молотити*, полонізмом *пофукати* та ін. Ці фразеологізми вживають у своєму мовленні не тільки українці різних суспільних прошарків, а й представники національних меншин, які на той час проживали в Україні: (Хлоп): *Не знашти Івана, котрого породила мати, Юнака? По чом – будеш знати, Як тя* ***озьму***, *нехрестнику,* ***кием оберътати***, *Не знаю, чи устигнеш куди утzкати!* (65; тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; вступ. стаття і відп. ред. М. К. Гудзія, підгот. тексту Л. Є. Махновця. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.); (Жид): *По-старему, панове, мусу я вотти утzкати, Сцоби не схотzв, прийсовъси,* ***кием обертати*** (66); (Нищій): *Але як где его, котюгу, спотъкаю, Бес суда, бес права* ***кием*** *го* ***пофукаю*** (70); (Юдка): *А сцо то ти на мене, гою, наколотив? Внет я тебе буду, як вовъка,* ***кием молотив****!* (70); (Юдка): *Гаразд, сцо-м ся єсце на тебе трохи не росебухал, Внет би-м я тя* ***кием обертал****!* (71); ([Ch]łор): *От тобzсіе! Еще хочет блазновати! Внет*

тя ***почну кіем лоскотати!*** (97); (Жона): *Що ж то ты мовиш, поганине! Перше твое племя изгине, Нzжели ты мене будеш охновати! Певне* ***будеш*** *сам* ***кія*** *того* ***заживати!*** (97). Фразеологізм *києм обертати* стає виразником грубої поведінки сина, який у розмові погрожує батькові, що той змалечку не віддав його до школи: (Син): *Тату, тату! Як тя возму* ***кием оберътати****, Не будеш знав, куди утzкати!* (54). За даними «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», в українській мові зазначеного періоду вживався фразеологізм *кий на собz понести* «зазнати покарання побиттям києм» (СУМ XVI–XVII, 14, с. 92), походження якого слід пов'язувати, очевидно, з юридичною сферою. Прикметно, але ні «Історичний словник білоруської мови», ні «Словник російської мови XI–XVII ст.» не фіксують жодного стійкого словосполучення з лексемою *кий*. У сучасну українську мову ввійшли фразеологічні одиниці також із варіативним дієслівним та іменниковим компонентами: ***покуштувати різок*** (***київ*** і т. ін.) «бути побитим різками, киями і т. ін.» (СУМ, VII, с. 57); ***гріти / погріти*** [***ломакою*** (***києм*** і т. ін.)] ***спину*** (***плечі***, ***ребра*** тощо) *кому.* «бити, карати когось» (СУ 1.05); ***обламати / обламувати кий*** (***палицю***, ***віник*** і т. ін.) *на кому, об кого.* «дуже побити кого-небудь» (ФСУМ, с. 568; СУ 1.05); ***скуштувати*** (***покуштувати***) ***віника*** (***кия***, ***лозини, різок, нагаїв*** і т. ін.) «бути побитим чим-небудь» (ФСУМ, с. 822; СУ 1.05).

Невипадковим є використання лексеми *ціп* у структурі фразеологізму. Воно мотивоване перенесенням ситуації, де це сільськогосподарське знаряддя використовують. У розмові між селянином і німцем ціп протиставляється шпазі, одночасно виступаючи і зброєю, і засобом покарання: (Хлоп): *И шпzга ти тая нzчого не поможе, Як тя* ***иму оберътати*** *тим* ***цzпом****, небоже!* (57).

У синонімічні відношення з наведеними фразеологізмами вступає стійке словосполучення *сергієм скарбувати* «побити нагаєм» (*сергій* «нагай», походження невідоме (ЕСУМ, V, с. 217)), яке, крім реалізації загальної семантики «побити», є і яскравим репрезентантом мовлення циган: (Циган): *Не жартуй же, литвине, Бо тебе всего* ***сергіем скарбую****, негудный сыне!* (144). Фразеологізм не ввійшов до нової української мови, однак дозволяє пролити світло на механізм утворення подібних українських фразем. Лексема *карб* потрапила в українську мову з німецької через польське посередництво (ЕСУМ, II, с. 388). Її дериват – дієслово *карбувати* – в українській мові XVI – першої половини XVII ст. функціонував зі значенням «вирізьблювати що-небудь» (СУМ XVI–XVII, 14, с. 51). Входження лексеми *карбувати*

до складу фразеологізму спричинилося до розвитку в ній переносного значення «бити». Це ж спостерігаємо і в дієсловах *списати*, *розмалювати*: ***списати / списувати спину*** (***шкуру***, ***шкіру***) *кому, чию*. «дуже бити або шмагати, залишаючи сліди ударів» (ФСУМ, с. 848; СУ 1.05); *Йа йоˈму так* ***розмаˈл’уйу сˈпину / ***шо наˈдоўго заˈпомнит’* (АСПЦ).

В інтермедії до драми М. Довгалевського засвідчено фразеологізм, що також функціонує зі значенням «побити» й утворений за допомогою давньої іменникової форми від дієслова *драти* (*дерти*) з переносним значенням «утікати» (ЕСУМ, II, с. 121) та дієслова *дати*. Факультативним компонентом у демонстрованому прикладі виступає атрибутив *добрий*, який передає ступінь покарання: (Мужик): *Ище ми и до вѫта еи, суку, попремо, Да и там* ***драла доброго дамо***, *І в громадску колоду ногамы забемо!* (106). Поетичні твори досліджуваного періоду також засвідчують використання українськими книжниками стійкого словосполучення *драла дати* «побити»: *Смерте, вгамуйсь! Тобі Ісус* ***Дасть доброго драла!*** (УЛ, с. 160). Є. Тимченко, досліджуючи лексичний склад української мови XV–XVIII ст., кодифікує аналізовану мовну одиницю зі значенням «висікти, відшмагати, сильно побити» та ілюструє контекстом з інтермедії (Тимч., ІСУЯ, с. 822; Тимч., Матер., I, с. 232). Проте в українській мові другої половини XVIII ст. спостерігаємо функціонування фразеологізму *дати драла* ще з одним значенням – «утекти»: ***І дали*** [Адам і Єва] *із пекла* ***драла!*** (УЛ, с. 166); *Він* [Вакула] *підождав Та й* ***драла дав*** (УЛ, с. 234). Використання фразеологізму у віршованому тексті, зазвичай вибагливішому до підбору різних мовних засобів, у тому числі й лексико-фразеологічних, дозволяє говорити про побутування його з такою семантикою в народному мовленні попередніх періодів. Хоч, за даними О. Юрченка, з кінця XVIII ст. у більшості засвідчених дослідником випадків це стійке словосполучення вживалося тільки з одним значенням – «утекти» [12, с. 34]. Цієї стійкої мовної одиниці також не фіксують «Історичний словник білоруської мови» та «Словник російської мови XI–XVII ст.». Цікаво, що до фразеологічного фонду нової української мови фразеологізм увійшов саме зі значенням «утекти» (Б.-Нос., с. 123; Грінч., I, с. 440), з яким продовжує функціонувати і в сучасній українській мові: ***давати (дати, задавати, задати) драла*** «швидко тікати, бігти куди-небудь» (СУМ, II, с. 406); ***давати / дати*** (***врізати***) ***драла*** (***драпака***, ***дьору*** і т. ін.), *зневажл.* «швидко тікати, бігти» (ФСУМ, с. 205; СУ 1.05). З таким же значенням фразеологізм уживається в російській мові (ФСРЯ, с. 162).

Очевидно, зміни у структурі полісемантичного фразеологізму слід шукати в його утворенні на базі вільного словосполучення, що

дозволяє зрозуміти власне механізм цих змін, тобто простежити семантичну еволюцію. Можемо припустити, що входження в нову українську мову фразеологізму *дати драла* «втекти» зумовлено переміщенням значень у семантичній структурі дієслова *дерти* «розривати на шматки; зривати; дряпати; брати зайве, грабувати; карати биттям; поквапно тікати» (ЕСУМ, ІІ, с. 40), що позначилося і на його двериваті – прислівнику *драла*, функціонування якого в українській мові XVIII ст. Є. Тимченко кодифікує зі значенням «навтіки, навтікача» (Тимч., ІСУЯ, с. 822). Отже, інтермедії XVIII ст. засвідчують вихід на периферію лексичної системи слова *драла*, яке значення «побити» реалізувало тільки у складі фразеологізму *дати драла*. Зауважимо, що це ще не є абсолютним свідченням втрати фразеологічною одиницею значення «побити», з яким вона, можливо, ще функціонує в говірковому мовленні (з відомих діалектографічних праць лише «Словник бойківських говірок» реєструє фразеологізм *дати драла* «утекти; накивати п'ятами» (Онишк., І, с. 232)).

Отже, українські інтермедії XVII–XVIII ст., без сумніву, є важливим джерелом дослідження розвитку фразеологічної системи української мови, а народнорозмовна стихія є домінантою їх фразеологічного тла. Вони демонструють розгалужену систему фразеологічних одиниць, різних за семантикою, структурно-граматичним оформленням та стилістичними функціями. Проаналізована група фразеологізмів у досліджуваних текстах реалізує семантику «побити», утворена за іменниково-дієслівною моделлю, може містити у своїй структурі факультативний компонент. Варіативність фразеологізмів є одним із вагомих доказів народності мови інтермедій, а входження більшості з них до фразеологічного фонду нової української мови є свідченням неперервності її розвитку.

Список використаних джерел

1. Булаховський, Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с.

2. Гудзій, М. К. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / М. К. Гудзій // Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка; вступ. стаття і відп. ред. М.К. Гудзія, підгот. тексту Л.Є. Махновця. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 5–30.

3. Гумецька, Л. Нариси з історії української мови. Із спостережень над мовою найдавніших українських драматичних сцен / Л. Гумецька // Мовознавство. – 1952. – Кн. Х. – С. 110–119.

4. Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. І : Дожовтневий період. – С. 68–138.

5. Марковський, Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII–XVIII століть / Є. М. Марковський // Питання історичного розвитку української мови / ред. кол. : І. К. Білодід (відп. ред.) та ін. – Харків: Вид-во ХДУ, 1962. – С. 97–124.

6. Плющ, П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.

7. Русанівський, В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.

8. Софронова, Л. Старинный украинский театр. Проблемы генезиса и культурной функции / Л. Софронова // Другий Міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.) : доповіді і повідомлення. Літературознавство. – Львів, 1993. – С. 48–51.

9. Стрельчук, Г. Словозмінні особливості іменника в мові українських інтермедій XVII–XVIII ст. / Г. Стрельчук // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 286–291.

10. Сулима, М. М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. / М. М. Сулима. – К.: ПЦ «Фоліант» ; ВД «Стилос», 2005. – 368 с.

11. Франко, І. Русько-український театр (історичні обриси) / І. Франко // Франко І. Твори : в 20-ти т. Т. 16 : Літературно-критичні статті / ред. кол. : Корнійчук О. Є., Білецький О. І., Козланюк П. С. та ін. – К.: Держ. Вид-во худ. л-ри, 1955. – С. 209–245.

12. Юрченко, О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О. С. Юрченко. – Харків: Вища школа, 1984. – 208 с.

Умовні скорочення

АСПЦ – архів Східноподільського лінгвокраєзнавчого центру.

Б.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – 494, [1] с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2. – 571 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.

Онишк. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч. I : А – Н. – К.: Наук. думка, 1984. – 495 с.

СУ 1.05 – Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05 [Електронний ресурс] : В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. – [К.] : Довіра, 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: Microsoft Windows 2000/XP, Internet Explorer 5.0+. – Назва з контейнера.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1. Вип. 1–2. – 947 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002.

УЛ – Українська література. XVIII ст. : Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / ред. кол. : І. О. Дзеверін (голова) та ін. ; ред. тому В. І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 156–160.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 543, [1] с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.

УДК 811.161.2 : 251 + 7.034.7 "16"

О. Ю. Зелінська

ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ПАРЕМІЙ У ПРОПОВІДЯХ XVII ст.

У статті розглянуто зразки використання паремій у барокових проповідників XVII ст. Спостерігаємо, що письменники продовжують традиції давньоруських книжників. Зафіксовані в барокових проповідях паремії є свідченням тісної взаємодії книжного стилю і народного мовлення, розширення простору для проникнення народної мови в літературну творчість, посилення тенденції до витворення літературної мови на народнорозмовній основі.

Традиція вводити до літературного твору прислів'я, приказки, афоризми сягає глибокої давнини. У Київській Русі популярними були різноманітні збірники афоризмів, паремійники, що включали уривки зі старозавітних книг, євангелій, апостольських послань. Вони були посередниками, через які в усне мовлення проникала біблійна стилістика. Давньоруські книжники користувалися влучними висловами з цих книг, підкріплюючи авторитетом Біблії власні думки і судження [2, с. 8], а відображений в афоризмах загальнолюдський досвід зумовив їхню цінність, через те багато з них, відірвавшись від літературного першоджерела, увійшли до літературної і народної мови, поповнили скарбницю власне народних приказок і прислів'їв [1, с. 3].

Традицію вводити в літературний текст приказки і прислів’я для стислого і влучного вираження думок, образного втілення авторської ідеї продовжують українські письменники упродовж наступних століть. Прислів’я та афоризми в епоху Бароко були, за словами Р. Радишевського, найбільш «міжнародним» жанром, їх видавали окремо чи включали до рукописних збірників [7, с. 84]. Широке використання приказок і прислів’їв засвідчують твори Лазаря Барановича. Р. Радишевський вважав, що вкраплення фольклорних афоризмів було досить характерним явищем у віршах українських поетів XVII–XVIII ст.: народна мудрість, органічно вплітались у тканину твору, давала змогу авторові поглиблювати його ідейно-художнє навантаження, задовольняючи ідейно-естетичні вимоги барокової праці. У народних прислів’ях і приказках поети знаходили національний ґрунт для свого образного мислення й консептивного висловлювання думок. Л. Баранович, крім народного джерела, черпав паремії з популярних збірок, що містили латинські і грецькі сентенції, а також сам творив влучні вислови. Особливої уваги заслуговує висновок Р. Радишевського про те, що насиченість прислів’ями і приказками дає підстави відкинути несправедливі звинувачення барокових творів у «схоластичності» й відірваності від життя [6, с. 169]. Учительні Євангелія також були «щедро засіяні приказками, прислів’ями, фразеологічними зворотами, вживаними у фольклорі» [4, с. 62]. За спостереженням П. Житецького, великим знавцем і шанувальником народних висловів був Антоній Радивиловський. Високо цінуючи його творчість, П. Житецький указував, що приказки, прислів’я, порівняння були вихоплені проповідником безпосередньо з народних уст [5, с. 123]. Саме А. Радивиловський майже в кожному випадку вмонтовував прислів’я в текст за допомогою мовних маркерів: *мовят посполите*, *посполите мовят*, *єсть посполитая мова*, *звыкле люде мовити, мовітъ посполите люде* і под., що було безпосередньою вказівкою на їх походження з народного джерела.

Прислів’я у проповідях виконували різні функції. Найбільше засвідчено випадків їх уживань для розгортання промови й підтвердження авторської думки: … *Мѣл оную книжку, а о секстернах не вѣдал пришитых. То же не грѣшил, бо мовят посполите: «Невѣдомост грѣха не чинит»* (Рад., Опов., с. 257); *И не дивъ, якій пан, такій и крамъ* (Рад., Вінець, с. рк҃а); *Посполите мовитъ люде: чрезъ слугъ Пана а чрезъ ст҃ыхъ до Б҃га. Оважъ Цркωвъ Мт҃ка нш҃а хочетъ теперъ насъ научити, же иначей не можемъ приступити до Х҃а Б҃а тылко чрезъ Мл҃твы ст҃ых* (Рад., Вінець, с. чи҃). Останніх два

прислів’я вніс до своєї збірки К. Зіновіїв (Зінов., с. 255, 260). *Всегда то бываетъ межи хр(с)тїаны же на той час ко(ж)дый чл҃вкъ оудается до Бг҃а, гды на негѡ наступуєтъ якая тривога, слухачу Православный* (Рад., Вінець, с. ро҃в).

У панегіричну проповідь, виголошену на честь Петра Могили, А. Радивиловський уводить прислів’я: *Падаєтся коса ґды трафитъ на камень, посполите мовитъ.* Воно слугує для створення порівняльного контексту: силу й міцність духу Петра Могили в обороні православної віри й церкви автор зіставляє з міцністю каменя. Об кам’яну міць його інтелекту та ерудиції в час релігійної полеміки розбивалися напади ідеологічних супротивників: *Падалися й языки непрїателей Цр҃кви Бж҃ой, ґды что метали на Петра Могилу* (Рад., рук., с. 2). Стилістичний ефект паремії посилено прихованою тавтологією, грою слів – власного імені *Петро*, що походить від грецького етимона зі значенням «камінь» та української лексеми *камінь*.

Змальовуючи образ П. Могили, автор наголошує і на тому, що він був наділений однією з найголовніших християнських чеснот – смиренням. Коментуючи прислів’я, А. Радивиловський повідомляє, що чеснота смирення зазвичай властива бідним людям, а П. Могила був дуже заможним і водночас смиренним: *з жалемъ поминаєте Могилу, же мѣлъ на себѣ о(т)малїованый контерфет покоры Архїєрейской … (бо посполите мовитъ: нищета мужа смир’єтъ) не дивъ! то дивъ, же такъ Богатый оупокорілся Архїєрей* (Рад., рук., с. 9–10). Отже, прислів’я створює контрастне тло для увиразнення позитивних рис митрополита і змалювання непересічності його особистості.

Промовистими є випадки, коли цитата зі Святого Письма і народне прислів’я обрамлюють авторське висловлювання, стаючи повноправними засобами аргументації авторської думки. Унаслідок цього авторитет народного слова посилюється: *Ведлугъ овы(х) сло(в) єѵ҃лскихъ: не прийдо(х) воврещи миръ но мечъ. Для чого ж мови(т) … Для того подобно слухачу абы далъ знати же покою мечем ся треба добывати, поневаж посполите мові(т): Оружїе приноситъ миръ* (Рад., Огородок, с. јч҃).

Засобом посилення аргументації є вживання двох близьких за змістом паремій. Таким зразком є фрагмент проповіді, яку А. Радивиловський починає висловом: ***Гды рано посѣешъ, рано и пожнешъ***, потім автор проектує паремію на конкретну життєву ситуацію: □ *томъ доброго господар□ познаваютъ люде, коли часу не омешкаетъ, такъ зас□□ти яко теж зас□□ное и зжатое збоже з пол□ до гумна собрати* і підтверджує думку іншим прислів’ям: *Якъ*

посполите мов□тъ: Кто ранѡ встаеть, тому Б□гъ даеть (Рад., Вінець, с. со□з зв.). Перша з названих паремій засвідчена у збірці приповістей К. Зіновіїва у варіанті *Рано с□ешъ, рано и пожнеш* (Зінов., с. 265). Повчальну промову автор розгортає і навколо прислів'я *Богу служи, а діавола не гн□ви*. Проповідник засуджує позірну, але за своєю суттю нещиру, фальшиву побожність окремих людей. Зміст паремії, що нею характеризують поведінку лицемірів, А. Радивиловський пояснює, називаючи конкретні вчинки, несумісні з образом справжнього християнина: *Постят, ялмужну дают, службы божи слухают, чисто живут. Ано потом что чинят? По пост□ впадают в обжорство, пянство; по даню ялмужны в драп□зство; по слуханю службы божеи в обмовы и осужденія єдин другого; по чистоти в нечистоту. И то ест у них* ***богу служити, а діавола не гн□вити*** (Рад., Опов., с. 308). У збірці К. Зіновіїва засвідчено такий варіант паремії: *Бг□у молися, и кого іного не гн□ви* (Зінов., с. 263). Осуд аморальним ідеалам світських осіб, які прагнуть лише багатства і не дбають про здобуття вічного життя доброчесними вчинками, виражено прислів'ям: *Звыкли люде мовити:* ***Что мн□ по живот□, коли пусто в калит□*** (Рад., Огородок, с. кз̃).

Оригінальними є протиставлення поглядів автора ідеї, втіленій у прислів'ї. Наприклад, А. Радивиловський не в усьому погоджується з висновком, констатованим у прислів'ї: *Любо мов□т посполите:* ***которіи путь шествують р□дко ст̃ымы бывають,*** і вважає, що воно не стосується тих, хто вирушає до святих місць: *Правда, же тыи р□дко ст̃ымы бывають, которыи дл□ роспусто(в) и иншихъ гр□хѡвъ путышествїе ѡ(т)правують; алы тыи которыи ѡб□ты побожныи маючи, до цр̃квей и м□сцъ ст̃ыхъ путышестви ѡ(т)правують ты ст̃ыми бываю(т)* (Рад., Огородок, с. ме̃). Так само заперечує проповідник ідею прислів'я *Заживай св□та, поки служат л□та* (Рад., Вінець, с. р□м). На його думку, вона суперечить християнській моралі, бо спонукає людину марно витрачати час, відведений Богом для земного життя, проводити його в пустих веселощах. Такий прийом можна розцінювати як один зі способів активізації думки слухачів.

Засвідчено випадки, коли прислів'я слугує висновком до авторського повчання, сформульованого на початку проповіді, як, наприклад, у казанні П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини», сповненої глибоким філософським осмисленням людського життя. Автор переконаний, що кожній людині в житті неминуче доводиться нести хрест і в кожної він свій. Аксіоматичність своєї думки П. Могила підсилює народною приповісткою: ***Каждый ведлуг ѡнои***

припов□сти маетъ своего мол□ што єго грызет, *любо Кро(л), люб оубогїй, люб оученикъ, люб Оучитель, любо Духовный, любо св□цкїй, кождый мает свой кр(с)тъ…* (Мог., Хрест, с. 283–284).

Проповідники щедро збагатили українську мову крилатими висловами і античних діячів, і пареміями зі Святого Письма: *Призна(л) тое и пога(н)скі філїозоф Сенека, гды реклъ:* ***Тым болшихъ р□чїй жадаемъ, чем б□лшъ маемъ*** (Рад., Вінець, с. тл□а); *Звыклъ был мовити Юлїюсъ Кесаръ: Волю быти в Галлїей першимъ, а нижели в Рим□ вторымъ; А ще с□етъ чл□в□къ, то ж де и пожнетъ* (Рад., Вінець, с. р□мs зв.).

Засуджуючи таку ваду людської психіки, як здатність помічати й осуджувати навіть маленькі недоліки інших та поблажливо ставитися до своїх, значно суттєвіших, І. Галятовський вдається до євангельського афоризму, висловленого Ісусом Христом: *Такъ мовилъ Хс:* ***«Что же видиши сучецъ, иже въ оц□ брата твоєгω, бервена же, иже єстъ въ оц□ твоємъ, не чуєши»*** (Галят., Ключ, с. 99). В. Адріанова-Перетц зазна-чала, що цей вислів був дуже популярним в учительній літературі, де він уживався у скороченому варіанті зі збірника «Пчела» і часто супроводжувався коментарями [5, с. 9]. Цієї ж традиції дотримувався й І. Галятовський, пояснюючи його зміст у проповіді: *През(ъ) сучецъ значит(ъ)с□ гр□хъ малый, который мы у иншихъ людей видимо и ωсуждаємо ихъ; през(ъ) бервено значитъс□ гр□хъ великїй, которого мы у себе маючи, не видимо и себе добрыми, справедливыми чынимо* (Галят., Ключ, с. 99). Це біблійне висловлювання у трансформова-ному вигляді увійшло в народну мову. В. Адрианова-Перетц вказує на зміну опозиції «бервено – сучок» на «сучок – порошинка», «бревно – порошинка» [3, с. 9], П. Білецький-Носенко реєструє варіант: *У чужому воці бачить половку, а в своему не чує бервена* (Біл.-Нос., с. 83), сучасне видання реєструє кілька варіантів: *В чужім оці і порошинку бачить, а в своєму і сучка недобачає*; *В чужім оці і порошинку бачиш, а в своїм і бревно не примічаєш* та ін. (ПП, с. 237). Індивідуально-авторським акцентом позначено названий афоризм в А. Радивиловсь-кого: автор утворює опозицію *бервено – стебло* і наповнює його іншим змістом. Ідеться про те, що людина, яка не може подолати власних гріхів не може допомогти іншим боротися з ними: *Кто бервена з ока свого знести не можетъ, як стебло з ока брата свого знесет?* (Рад.,Огородок, с. ψ□и).

Проповідницькі твори ілюструють процес освоєння багатьох книжних афоризмів і трансформацію їх у народній мові. З. Копистенський у казанні наводить афоризм з уст Христа: *Где*

абов□мъ скарбъ ихъ, тамъ и ср(д)це ихъ, а далі тлумачить його: *Єслибысь м□лъ суму якую грошей в скринц□ твоєй, очи тамъ завше бысь м□лъ* (Коп., Казання, с. 123). Саме з лексичним компонентом *око* зміст цього афоризму передано в народному мовленні: *Де серце лежить, туди і око біжить*; *Куди серце летить, туди й око біжить* та ін. Подібне тлумачення цього ж книжного вислову знаходимо і в проповіді А. Радивиловського, де автор передає слова Ісуса Христа в церковнослов'янському мовному оформленні: … *бо реклъ Х̃с: И деже есте сокровище ваше, тамо буде(т) и ср(д)це ваше*, потім коментує їх зміст, проектуючи на земний вимір людського життя: … *а очи идутъ за ср(д)цемъ, же теды сокровище богатого єсть в шкатул□, албо в земли, то тамъ и ср(д)це егω* і завершує коментар конденсованим висловом-афоризмом *Где ср(д)це там и очи* (Рад., Вінець, с. р□sі зв.).

Проповідники вдавалися до латинських афоризмів, відтворюючи їх вимову та подаючи переклад, що сприяло також інтелектуалізації проповіді: *Вид□чи я(к) же чл̃вкъ идучи до гробу яко инъсиґн□□ своєй Прєл□туры, такъ и добра иннымъ зоставуєтъ, а самъ з єдною тылко лихою кошулею идетъ на выраженіє концепту моєго, нехай ми волно оужити буде(т) лати(н)скихъ словъ а речи: о заисте* ***Гумана омні□ сунтъ сомні□,*** *вс□ речи лю(д)скіє суть то сонъ!* (Рад., рук., с. 33).

Опрацьовані тексти проповідей XVII століття демонструють не тільки письменницький хист українських майстрів слова періоду бароко, їхню здатність органічно вводити в мовну тканину проповіді приказки і прислів'я, володіти прийомами стилістичного використання цих мовних одиниць для увиразнення змісту та наближення до апперцепційних можливостей якнайширшого кола адресатів. Зафіксовані в барокових проповідях паремії є свідченням тісної взаємодії книжного стилю і народного мовлення, розширення простору для проникнення народної мови в літературну творчість, посилення тенденції до витворення літературної мови на народнорозмовній основі.

Отже, і паремії народні, й афоризми книжного походження, освоєні народним досвідом, забезпечували національну своєрідність українського проповідницького мистецтва в епоху Бароко.

Список використаних джерел

1. Адрианова-Перетц, В. П. Афоризмы Изборника Святослава 1076 года и русские пословицы / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской

литературы (Пушкинский Дом) ; ред.: Д.С. Лихачев, М.А. Салмина. – М.; Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1970. – Т. 25: Памятники русской литературы X–XVII вв. – С. 3–19.

2. Адрианова-Перетц, В.П. Библейские афоризмы и русские пословицы / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1971. – Т. 26: Древнерусская литература и русская культура XVIII–XX вв. – С. 8–12.

3. Адрианова-Перетц, В.П. Человек в учительной литературе древней Руси / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; отв. ред. А.М. Панченко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – Т. 27: История жанров в русской литературе X–XVII вв. – С. 3–67.

4. Єдлінська, У. До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст. / У. Єдлінська // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1961. – Т. IV. – С. 52–65. 163.

5. Житецький, П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П.Г. Житецький // Житецький, П.Г. Вибрані праці. Філологія / упоряд., вст. ст. і прим. Л.Т. Масенко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 19–138.

6. Радишевський, Р.П. Барокковий консептизм поезії Лазаря Барановича / Р.П. Радишевський // Українське літературне барокко : зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 156–177.

7. Радишевський, Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури / Р. Радишевський // Українське бароко : в 2 т. – [Харків]: Акта, 2004. – Т. 2. – С. 69–121.

Умовні скорочення

Біл.-Нос. – Білецький-Носенко, П.П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко / підг. до вид. В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

Галят., Ключ – Галятовський, І. Ключ розуміння / І. Галятовський // Галятовський І. Ключ розуміння / підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53–211.

Зінов. – Зіновіїв, К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновіїв ; підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 31–309.

Коп., Казання – Копистенський, З. Казанье на ч̃(с)тномъ погреб□ … Плетенецкого / З. Копистенський // Тітов, Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв.: всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 110–126.

Мог., Хрест – Могила, П. Хрест Спасителя і кожної людини / П. Могила // Тітов, Х в., проф. Матеріяли для історії книжної справи на

Вкраїні в XVI–XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 271–290.

ПП – Пазяк, М.М. Людина в прислів'ях та приказках / М.М. Пазяк // Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 30–524.

Рад., Вінець – Радивиловський, А. В□нецъ Хв̃ъ. – К., 1688.

Рад., Огородок – Радивиловский, А. Огородокъ Марїи Бц̃ы. – К., 1676.

Рад., Опов. – Крекотень, В.І. Оповідання Антонія Радивиловського / В.І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 208–381.

Рад., рук. – Марковскій, М. Антоній Радивиловскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894.

УДК 801.313.1:808.26

Т. А. Карніеўская

ДА ПЫТАННЯ АБ АСАБЛІВАСЦЯХ ПЕРАДАЧЫ ЎЛАСНЫХ ІМЁН У СІСТЭМУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле разглядаюцца асноўныя прынцыпы перадачы ўласных антрапонімаў у сістэму беларускай мовы згодна з правіламі беларускай арфаграфіі, прынятымі ў 2010 годзе. Тэарэтычны матэрыял дапоўнены аўтарам згодна з аналізам сучаснага іменаслову Гомеля, апошні таксама з'яўляецца асновай для прыкладаў. Праводзіцца думка аб прымяненні пры перадачы імён у сістэму беларускай мовы тых жа прынцыпаў, што і для агульнай запазычанай лексікі, таму што большасць сучасных антрапонімаў з'яўляюцца іншамоўнымі.

Адным з самых важных аспектаў адаптацыі запазычаных імён да сістэмы сучаснай беларускай мовы з'яўляецца раўнапраўнае суіснаванне варыянтаў аднаго і таго ж імя, якія адпавядаюць розным перыядам адаптацыі, а таксама існаванне ў якасці афіцыйных імён як кананічных, так і гутарковых онімаў, якія набылі значную папулярнасць. Яшчэ адным важным аспектам з'яўляецца тое, што адаптацыя імён працягваецца, вынікі ж паступова трапляюць у афіцыйныя спісы антрапонімаў, робячы онімную сістэму краіны больш разнастайнай. Узмацніўшыся ў апошнія гады, працэс інтэрнацыяналізацыі іменаслову

таксама мае вялікае значэнне для вывучэння адаптацыі імён. У беларускую мову сталі трапляць онімы з тых моў, якія значна адрозніваюцца фанетычным і граматычным складам. Добрае веданне асноўных законаў адаптацыі дапаможа правільна прыстасаваць такія імёны да беларускай моўнай сістэмы і такім чынам узбагаціць мясцовы іменаслоў.

Пры распрацоўцы правіл перадачы ўласных імён у беларускую мову трэба ўлічваць наступныя параметры:

1) традыцыі пісьмовага афармлення імён;
2) пажаданні тых, хто надае (носіць) імя, асабліва пры наяўнасці раўнапраўных варыянтаў: *Анастасія – Настасся*;
3) моўную сітуацыю ў сучасным беларускім грамадстве, дзе першаснае афармленне антрапоніма пры наданні і рэгістрацыі – рускае;
4) пры перадачы новых, нетрадыцыйных імён пажадана зменшыць уплыў адметнасцей беларускай мовы. Мэтазгодна адносіць такія онімы да іншамоўных слоў і карыстацца адпаведнымі правіламі арфаграфіі пры іх перадачы.

Славянскія імёны – адзінкі славянскага паходжання. Характэрныя для іменаслову ўсходніх славян, яны маюць празрыстую ўнутраную структуру, пры гэтым могуць быць як частотнымі, так і рэдкімі.

Даўно запазычаныя антрапонімы – імёны, якія ўжываюцца ў беларускай (усходнеславянскіх) мове на працягу пэўнага часу і вызначаюцца носьбітамі дадзенай мовы як свае, традыцыйныя, незалежна ад паходжання. Большасць з такіх онімаў лічацца ў бытавым асяроддзі славянскімі.

Запазычаныя антрапонімы – тыя, што ўвайшлі ў актыўны беларускі іменаслоў, падвергліся пэўнай адаптацыі, але адназначна вызначаюцца носьбітамі мовы як запазычаныя, хаця і традыцыйныя.

У адпаведнасці з “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года № 420-З), якія ўступілі ў дзеянне з 01.09.2010 г. [2], пры напісанні ўласных імён неабходна ўлічваць наступныя пазіцыі (намі пры разглядзе правіл падаецца аўтарская нумарацыя, якая вымагае паслядоўнасці, у дужках падаецца нумарацыя паводле афіцыйнага выдання правіл, зорачкай пазначаны пункты, якія дабаўлены намі на аснове назіранняў за фактычным матэрыялам):

Правапіс галосных:

§ 1 (§ 2). Літары *о, ё*

1. Літара *о* пішацца толькі пад націскам: ***Оле, Олдрыдж***.

§ 2 (§ 3). Літары *э, е*:

1. Літара э пішацца пасля шыпячых, [р], [д], [т], цвёрдага [ц]:

Рэкард, Тэймур, Шэрхан, Адэліна, Бажэна, Ружэна, Рэгіна, Рэната, Тэрэза.

2. У пачатку запазычаных імён літары *э*, *е* як пад націскам, так і не пад націскам пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *Эдгар, Эдуард, Эпімах, Эвеліна, Эдзіта; Еўдакім, Елісей, Ева, Евангеліна*.

На канцы запазычаных нязменных імён пасля зычных, акрамя *л*, *к* пішацца э: ***Хасэ, Сваюнэ***.

3. Літара *э* ў запазычаных словах пасля губных зычных, а таксама пасля *з*, *с*, *н* пішацца згодна з літаратурным вымаўленнем: *Арсеній, Эрнэст, Жазэфіна, Жанэта, Інэса, Нэлі.*

§ 3 (§ 4). Перадача акання на пісьме:

1 (2). Незалежна ад паходжання слова гук [о] ў ненаціскных складах вымаўляецца як [а], што перадаецца на пісьме: *Алег, Амар, Віктар, Алеся, Алімпіяда, Разалія, Сафія*.

2 (3). Ва ўласных імёнах са славянскай лексічнай асновай і ў даўно запазычаных словах з неславянскіх моў у ненаціскных складах гук [э] падпарадкоўваецца агульным правілам акання – пасля цвёрдых зычных ён чаргуецца з [а] і абазначаецца на пісьме літарай *а*: *Вячаслаў, Стафан, Часлаў, Юзаф, Анжаліка, Стафанія*.

3 (4). Перадача на пісьме [э] ў іншых запазычаных словах у ненаціскных складах асновы вызначаецца наступнымі правіламі:

у пачатку слова [э] перадаецца на пісьме літарай *э* ў адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем: *Эдуард, Эміль, Элеанора, Эмілія, Эсфір*;

пасля шыпячых, [р], [д], [т] і цвёрдага [ц] пішацца *э*: *Жэрар, Рэкард, Тэймур, Шэрхан, Адэліна*.

4 (6). Ненаціскныя фіналі *-эль*, *-эр* ва ўласных імёнах іншамоўнага паходжання перадаюцца нязменна: *Мотэль, Пітэр*.

§ 4 (§ 6). Перадача якання на пісьме:

1 (2). Літара *я* пішацца ў першым складзе перад націскам у імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах са славянскай лексічнай асновай і ў даўно запазычаных словах з неславянскіх моў: *Аляксандр, Аляксей, Валянцін, Валяр'ян, Дзямід, Дзяніс, Каятан, Сцяпан, Сямён, Фядос, Ягор, Яўгеній, Яфім, Аляксандра, Аляўціна, Валянціна, Лявона, Святлана, Сняжана, Яўгенія*.

2 (3). Заўсёды захоўваецца *е* ў першым складзе перад націскам пасля заднеязычных *г*, *к*, *х*: *Генадзій, Георгій, Ангеліна, Гелена*.

3*. У нядаўна запазычаных і рэдкіх, нетрадыцыйных імёнах *е* ў пераднаціскным складзе захоўваецца: *Аведзік, Венера, Земфіра*.

§ 5 (§ 9). Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах:

1. Калі спалучэнні *іо*, *йо* вымаўляюцца як два склады, то яны на

пісьме абазначаюцца:

паміж зычнымі – літарамі *іё* (*ыё*) пад націскам, літарамі *ія* (*ыя*) не пад націскам: *Галакціён, Іліядор, Іларыён, Віёла, Віялета*;

у пачатку слова – літарамі *іо* пад націскам і *іа* не пад націскам: *Іосіф*, *Іаан, Іаланта*.

2 (5). Спалучэнне *іа* абазначаецца на пісьме літарамі *ія* (*ыя*) незалежна ад месца націску: *Адрыян, Арыян, Крысціян, Хрысціян, Алімпіяда, Арыяна, Ліліяна, Ліяна*, але: *Веньямін*.

3 (6). Спалучэнне *йа* на пісьме перадаецца пасля галосных і ў пачатку слова – праз *я*: *Даяна, Мая*.

4*. Падвойныя галосныя ў запазычаных імёнах пажадана захоўваць, асабліва пры наяўнасці фанетычных варыянтаў: *Аарон, Аўраам, Данііл, Іаан, Іаанна*.

Правапіс зычных:

§ 6 (§ 7). Зацвярдзелыя зычныя.

1*. Зацвярдзелае *р* перадаецца на пісьме ва ўсіх імёнах: *Андрус, Арыф, Гарый, Карым, Патрык, Рынат, Рэнат, Разарыя*.

§ 7 (§ 12). Зычныя *д*, *т* і *дз*, *ц*.

1*. У імёнах са славянскай асновай і даўно запазычаных традыцыйных імёнах замест *д*, *т* перад *е*, *ё*, *ю*, *я*, *і* пішуцца *дз*, *ц*: *Аведзік, Аркадзій, Арцемій, Аўдзей, Вадзім, Валянцін, Вікенцій, Гардзей, Дзямід, Ігнацій, Канстанцін, Марцін, Радзівон, Севасцьян, Сцяпан, Фадзей, Цімафей, Ціхан, Аляўціна, Аўгусціна, Валянціна, Лідзія*.

2. Чаргаванне [д], [т] з [дз’], [ц’] адбываецца перад мяккім [в’]: *Мацвей*.

3 (7). Зычныя *д*, *т* або *дз*, *ц* пішуцца ў адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем ва ўласных імёнах і назвах: *Мадэст, Матэвуш, Мацей, Мотэль, Тэймур, Цімур, Даціко, Дзіна, Дзіяна, Крысціна, Фаціма, Хрысціна, Эдзіта*.

§ 8 (§ 14). Прыстаўныя і ўстаўныя зычныя.

1. Прыстаўная літара *в* пішацца перад націскным *о* ў пачатку слоў: *Восіп, Вольга.*

2*. Традыцыйнае напісанне захоўваецца ў імёнах *Ганна, Кацярына, Лізавета*.

3. Перад націскным *о* ў сярэдзіне некаторых слоў пішацца ўстаўная літара *в*: *Лявон, Лявонцій, Радзівон, Лявона.*

4. Прыстаўная літара *в* не пішацца ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах перад пачатковым націскным [о]: *Ота, Отан, Ольда, Ордзія*.

5 (6). Устаўная літара *в* пішацца ў сярэдзіне слоў перад *у* ва ўласных імёнах: *Матэвуш, Навум, Тадэвуш*.

6 (7). Прыстаўная літара *в* не пішацца перад націскным пачатковым *у* ва ўласных імёнах і назвах: *Ульян, Уліта, Ульяна*.

§ 9 (§ 15). Нескладовае *ў* і *у* складовае.

1. Нескладовае *ў* пішацца згодна з беларускім літаратурным вымаўленнем пасля галосных:

у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *Вітаўтас, Наджыўла, Маўліда*;

пры чаргаванні [в] з [ў]: *Аўдзей, Аўсей, Заўдат, Аляўціна, Аўгусціна, Еўдакія, Паўліна*;

у канцы запазычаных слоў ненаціскное *у* не скарачаецца: *Шоу, Ландау*.

2. Гук [у] пад націскам не чаргуецца з [ў]: *Урый, Удэс*.

3. Гук [у] не чаргуецца з [ў] у запазычаных словах, якія заканчваюцца на *-ум*, *-ус* (*-уш*): *Ірэнеуш, Клаўдзіуш, Рэмігіуш, Юліус*.

4. Гук *ў* на пачатку ўласных імён і назваў заўсёды перадаецца вялікай літарай *У* складовае без надрадковага значка: *Уладзімір, Уладзіслаў, Уладлен, Уласціслаў, Усевалад, Улада, Уладзіслава, Уладлена, Ульяна*.

§ 10 (§ 16). Нескладовае й.

1 (3). У сярэдзіне запазычаных слоў, у тым ліку ва ўласных назвах, літара *й* пішацца толькі перад зычнымі: *Айдар, Райн*, *Айнур, Айша, Лайма*.

Гукавое спалучэнне зычнага гука [й] з галоснымі ў словах іншамоўнага паходжання перадаецца ётаванымі галоснымі, як і ў словах уласнабеларускіх:

на пачатку слова: *Ёган, Ёфе*;

пасля галоснага на канцы слова: *Мая*.

§ 11 (§ 17). Падоўжаныя і падвоеныя зычныя.

1 (2). У запазычаных словах, у тым ліку ўласных імёнах і назвах, і вытворных ад іх словах падвоеныя зычныя звычайна не пішуцца: *Іларыён, Кірыл, Сатар, Філіп, Ала, Бэла, Васа, Віялета, Габрыэла, Джульета, Джэсіка, Жанэта, Ізабэла, Іна, Каміла, Марыэта, Нона, Нэлі, Эла, Эма*; але: *Ганна, Жанна, Сюзанна, Іаанна, Іванна, Сусанна* (усе імёны з элементам *–анн(а)**).

2 (3). Ва ўласных імёнах і назвах падоўжанае вымаўленне зычных адлюстроўваецца на пісьме: *Аксіння, Аўдоцця, Наталля*, *Таццяна, Фядосся*; але: *Ілья, Емяльян, Касьян, Ульян, Юльян, Ільяна, Ульяна, Юльяна* і вытворныя ад іх.

3*. Пажадана захоўваць падвойныя зычныя ў запазычаных імёнах пры існаванні варыятаў для размежавання адзінак: *Міра – Мірра*, *Яна – Янна*, *Дона – Донна*.

§ 12 (§ 18). Змякчальны мяккі знак.

1. Мяккі знак пішацца пасля зычных *з*, *л*, *н*, *с*, *ц* (з мяккага *т*), *дз* (з мяккага *д*):

для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага на канцы слова: *Алесь, Аркадзь, Даніэль, Эміль, Севіль*;

для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага перад цвёрдым зычным: *Кузьма, Вольга, Зульфія*.

2 (5). Мяккі знак пішацца для абазначэння на пісьме мяккасці [*л*] перад зычнымі: *Альбіна, Эльвіра*.

3 (7). Мяккі знак не пішацца:

пасля шыпячых (*ж*, *дж*, *ч*, *ш*), *р*, *ц* (не з *т* мяккага) і *д*, *т*, а таксама пасля губных *б*, *в*, *м*, *п*, *ф*: *Ігар, Лазар, Руф, Эсфір, Юдзіф*;

пасля *з*, *с*, *ц*, *дз* перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы таго ж слова нельга паставіць гэтыя *з*, *с*, *ц*, *дз* перад цвёрдым зычным: *Дзмітрый, Зміцер, Мсціслаў*.

§ 13 (§ 19). Раздзяляльны мяккі знак і апостраф.

1. Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных *л*, *с*, *ц* (з мяккага *т*), *дз* і непрыставачных *н* і *з* перад *е*, *ё*, *і*, *ю*, *я* ў словах іншамоўнага паходжання: *Фацьян, Мальер, Авіньі.*

2 (4). Апостраф пішацца пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

у сярэдзіне слова пасля губных *б*, *в*, *м*, *п*, *ф*, заднеязычных *г*, *к*, *х*, зубных *д*, *т* і дрыжачага *р* перад літарамі *е*, *ё*, *і*, *ю*, *я*: *Валяр'ян, Дзям'ян, Лук'ян, Мантэг'ю, Х'юстан, Ях'я, Дар'я, Мар'яна*.

§ 14. Іншыя правілы перадачы імён:

1. Пачатковае *Ні-* перадаецца праз *Мі-* ў імёнах *Мікалай, Мікіта* згодна з традыцыяй.

2. Складаныя імёны пішуцца праз злучок або асобна ў залежнасці ад жадання носьбіта ці традыцый краіны паходжання: *Жасэ Марыяна, Музафар Шах, Расул-Руслан, Ксенія-Кацярына, Нгок Май, Элеанора Ларэн*.

3. Літара *ф* ва ўсіх імёнах захоўваецца ў адпаведнасці з сучаснай традыцыяй: *Фёдар, Філіп, Фядос, Яфім*. Пераход літары *ф* у *т*, *п* у адпаведных імёнах можа адбывацца па жаданні носьбіта ці намінатара.

4. Пры наяўнасці варыянтаў оніма імя выбіраецца па жаданні намінатара альбо носьбіта: *Аляксандр – Алесь, Анатолій – Анатоль, Аркадзій – Аркадзь, Арсеній – Арсен, Арцемій – Арцём, Аўрам – Аўраам, Васілій – Васіль, Генадзій – Генадзь, Давід – Давыд, Данііл – Даніл – Даніла, Ігнат – Ігнацій, Маісей – Майсей, Крысціян – Хрысціян, Алена – Алёна, Анастасія – Настасся, Сафія – Соф'я, Таіса*

– *Таісія, Крысціна – Хрысціна*.

Асаблівасці змянення імён:

Не скланяюцца:

1) мужчынскія нядаўна запазычаныя і нетрадыцыйныя імёны, якія заканчваюцца на галосны: *Алека, Амары, Сандзі*;

2) жаночыя імёны на зычны і націскны галосны: *Айнур, Айсен, Аннман, Арзу, Асмік, Гульнар, Жаклін, Жумагул, Зейнаб, Ірэн, Кэтрын, Ніно, Тамрыко, Эсфір* [1, с. 82–88].

Такім чынам, выкарыстанне новых імён, якія не прайшлі працэс шматгадовай адаптацыі, патрабуе выпрацоўкі спецыяльных правілаў для аднастайнага напісання іх пры перадачы ў беларускую мову. Адным з самых важных аспектаў адаптацыі з'яўляецца раўнапраўнае суіснаванне ў сучаснай беларускай мове варыянтаў аднаго і таго ж імя, якія адпавядаюць розным перыядам адаптацыі, а таксама існаванне ў якасці афіцыйных імён як кананічных, так і гутарковых формаў онімаў, якія набылі значную папулярнасць. Узмацніўшыся ў апошнія гады, працэс інтэрнацыяналізацыі іменаслову таксама мае вялікае значэнне для вывучэння адаптацыі імён. У беларускую мову сталі трапляць онімы з тых моў, якія значна адрозніваюцца фанетычным і граматычным складам. Добрае веданне асноўных законаў адаптацыі дапаможа правільна прыстасаваць такія імёны да беларускай моўнай сістэмы і такім чынам узбагаціць мясцовы іменаслоў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Карніеўская, Т.А. Іменаслоў горада Гомеля другой паловы XX стагоддзя : манаграфія / Т.А. Карніеўская ; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 168 с.

2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі : зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года № 420-З. – Мінск: Дыкта, 2009. – 160 с.

УДК 81: 398

У. І. Коваль

АБ УНУТРАНАЙ ФОРМЕ АДНОЙ ЭТНАФРАЗЕМЫ ІНТЭРФЕМІННАГА ВЫКАРЫСТАННЯ

У артыкуле разглядаецца ўнутраная форма беларускага ўстойлівага словазлучэння *серада з-пад пятніцы відаць* і яго адпаведнасцяў у іншых

славянскіх і неславянскіх мовах. Вызначаецца паходжанне фразеалагізма з улікам этнакультурнай сімволікі дзён тыдня. Абгрунтоўваецца эўфемістычная прырода названага фразеалагізма і яго выкарыстанне ў інтэрфемінных зносінах.

Артыкул падрыхтаваны ў рамках выканання праекта БРФФД – РГНФ № Г15Р-041 ад 04.05.2015 г. "Традыцыйныя і сучасныя практыкі сацыяльнай рэгламентацыі паводзінаў моладзі ў сферы любоўна-шлюбных адносін на тэрыторыі Усходняга Палесся: этнакультурны і лінгвагендэрны аспекты".

Пытанне аб магчымасці існавання нейкай спецыфічнай "жаночай" мовы – ізаляванай сістэме камунікатыўных сродкаў, якая б магла быць зразумелай толькі жанчынам, – час ад часу ставіцца ў навуковых і навукова-папулярных выданнях. Здаецца, перадумовы такога феномена відавочныя: у зносінах паміж жанчынамі даволі часта ўзнікаюць сітуацыі, пры якіх (звычайна, па прычыне прысутнасці побач мужчын) неабходна алегарычна і разам з тым дакладна, на зразумелай жанчынам "мове" сфармуляваць нейкую думку або выказаць тое ці іншае меркаванне, на якое мужчыны не будуць рэагаваць з-за таго, што яны яго не зразумеюць. Зразумела, што калі пад тэрмінам *мова* мець на ўвазе пэўную камунікатыўную сістэму з уласцівымі ёй адзінкамі ўсіх узроўняў, то прыдзецца пагадзіцца, што спецыфічна "жаночай" мовы проста не існуе. Іншая справа, што ў паўсядзённым маўленні як жанчын, так і мужчын выяўляюцца канкрэтныя асаблівасці, якія адлюстроўваюць спецыфіку іх унутранай культуры, светапогляду і маўленчых стэрэатыпаў. Менавіта таму адным з пастулатаў гендэрнай лінгвістыкі з'яўляецца наступнае меркаванне: "Хаця маўленне мужчын і жанчын адрозньваецца, не існуе формаў, звязаных толькі з адным полам, а ёсць тэндэнцыі да перавагі выкарыстання пэўных формаў мужчынамі і жанчынамі" [4, с. 80].

Важнай асаблівасцю фемінной камунікацыі лічыцца шырокае выкарыстанне жанчынамі эўфемізмаў, да ліку якіх адносяцца "эмацыянальна нейтральныя словы або словазлучэнні, якія ўжываюцца замест сінанімічных ім адзінак, што ўяўляюцца гаворачаму непрыстойнымі, грубымі ці нетактоўнымі" (ЛЭС, с. 590). Яркім прыкладам праяўлення такога – "уласна жаночага" – тыпу маўлення з'яўляецца беларускае ўстойлівае прэдыкатыўнае спалучэнне *серада з-пад пятніцы відаць* (БФ, с. 344-345), *серада з-пад пятніцы вылазіць* (СФ 2, с. 388), *выглядае субота з-пад нядзелі* (ПП 2, с. 349), *серада (субота) з-пад нядзелі* (Юрч., с. 56) 'ніжняя вопратка (бялізна) выглядае з-пад верхняга адзення' і яго іншамоўныя паралелі: рус. *завалилась суббота за пятницу, середа ниже пятницы* (Даль 3, с. 554), *суббота дольше воскресенья, пятница дольше*

субботы (ППРН, 430), *из-под пятницы субботу видно* (ФСРГС, с. 27), *середа доле пятницы* (ФСРГС, с. 176), *из-под пятницы суббота* (ФСРГС, с. 192), *из-под пятницы суббота торчит* [10, с. 73], *из-под пятницы четверг виден, из-под вторника среда видна* (СФСРЯ, с. 155), *из-под пятницы суббота (четверг) видна (торчит)* (БСРП, с. 550); пол. *dlużczy piątek od suboty* (NKPP 2, s. 848), *dłużcza sobota niż niedziela* (NKPP 3, s. 246); чеш. *kouká ji pátek přez sobotu* (Zaor., s. 283), *leze ji sobota, leze sobota přez neděli* (Zaor., s. 362); параўн. таксама: літ. *per penktãdienį matýti ketvirtãdienis* (= через пятницу видеть четверг) (LKFŽ, p. 208), *petničia pratenka pro subatą* (= пятница протянута через субботу) (LKFŽ, p. 209).

Першапачаткова, як можна меркаваць, гэты фразеалагізм ужываўся толькі для характарыстыкі неакуратна апранутай жанчыны, пра што сведчаць прыклады яго ўжывання ў беларускай мове: *Ото прыбралася! У цябе, Тэкля, серада з-пад пятніцы відаць* (БФ, с. 345); *У нашай акуратніцы відаць серада з-пад пятніцы* (ПП 2, с. 349); *Акурацістка, што серада з-пад пятніцы відаць* (Высл., с. 32); *Суседка наша, Карабуціха, да вайны бязладная жанчына, у якой заусёды серада з-пад пятніцы вылазіла, аказалася практычнай кабетай* (Л. Арабей. Камандзіроўка за мяжу) (ЭСФ, с. 438).

Вобраз, пакладзены ў аснову семантыкі прыведзеных фразем, першапачаткова ўяўляецца даволі зразумелым: выгляданне ніжняй вопраткі з-пад верхняй – такое ж відавочнае «адхіленне ад нормы», як і вяртанне папярэдняга дня. Разам з тым, нельга не ўлічваць той факт, што ў сістэме этнакультурных уяўленняў дні тыдня надзяляліся багатай і складанай сімволікай, а з арыентацыяй на іх звязаны многія абрады, звычаі, павер'і і прыкметы.

Для разумення ўнутранай формы разглядаемых фразеалагізмаў мэтазгодна звярнуць увагу на звесткі аб паходжанні беларускай фраземы як *як серада на пятніцу (крывіцца, касіцца)* 'з вялікім незадавальненнем': проціпастаўленне дзён тыдня ў гэтым абароце звязана з тым, што ў адпаведнасці з царкоўнай традыцыяй серада і пятніца амаль кожнага тыдня лічыліся нішчымнымі, поснымі днямі, на працягу якіх забаранялася ўжываць мясную і малочную ежу; пры гэтым у пятніцу пост выконваўся больш строга, чым у сераду, з-за чаго "серада мела падставы крыўдзіцца, "крывіцца" на пятніцу" (ЭСФ, с. 439); параўн. таксама: укр. *кривиться як середа на п'ятницю, кривиться як серада на четверг* 'беспадстаўна злуецца' (ССНП, с. 135). Да ўяўленняў пра пятніцу як пра дзень асабліва строгага паста маюць адносіны і іншыя беларускія ўстойлівыя параўнанні: *гарыць як*

у пятніцу ‘пра сырыя дровы, якія дрэнна гараць’ (параўнанне з пятніцай абумоўлена тым, што пятніца з’яўляецца нішчымным днём, калі печ тапілі не ў поўную сілу) (Высл., с. 304); *выскаліў зубы як сабака на пятніцу* ‘пра злоснага, злога чалавека’ (у параўнальным звароце ўтрымліваецца намёк на “незадаволенасць” сабакі пятніцай – нішчымным днём, калі яму не даюць мясную ежу) (Высл., с. 298). Негатыўныя ўяўленні пра пятніцу адлюстроўвае і македонскі фразеалагізм *црн петок* (= чорная пятніца) ‘дрэнны дзень, які прыносіць няшчасце’ [1, с. 268].

Прыведзеныя звесткі суадносяцца з агульнапашыранымі народнымі павер’ямі пра “лёгкія” і “цяжкія” дні тыдня, якія звязаны з уяўленнямі пра шчасце і ўдачу. Пры гэтым “выбар правільнага, добрага, спрыяльнага дня лічыцца найважнейшай умовай поспеху ў любой справе і, наадварот, бе́ды, няўдачы, хваробы і інш. часта тлумачацца няправільна абраным або няшчаслівым днём” (СД 2, с. 94). Так, па беларускіх павер’ях, людзі, якія нарадзіліся ў розныя дні тыдня, набываюць у далешым розныя якасці і рысы характару, таму іх лёс складаецца па-рознаму: “Панядзелак лічыцца нешчаслівым, нехарошым днем. Хто радзіўся ў гэты дзень, будзе гультаяваты, хоць скупы, але бедны. Аўторак – шчаслівы дзень. Хто родзіцца ў гэты дзень, будзе працавіты, старанны, пражыве да вялікае старасці. Хто родзіцца ў сераду, той будзе ва ўсім не узад, ні ўперад, а так сабе, сярэдні чалавек. Чацвер – добры дзень. Хто ў гэты дзень родзіцца, пражыве вельмі доўга. Пятніца – нехарошы дзень. Хто ў гэты дзень родзіцца, то будзе п’яніца, гультай ці злодзей, ён дома не памрэ. Хто родзіцца ў суботу, той будзе вельмі вясёлы і прыемны у бяседзе, яго ўсе будуць кахаць. Хто родзіцца ў нядзелю, той будзе самы шчаслівы, бо яму ўсё будзе ўдавацца” [12, с. 147]. Залежнасць чалавечага лёсу ад дня нараджэння адлюстраваная ў шэрагу балгарскіх этнафразем: *роден в черен вторник, роден на черен петък, роден на черната събота* ‘вельмі нешчаслівы; той, каму не шанцуе’ (ФРБЕ 2, с. 256); *родил съм се на бял Покров* ‘пра таго, у каго лёгкаве жыццё’, *родил съм се на Великден* ‘вельмі шчаслівы; той, каму шанцуе’ (ФРБЕ 2, с. 257).

Цалкам заканамерна, што падзел дзён тыдня на “лёгкія” (аўторак, чацвер, субота) і “цяжкія” (панядзелак, серада, пятніца) распаўсюджваецца на розныя сферы чалавечага жыцця, адлюстроўваючыся ў многіх павер’ях і абрадах. Так, нявест адпраўляліся сватаць толькі ў аўторак, чацвер або суботу [11, с. 212]; у гэтыя ж дні вясною пачыналі сяўбу [4, с. 24] і наогул імкнуліся пачынаць любую важную справу [2, с. 117]. Яйкі, якія былі знесены курыцай ў гэтыя дні, адкладвалі асобна: на іх у далейшым саджалі квактуху; у той жа час з яек, знесеных у

пятніцу, з'яўляюцца, як лічылася, толькі пеўні [13, с. 231]. Шырока распаўсюджаныя павер'і аб гаючай сіле солі, прыгатаванай асаблівым чынам у чацвер на Велікодным тыдні [6, с. 458]. Наадварот, у цяжкія дні (асабліва ў панядзелак і ў пятніцу) пазбягалі пачынаць любыя справы [3, с. 192]; у посныя дні (у сераду і пятніцу) не ладзілі вяселляў [8, с. 146]. Апошняе пацвярджаецца беларускай фраземай *(жаніць) аддаваць замуж хоць у пятніцу* 'ў любы момант, у самы блізкі час'; (СФ 2, с. 288). Параўн. таксама: "Як карова ацеліцца ў пятніцу, то хоць яе прадавай, бо мала будзе даваць малака і не будзе з яе ніякай карысці" [12, с. 49].

Найбольшай сакральнай вагой сярод усіх дзён тыдня надзялялася пятніца, якая (як і серада) у язычніцкай традыцыі лічылася "жаночым" днём, прысвечаным багіні Макошы. Астатнія дні тыдня былі прысвечаны іншым язычніцкім багам: панядзелак – Хорсу, аўторак – Стрыбогу, чацвер – Пяруну, субота – Сямарглу, нядзеля – Дажбогу [9, с. 161–163]. Уласцівая старажытнаму светапогляду персаніфікацыя дзён тыдня і іх сувязь з паганскімі боствамі ў найбольшай ступені выявіліся ў абрадах і павер'ях, якія адносяцца да пятніцы. З комплексам "пятнічных" уяўленняў непарыўна звязаны культ Пятніцы – антрапаморфнай істоты, якая лічыцца хрысціянскім працягам галоўнага жаночага бажаства славянскага язычніцкага пантэона – Мокашы (МНМ 2, с. 357). Характарызуючы этнакультурны змест пятніцы ў народным календары, С.М. Талстая падкрэслівае: "Практычна кожная пятніца лічылася значным і небяспечным днём, асабліва старанна выконваліся забароны і прадпісанні ў пятніцы перад святамі, а таксама ў спецыяльна выдзеленыя Велікодную пятніцу, Девятуху, Десятуху, памінальныя пятніцы і г. д." [15, с. 202]. Важная функцыя Пятніцы – пакаранне жанчын, якія не выконваюць забароны на жаночую працу ў гэты дзень тыдня. Асабліва шырока былі распаўсюджаны забароны на прадзенне ў пятніцу [11, с. 71]. У беларускай былічцы Пятніца пагражае жанчыне, якую Пятніца застала за прадзеннем і якая ўсё ж абхітрыла яе: *"Разумная ты, маладзіца, што так здзелаць дагадалася; не здзелай ты гэтага, а аддай мне голыя верацёны, я б цябе самую як голае верацяно скруціла да ссушила. Я святая Пятніца. Глядзі, барані цябе Божа, ні разу ў пятніцу не прадзі"* [7, с. 138]. Рускія ведаюць павер'е аб тым, што святая Пятніца ходзіць па зямлі ў выглядзе маладой жанчыны і заўважае, хто як жыве і як выконвае старажытныя звычаі і абрады; адных яна карае, іншых ўзнагароджвае [6, с. 382]. Ва ўкраінскіх казках Пятніца разам з Панядзелкам і Серадою выступае ў ролі, аналагічнай той, якую выконваюць дочкі Бабы-ягі (МНМ 2,

с. 357). Відавочна, на стаўленне да пятніцы як да дня строгіх забаронаў немалы ўплыў аказала і хрысціянства: паводле Евангелля, распяцце Ісуса Хрыста адбылося менавіта ў пятніцу (Лука 23: 53–54), у сувязі з чым пятніца (Вялікая пятніца) лічыцца кульмінацыйным днём Велікоднага тydня, калі асабліва строга прытрымліваюцца посту.

Прыведзеныя звесткі сведчаць пра тое, што “дням тыдня прыпісваюцца некаторыя семантычныя прыкметы, якімі вызначаецца прагматыка народнага календара” [14, с. 164]. Усе дні тыдня, такім чынам, надзяляліся спецыфічнымі характарыстыкамі, якія дазваляюць іх супрацьпаставіць. Названыя прадстаўленні не маглі не адлюстравацца ў структуры і семантыцы фраземы *серада з-пад пятніцы відаць*. Відавочна, што серада ў народных уяўленнях усвядамлялася як дзень тыдня, “падначалены” пятніцы; як дзень, менш значны па “ступені сакральнасці”, чым пятніца – “найбольш семантычна нагружаны дзень” [14, с. 163]. Да пятніцы прымеркаваны не толькі строгі пост, розныя звычаі, вераванні і табу, але і павер’і аб міфічнай істоце – Пятніцы, якая асабліва небяспечная для жанчын. У беларускай былічцы міфалагічныя персанажы – Серада і Пятніца – пытаюць у сустрэтага ім чалавека, які дзень тыдня ён ушаноўвае ў большай ступені – сераду або пятніцу? Перавага пры адказе аддаецца пятніцы: *“Мабыць жа, пятніцу, бо ў сераду ляхі саўсім не посцяць <...> У серадную ўсё ядуць, а ў пятніцу ні прадуць, ні аруць”* [7, с. 135–136].

Такім чынам, ёсць падставы лічыць, што вобразнай асновай для ўзнікнення фразем разгляданага тыпу з’явілася лагічная схема, у рамках якой супрацьпастаўляюцца найбольш сакралізаваная дні тыдня – серада і пятніца. Заканамерна, што ўстойлівыя словазлучэнні, якія маюць дачыненне да характарыстыкі знешняга выгляду (больш канкрэтна – менавіта да «жаночай сферы»), утрымліваюць словы-кампаненты, якія называюць “жаночыя” дні і (адначасова) суадносяцца з назвай жаночага персанажа – святой Пятніцы. У гэтых эўфемістычных па сваім характары зваротах «закадзіраваліся» складаныя, але, несумненна, добра вядомыя жанчынам у мінулым уяўленні пра пятніцу як дзень многіх забаронаў і пра Пятніцу – антрапаморфную міфічную істоту, якая строга “кантралюе” паводзіны жанчын. Актуальнасць і жывучасць гэтых уяўленняў садзейнічалі дакладнаму разуменню далікатнай сітуацыі, пры якой ніжняе жаночае адзенне (бялізна) была бачная з-пад верхняга адзення. З аналагічным значэннем –‘ніжняя адзенне, бачнае з-пад верхняга’ – і адпаведнай «унутранай логікай» (вялікі, важны горад ↔ маленькі, другарадны горад) у нямецкай мове адзначаны фразеалагізм *у яго з-за Гамбурга бачны Любек* [10, с. 73].

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Велковска, С. Македонска фразеологија Са мал фразеолошки речник / С. Велковска. – Скопје, 2008. – 376 с.

2. Завойко, Г. К. Верования, обряды и обычаи великороссов Владимирской губернии / Г. К. Завойко // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 3–4. – С. 81–170.

3. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / Уклад., класіф., сістэм. мат-лаў і камент. А. І. Гурскага; Уступ. арт. А. І. Гурскага, А. С. Ліса; Рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 405 с.

4. Зернова, А. Б. Материалы по сельскохозяйственной магии в Дмитровском крае / А. Б. Зернова // Советская этнография. – 1932. – № 3. – С. 15–32.

5. Коатс, Дж. Женщины, мужчины и язык / Дж. Коатс //Гендер и язык / Московский гос. лингвистический ун-т; Лаборатория гендерных исследований. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 34–231.

6. Круглый год: Русский земледельческий календарь / Сост., вступ. ст. и прим. А. Ф. Некрыловой. Ил. Е. М. Белоусовой. – М.: Правда, 1989. – 496 с.

7. Легенды і паданні // Склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі ; рэд. тома А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с.

8. Макашина, Т. С. Свадебный обряд русского населения Латтгалии / Т. С. Макашина // Русский народный свадебный обряд: Исследования и материалы / под ред. К. В. Чистова и Т. А. Бернштам. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1978. – С. 138–158.

9. Мокиенко, В. М. Образы русской речи: историко-этимологические очерки фразеологии / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 464 с.

10. Подюков, И. А. Народная фразеология в зеркале народной культуры : учеб. пособие / И. А. Подюков. – Пермь: ПГПИ, 1991. – 124 с.

11. Романов, Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. I / Е. Р. Романов. – Вильна, 1911. – 239 с.

12. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў: Беларуская этнаграфія ў доследах і матэрыялах. Кн. VII / А. К. Сержпутоўскі. – Менск: Бел. АН, 1930. – 383 с.

13. Степанов, В. И. Сведения о родильных и крестильных обрядах в Клинском уезде Минской губернии / В. И. Степанов // Этнографическое обозрение. – 1906. – № 3–4. – С. 221–234.

14. Толстая, С. М. К соотношению христианского и народного календаря славян: счет и оценка дней недели / С. М. Толстая // Языки культуры и проблемы переводимости / отв. ред. Б. А .Успенский. – М.: Наука, 1987. – С. 154–168.

15. Толстая, С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М.: Индрик, 2005. – 600 с.

Умоўныя скарачэнні

БСРП – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских

поговорок. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. – 784 с.
БФ – Янкоўскі Ф. М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. – Мінск: Выш. школа, 1968. – 451 с.
Высл. – Выслоўі / [Склад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. М. Я. Грынблата. Рэд. тома А. С. Фядосік]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.
Даль – Даль Владимир. Толковый словарь живого и великорусского языка: Т. 1–4. – М.: Рус. яз., 1978–1980.
ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
МНМ – Мифы народов мира: Энциклопедия (В 2 томах). Гл. ред. А. С. Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1987–1988.
ПП – Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах: Рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка. – Кн. 1. – 1976. – 560 с.; Кн. 2. – 1976. – 616 с.
ППРН – Пословицы и поговорки русского народа: Из сборника В. И. Даля / под общ. ред. Б. П. Кирдана; Вступ. слово М. А. Шолохова; Послесл. В. П. Аникина. – М.: Правда, 1987. – 656 с.
СД – Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1. – М.: Междунар. отн., 1995. – 584 с.; т. 2. – М.: Междунар. отн., 1999. – 584 с.
ССНП – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Харьків: Основа, 1993. – 176 с.
СФ – Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А–Л. – 679 с.; Т. 2: М–Я. – 704 с. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.
СФСРЯ – Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь фразеологических синонимов русского языка / под ред. В. М. Мокиенко. – Ростов-на-Дону: Феникс. – 1996. – 352 с.
ФРБЕ – Ничева К., Спасова-Михаилова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. – София: Изд-во на Българската академия на науките. – Том 1: А–Н. – 1974. – 759 с.; Том 2: О–Я. – 1974. – 779 с.
ФСРГС – Фразеологический словарь русских говоров Сибири / отв. ред. А. И. Федоров. – Новосибирск: Наука, 1973. – 232 с.
ЭСФ – Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
Юрч.-2 – Юрчанка Г. Ф. Слова за слова: Устойлівыя словазлучэнні ў гаворках Мсціслаўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 272 с.
LKFŽ – Paulauskas J. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas. – Kaunas: Sviesa, 1977. – 320 p.
NKPP – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. T. 1–3. – Warszawa: Panst. Inst. Wydawniczy, 1969–1972.
Zaor. – Zaoralek J. Lidová rčení. – Praha: Nakladatelství Československé akadamie Věd, 1963. – 779 s.

УДК 811.161.3'373.4:398.92:726

В. А. Ляшчынская

ДЗВЕРЫ – СІМВАЛЬНЫ КАМПАНЕНТ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ АРХІТЭКТУРНА-ДОМАЎЛАДКАВАЛЬНАГА КОДА КУЛЬТУРЫ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў апісваецца фрагмент карціны свету, звязаны з уяўленнямі пра жыллё, дакладней, пра яго частку – дзверы, праводзіцца аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *дзверы* з пазіцый лінгвакультуралагічнага падыходу. Устаноўлена, што выдзеленыя фразеалагізмы адлюстроўваюць і рэпрэзентуюць практычны і духоўны светапогляд носьбітаў мовы пра катэгорыю прасторы і паняцце «дзверы» як складанае ментальнае ўтварэнне, якое вызначаюць паняційны, вобразны і каштоўнасны складнікі.

Паняцце «хата» («дом») з'яўляецца адным з важнейшых у характарыстыцы чалавека, яго жыцця і яго карціны свету. Хата, дом – гэта найперш асвоеная прастора, свая тэрыторыя. Але хата, дом, як і іх часткі, паводле заўваг даследчыкаў сімвалічных аспектаў жылля на матэрыяле абрадаў, вераванняў, фальклорных і міфалагічных тэкстаў, у прыватнасці, паводле выказвання А.К. Байбурына, – «гэта не толькі матэрыяльны аб'ект. У традыцыйным грамадстве жыллё – адзін з ключавых сімвалаў культуры» [1, с. 3]. Вызначальным паказчыкам асвоенай і неасвоенай чалавекам прасторы і наогул важнай часткай дома з'яўляюцца дзверы, якія надзелены пэўнай сімволікай культуры і якія сталі кампанентамі фразеалагічных адзінак (ФА), што і абраны аб'ектам вывучэння.

Эмпірычную базу даследавання складаюць 19 ФА з кампанентам *дзверы*, выдзеленых метадам суцэльнай выбаркі са «Слоўніка фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава [4] як адной з найбольш поўных крыніц фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, 4 ФА і 1 варыянт, зафіксаваныя ў слоўніках беларускай дыялектнай фразеалогіі [5; 6; 7; 10]. Асноўная мэта вывучэння ўсіх выдзеленых ФА з кампанентам *дзверы* – даць лінгвакультуралагічную інтэрпрэтацыю праз вызначаны кампанент, тыя вобразы, што сталі асновай утварэння другасных адзінак, і даследаваць сімвальнасць абраных фразеалагізмаў, зыходзячы з таго, што, «асобныя словы-кампаненты як складнікі фразеалагізмаў з'яўляюцца сімваламі, якія пазначаны мовай, паколькі з'яўляюцца імёнамі сімвалаў – рэалій, узнагароджаных асобным, сімвальным,

зместам у культуры», і кожны фразеалагізм «не толькі вобразна апісвае тое, што адбываецца ў свеце, але і перадае апісанню той сімвалічны, каштоўны, змест, які ўключаны ў яго семантыку» [3, с. 230].

Усе зафіксаваныя ФА на аснове агульнага кампанента *дзверы* ўваходзяць у склад адзінак архітэктурна-домаўладкавальнага кода як культурнай прасторы для інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў з сімвальным значэннем. А тое, што кампанент *дзверы* ў складзе выдзеленых ФА і самі ФА з гэтым кампанентам выступаюць у ролі сімвалаў, эталонаў, стэрэатыпаў і нясуць культурную, сімвалічную, семантыку, несумненна, таму што звесткі пра сімвальнае значэнне самой рэаліі – дзвярэй падмацавана фактамі культуры, тымі звесткамі пра сімвалічнае значэнне гэтай рэаліі як культурнага знака.

Дзверы як элемент збудавання, найперш для беларусаў хаты як ‘жылой сялянскай пабудовы, зрубленай з бярвення’ [8, с. 183], у адрозненне ад першаснага назначэння дома ў беларускай мове як наймення ‘будынка для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў’ [9, с. 189], надзелены ў народнай свядомасці сімволікай мяжы паміж «сваёй» і «чужой» тэрыторыямі, абжытай і неабжытай прасторы. Вобразы ўсіх выдзеленых ФА ўзыходзяць да архетыпічнага пласта культуры (да старажытных формаў калектыўнай свядомасці), адной з базавых апазіцый якога з’яўляецца супрацьпастаўленне «свой» – «чужы», «свая» – «чужая» прастора. І ў аснове ўсіх ФА з кампанентам *дзверы* ляжыць архітэктурна-домаўладкавальны код культуры, у якім тыя ці іншыя часткі, складнікі жылля, інтэр’еру, у нашым выпадку гэта дзверы, набываюць значныя для культуры функцыянальныя сэнсы. Дзверы, прытым зачыненыя, – гэта своеасаблівая граніца, мяжа, якая вызначае і надае афармленасць сваёй прасторы і аддзялення яе ад чужой, свой свет ад чужога свету. Менавіта гэта і надае дзвярам сакральны сэнс. Да месца тут узгадаць адно з павер’яў, якое дайшло да нашага часу і паводле якога забараняецца перадаваць што-небудзь праз парог ці вітацца за руку людзям, што знаходзяцца па розных баках адкрытых дзвярэй ці з розных бакоў парога як сакральнай мяжы. Думаецца, што гэта сімволіка дзвярэй і стала, па-першае, «прычынай» уключэння, выкарыстання наймення гэтай часткі жылля чалавека ў вобразах ФА і, па-другое, была перададзена ФА з гэтым кампанентам як другасным адзінкам мовы сімвалічнага, каштоўнаснага, складніка іх значэння. У выніку ФА з кампанентам *дзверы* са сваім складаным зместам служаць для абазначэння новых рэалій, для выражэння найперш рознага тыпу ўзаемаадносін людзей паміж сабой і, галоўнае, для ацэнкі гэтых адносін – станоўчай ці адмоўнай, для абазначвання,

захавання і перадачы ў часе і прасторы выпрацаваных установак міжасобасных сувязей у жыцці беларусаў.

У залежнасці ад таго, вобраз якіх дзвярэй – адчыненых ці зачыненых (дзверы рэгламентуюць уваход ці выхад, мяжу паміж жылой прасторай і наваколлем) скарыстаны ў большасці выдзеленых ФА, іх умоўна можна падзяліць на дзве групы. Звернем увагу і яшчэ на адзін факт адносна дзвярэй: як адчыняюцца дзверы, у які бок – з хаты надвор ці ўнутр хаты і адпаведна, хто пры гэтым з'яўляецца ініцыятарам дзеяння, што дазваляе паказаць адносіны паміж асобамі, якія выступаюць ці прадстаўлены з супрацьлеглых тэрыторый.

Так, у вобразе ФА *дзверы адчынены /расчынены /парасчынены* 'хто-н. мае свабодны доступ куды-н., для каго-н. створаны спрыяльныя ўмовы' ляжыць метафара, якая прыпадабняе абстрактнае паняцце (доступ, сувязь, кантакт, дружба) канкрэтнаму факту – адчыненым дзвярам, якія сімвалізуюць магчымасць аднаму чалавеку ці многім што-небудзь спазнаць, пра нешта новае даведацца, атрымаць магчымасць, мець спрыяльныя ўмовы для выканання новага дзеяння, ажыццяўлення ўзаемаадносін і пад. у выніку пранікнення знадворку ўнутр. Фразеалагізм канстатуе факт магчымасці ўбачыць, пазнаць, наладзіць і пад. дзякуючы адчыненым дзвярам.

Блізкай паводле вобраза, але далёка не тоеснай да папярэдняй выступае дзеяслоўная ФА *адчыняць /адкрываць дзверы* 'даваць свабодны доступ, ствараць спрыяльныя ўмовы'. Тут маецца на ўвазе, што асоба ці група асоб сама ідзе на ўстанаўленне кантакту, выражае жаданне даць магчымасць другой асобе ці групе асоб перайсці са сваёй у «чужую» прастору, для чаго адчыняе дзверы, тым самым ствараючы другому ці другім спрыяльныя ўмовы. Вобраз ФА выяўляе метафару, якая прыпадабняе найбольш міжасобасныя, а не толькі прасторавыя адносіны. Фразеалагізм выступае ў ролі стэрэатыпу стварэння каму-небудзь умоў, магчыма, дапамогі і пад.

Да папярэдняй ФА далучаем дыялектную ФА *прочыніць дзверы (хату)* 'наведацца', што зафіксаваны на Брэстчыне [7 с. 62], дзе праз вобраз прыадчыненых дзвярэй даводзіцца пра прасторавыя і міжасобасныя адносіны. Маецца на ўвазе, што адна асоба ці некалькі асоб наведваюць другую асобу ці групу асоб. Тут нічога не паведамляецца пра тых, да каго наведваюцца, а таму ФА набывае ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра наведванне як неабходнасць адчыніць дзверы.

Несумненна, што сімволіка адчыненых дзвярэй скарыстана і ва ўтворанай параўнальна нядаўна ФА дзень /дні *адкрытых дзвярэй* '(дзень, дні) вольнага доступу ў навучальную ўстанову ці на

прадпрыемства (каб азнаёміцца з іх профілем)’. Маецца на ўвазе, што тыя (часцей абітурыенты, іх бацькі ці маладыя спецыялісты), хто хоча пазнаёміцца з інфармацыяй пра абраную для сябе навучальную ўстанову, пэўнае прадпрыемства, могуць у вызначаныя дні свабодна наведаць яе, для іх створаны ўсе ўмовы з боку навучальнай установы, прадпрыемства, іх чакаюць, ім рады. Інтарэсы асоб прадстаўлены і супадаюць з двух бакоў праз адчыненыя дзверы. ФА выступае ў ролі яшчэ аднаго стэрэатыпа наладжвання сувязей, магчымасці, з аднаго боку, папярэдняга знаёмства з невядомым, новым, з другога – зацікавіць, заахвоціць і пад. для будучай вучобы, працы.

Зусім па-іншаму «прачытваецца» ФА *адчыняць ілбом дзверы* ‘быць выгнанаму, часцей як пагроза’. Тут маецца на ўвазе, што пэўная асоба ці група асоб у рэзкай форме разрывае адносіны з другой асобай альбо з групай асоб і дэманструе нежаданне бачыць яе ці іх побач з сабой, займацца з імі сумеснай дзейнасцю ці мець з імі штосьці агульнае на сваёй тэрыторыі. Лоб у вобразе ФА метанімічна, калі частка (саматызм) замяняе цэлае (асоба), прадстаўляе, з аднаго боку, чалавека, які быў выгнаны, з другога – «сродак» выканання такога дзеяння, як адкрыванне дзвярэй. І такім ганебным, нават грубым спосабам выканання дзеяння даводзіцца пра разрыў адносін і негатыўнае стаўленне да асобы ці групы асоб, якіх не хочуць бачыць, з якімі парываюць сувязі. Паводле свайго кампанентнага складу ФА суадносіцца з архітэктурна-домаўладкавальным кодам, саматычным (*ілбом*) і акцыянальным (*адчыняць*). ФА выступае ў ролі стэрэатыпу рэзкага разрыву адносін, нежадання бачыць, ажыццяўляць сумесную дзейнасць з кім-небудзь, тым больш на сваёй тэрыторыі.

У адрозненне ад папярэдняй, у ФА *нагой адчыняць дзверы* ці яго варыянце *нагой дзверы адчыняе* – ‘свабодна, беспераашкодна заходзіць куды-н., да каго-н.’ [5, с. 29] дзеянне выконваецца, па-першае, з надворку ўнутр, ці ў адваротным напрамку, пазначаным у ФА *адчыняць ілбом дзверы*, і зыходзіць ад асобы з супрацьлеглай тэрыторыі; па-другое, зноў не традыцыйным, але зусім іншым «сродкам» – нагой. Маецца на ўвазе, што адна ці некалькі асоб дэманструюць свае, з іх боку разумення, сяброўскія, блізкія, нават панібрацкія сувязі, адносіны, дружбу і пад. з другой асобай ці некалькімі, а таму могуць свабодна, без запрашэння, дазволу і ў любы час заходзіць на іх тэрыторыю, такім чынам выстаўляючы гэта напаказ, нярэдка выдаючы жаданае за сапраўднае, у той час як для іншых асоб прыход на «чужую» тэрыторыю немагчымы без дазволу, запрашэння ці папярэджання. Фразеалагізм выступае ў ролі стэрэатыпу

паказных для іншых добрых сувязей, дружбы, як правіла, з уплывовай асобай, кіраўніком, начальнікам і пад. і нясе негатыўную ацэнку.

ФА *ламацца ў адчыненыя дзверы* ‘настойліва сцвярджаць, даказваць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае пярэчання’ матывавана алагічным словазлучэннем-прататыпам. Кампанент ФА *ламацца* суадносіцца з антропным кодам культуры, і вобраз ФА створаны метафарай, якая прыпадабняе псеўдадзеянне сапраўднаму дзеянню. Заўважым, што ў рускай мове маецца аманімічная ФА *ломиться в открытую дверь* са значэннем ‘создавать для себя излишние, совершенно ненужные препятствия’, якую адны лічаць запазычанай з французскай мовы, другія адстойваюць яе ўласнае ўтварэнне [2, с. 175].

Блізкай паводле прыёму ўтварэння і з абсалютна тоесным значэннем да папярэдняй выступае ФА *адмыкаць адамкнёныя дзверы* ‘настойліва даказваць, сцвярджаць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае пярэчання’, якая, відавочна, утворана паводле ўзору папярэдняй і адрозніваецца толькі стылёвай характарыстыкай.

Дзеяслоўная ФА *ў дзверы не ўлазіць* ‘растаўсцець, распаўнець, папраўіцца [6, с. 268], паводле свайго вобраза таксама ў пэўнай ступені звязаны з вобразам адчыненых дзвярэй. Маецца на ўвазе, што пэўная асоба праз нейкі час настолькі папраўілася, павялічыла свой аб’ём, што не можа прайці ў адчыненыя дзверы. Вобраз ФА пабудаваны на аснове гіпербалічнага прыёму, і ў аснове яго ляжыць метафара, якая прыпадабняе памеры чалавека шырыні дзвярнога праёму, які лічыцца вялікім. Такія габарыты чалавека «ўступаюць у супярэчнасць» з агульнапрынятымі нормамі культуры пра памеры чалавека, асабліва шырыні. Зразумела, што гэта не ўхваляецца і падпадае пад асуджэнне, што і стала асновай утварэння ФА, якая нярэдка выкарыстоўваецца для выражэння іроніі і нават насмешкі пад уплывам культурных установак. Фразеалагізм выступае ў ролі стэрэатыпу парушэння нормы памераў чалавек.

Меншая колькасць ФА прадстаўлена з вобразам зачыненых дзвярэй, якія пазначалі замкнёнасць і абароненасць «свайго», унутранага. І адным з іх з’яўляецца ФА *дзверы зачынены /зачыніліся* ‘хто-н. не мае свабоднага доступу куды-н., пазбаўлены якіх-н. магчымасцей’, якая выступае супрацьлеглай паводле значэння да вышэй узгаданай ФА *дзверы адчынены /расчынены /парасчынены* і вобраз якой таксама заснаваны на метафары, што прыпадабняе прасторавыя і міжасобасныя адносіны. Тут зачыненыя дзверы сімвалізуюць немагчымасць уваходу ў «чужую» прастору і адсутнасць умоў для ажыццяўлення новага дзеяння, для наладжвання добрых сувязей з іншымі людзьмі і інш.

Кампанентны склад размоўнай ФА *як у бога за дзвярыма* ‘спакойна і ў поўнай бяспецы (быць, знаходзіцца, сядзець і пад.’ ілюструе суаднесенасць з архітэктурна-домаўладкавальным (*дзвярыма*), рэлігійным (*бога*), а ў спалучэнні з прыназоўнікамі *у* і *за* з прасторавым кодамі культуры. Маецца на ўвазе, што больш спакойнага месца для жыцця, знаходжання і пад. для чалавека няма, як на тэрыторыі, якую ахоўвае Бог. Тут зачыненыя дзверы выступаюць мяжой паміж тэрыторыяй, якая належыць, знаходзіцца пад уладай Бога, і «чужой» тэрыторыяй, якая падпарадкавана ці належыць супрацьлеглай негатыўнай сіле. Фразеалагізм звязваецца са стэрэатыпным уяўленнем пра спакой і бяспеку жыцця.

Функцыянальна не замацаваная ў беларускай мове ФА *пры зачыненых дзвярах* ‘у прысутнасці толькі зацікаўленых асоб, тайна ад іншых’ у аснове сваёй утрымлівае метафару, якая заснаванана на сімвальнай функцыі дзвярэй і на стэрэатыпным уяўленні пра немагчымасць убачыць, пачуць, даведацца пра што-небудзь, калі ў памяшканні зачынены дзверы. У метафарычна вобразным змесце ФА тайна, скрытнасць прыпадабняецца да зачыненых дзвярэй, г. зн. недаступнай для іншых, чужых асоб, прасторы.

Зусім іншы вобраз, стылістычная афарбоўка і семантыка вызначаюць ФА *зачыніць дзверы з таго боку* – ‘пакінуць памяшканне. Як патрабаванне, каб хто-н. зараз жа выйшаў адкуль-н.’, які ўзыходзіць да старажытнай формы ўсведамлення свету і адлюстроўвае старажытныя ўяўленні пра дзверы як мяжу, якая мае два бакі – свой і чужы, гэты і той. Паводле паходжання ФА абавязана эўфімістычнаму выразу замест рэзкага і грубага па форме загаду выйсці вон (*эўфімізм* ад грэч. *euphemismos* (*eu* – ‘добра’, *phemi* – ‘гавару’, *euphëemia* – ‘мілагучнасць, добрая мова; устрыманне ад непрыстойных слоў’).

У дадатак да папярэдняй адзінкі адзначым яшчэ дзве ФА з блізкім значэннем, адна з якіх (*паказваць на дзверы* ‘прапаноўваць каму-н. выйсці; выганяць каго-н.’) зафіксавана як літаратурная, а другая (*выставіць за дзверы* ‘выправадзіць, выгнаць з хаты, адправіць ні з чым’) як дыялектная [6, с. 47].

Аднак ФА літаратурнай мовы больш набліжаецца да эўфімістычнага выразу, дзе пэўны жэст (*паказваць* можна вачамі, рукой ці пальцам рукі) у накірунку да дзвярэй адной асобай з’яўляецца для ўспрымання другой асобай паказчыкам нежадання бачыць гэту другую асобу на сваёй тэрыторыі, мець з ёю штосьці агульнае. Дыялектная ФА *выставіць за дзверы*, па-першае, не мае падстаў для аднясення яго да эўфімістычных вытокаў утварэння, па-другое, выражае большую

ступень праяўлення адмоўнага стаўлення, негатыву да асобы, на якую накіраваны гэты выраз, што дасягаецца выкарыстаннем дзеяслова *выставіць*, які не да канца страціў сваё значэнне ‘перамясціць што-н. за межы чаго-н.’ Мяжой выступаюць дзверы, а спалучэнне кампанента *дзверы* з прыназоўнікам *за* якраз і вызначае адваротны бок – чужую тэрыторыю, куды і выстаўляецца адной асобай другая ці другія як непажаданыя, сувязі з якімі разрываюцца.

Абедзве ФА, але па-рознаму (*паказваць на* і *выставіць за*) і з рознай ступенню інтэнсіўнасці праяўлення эмоцый адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра разрыў міжасобасных адносін, нежаданне бачыць, быць з кім-небудзь.

Яшчэ адзначаны 4 ФА, вобразы якіх заснаваныя на «гукавых» дзеяннях і якія адносім да групы ФА з зачыненымі дзвярамі, паколькі бразгаць, стукаць, стукацца можна толькі ў зачыненыя дзверы. Аднак назначэнне гэтых ФА зусім другое.

Так, вобразы ФА *стукаць у < ва ўсе > дзверы, стукацца ў дзверы* ‘часта звяртацца з просьбамі да каго-н.’ і *застукаць ва ўсе дзверы* ‘пачаць часта, настойліва звяртацца з просьбамі да каго-н.’ заснаваны на метафары, якая прыпадабняе зварот, просьбу адной ці многіх асоб да другой ці некалькіх асоб стуку ў дзверы. Зачыненыя дзверы абазначаюць замкнёнасць «чужой» тэрыторыі, прасторы, якая можа быць карыснай, можа дапамагчы зрабіць што-небудзь для тых, хто звяртаецца, стукае, у дзверы. Акрамя таго, ФА *стукаць у < ва ўсе > дзверы, стукацца ў дзверы* набылі яшчэ адно значэнне – ‘няўхільна наступаць, набліжацца, даючы знаць аб сваім з’яўленні’. Тут фразеалагізмы ўтрымліваюць метафару, у якой стук у дзверы прыпадабняецца надыходу, набліжэнню чаго-небудзь, як чалавек можа з’явіцца ў хаце, кватэры пасля стуку ў дзверы як паведамленне пра сябе. Вобраз ФА выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра немінучасць наступлення, надыходу чаго-небудзь.

Зусім па-іншаму «гукавы» вобраз прадстаўлены ў ФА *бразгаць дзвярамі* ‘выяўляць рэзкі пратэст, не дабіўшыся свайго, жаданага’. Маецца на ўвазе, што пэўная асоба, якая была на тэрыторыі другой асобы ці групы асоб і хацела штосьці атрымаць, мець пэўны вынік, але яго не атрымала. І тады пры выхадзе з «чужой» тэрыторыі моцна стукае, бразгае дзвярамі, выражаючы свой эмацыянальны стан незадавальнення, раздражнення ці злосці.

І толькі дзве ФА з усіх 24 не звязаны з вобразам адчыненых ці зачыненых дзвярэй. Першая з іх дыялектная ФА *дзверы ў дзверы* ‘вельмі блізка, насупраць (жыць)’ [10, с. 184], вобраз якой заснаваны

на метафары, якая прыпадабняе найперш прасторавыя адносіны, і метаніміі, дзе частка замяняе цэлае – дзверы хату. Тут прадстаўлены дзве асобныя і асвоеныя, свае, тэрыторыі, г. зн. дзве хаты ці дзве кватэры, часткай і мяжой паміж якімі выступаюць дзверы. Маецца на ўвазе, што адна асоба жыве побач з другой, дзверы адной хаты, кватэры размешчаны блізка, насупраць дзвярэй другой. ФА выконвае ролю эталона блізкасці, пражывання побач.

І другая ФА, прадстаўленая ў варыянтах хадзіць, насіцца, цягацца і пад. *як дурань са ступай /дзвярамі* і *як дурань ступу /дзверы* цягаць, насіць 'бяссэнсава, недарэчна', утворана шляхам фразеалагізацыі параўнання. Праз кампанент *дурань* ФА суадносіцца з антропным кодам культуры і нясе негатыўную ацэнку, якая ўзмацняецца праз вобраз неразумнага дзеяння. Фразеалагізм выконвае ролю эталона, г. зн. ацэнкі недарэчнасці, неразумнасці ўчынкаў, дзеянняў і пад.

Такім чынам, фразеалагізмы з кампанентам *дзверы* адлюстроўваюць нацыянальна-культурнае ўспрыманне і разуменне беларусаў пра дзверы як частку жылля, якія надзелены сімвалічнай роляй мяжы, раздзялення «сваёй» і «чужой» прасторы, служаць для вызначэння прасторавых і міжасобасных адносін, выражаючы каштоўнасныя арыенціры ў жыцці.

Спіс выкарыстаных крыніц

1 Байбурин, А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.

2 Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова ; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.

3 Ковшова, М.Л. Лингвокультурологическиий метод фразеологии: Коды культуры / М.Л. Ковшова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 456 с.

4 Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / И.Я. Лепешаў. – Т. 1: А–Л. – 672 с.; т. 2: М–Я. – 704 с. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.

5 Лепешаў, І.Я. Фразеалагизмы // У слоўнікавую скарбонку : навуч. дапам. / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999. – С. 20–43.

6 Мяцельская, Е.С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск: БДУ імя У.І. Леніна, 1972. – 320 с.

7 Пашкевіч, М.І. Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік / М.І. Пашкевіч. – Брэст: БДУ імя А.С. Пушкіна, 2008. – С. 53–66.

8 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 5. Кн. 2: У–Я / [Рэд. тома М.Р. Суднік]. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1984. – 608 с.
9 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. Т. 2: Г–К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1978. – 708 с.
10 Юрчанка, Г.Ф. І коціца і валіцца / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.
11 Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.

УДК 811.161.3'37

Л. М. Мінакова

СЕМАНТЫЧНЫЯ ЗРУХІ Ў СЭНСАВАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫІ І ДЭТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫІ)

Артыкул прысвечаны вывучэнню семантычных зрухаў у сэнсавай структуры слова, што адбываюцца пры тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў і дэтэрміналагізацыі спецыяльных найменняў. Спыняецца ўвага на кампанентным аналізе значэнняў полісемантаў, які дапамагае выявіць сэнсавую сувязь паміж лексіка-семантычнымі варыянтамі слова, заснаваную на агульнасці іх ядзерных або/і дыферэнцыяльных сем.

Утварэнне намінацый у выніку семантычных зрухаў у сэнсавай структуры слова не застаецца без увагі вучоных-лінгвістаў. Праблема лексіка-семантычнага словаўтварэння ў айчынным мовазнаўстве была ўзнята В.У. Вінаградавым, пасля знайшла адлюстраванне ў працах Н.Д. Аруцюнавай, Р.А. Будагава, А.А. Уфімцавай, М.М. Шанскага, Дз.М. Шмялёва і інш.

Да з'явы семантычнай дэрывацыі адносіцца шырокае кола семантычных пераўтварэнняў (метафарычных, метанімічных), змена семантычнага аб'ёму слоў (пашырэнне і звужэнне, спецыялізацыя значэнняў). Лексіка-семантычны спосаб адносіцца да так званай другаснай намінацыі, калі для ўтварэння лексем выкарыстоўваюцца найменні, даўно вядомыя мове. Якасныя пераўтварэнні ў паняційнай структуры слова падвяргаліся класіфікацыі з улікам логіка-псіхалагічных асацыяцый (М. Брэаль, В. Вунт, Г. Пауль), эмацыянальных

і функцыянальных момантаў (Г. Шпербер, Э. Веландэр, М.М. Пакроўскі). У сучасных працах вучоных адзначаецца сувязь полісеміі з пераносам наймення, заснаваным на асацыятыўным характары мыслення; з дапамогай яго ў слове ўзнікае семантычная двухпланавасць.

Семантычная дэрывацыя ў тэрміналогіі ў параўнанні з літаратурнай мовай мае свае адметнасці, сярод якіх можна назваць наступныя: 1) высокая ступень прадуктыўнасці адзначанага спосабу ў тэрмінаўтварэнні; 2) у спецыяльнай лексіцы лексіка-семантычны спосаб утварэння – спосаб прыстасавання агульнаўжывальных лексем, у літаратурнай мове – вынік працяглай у часе семантычнай эвалюцыі найменняў; 3) у тэрміналогіі часцей, чым у агульнаўжывальнай лексіцы, пад семантычнае пераасэнсаванне падпадаюць словы з адцягненай семантыкай.

Пры лексіка-семантычным спосабе ўтварэння спецыяльных найменняў адбываецца тэрміналагізацыя агульнаўжывальных лексем, якая заключаецца ў наданні ім новага, спецыяльнага значэння. Вучоныя адзначаюць, што дадзены спосаб быў адным з першых словаўтваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных адзінак і канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, што папярэднічаў часу фарміравання мовы навукі на айчыннай глебе. Гэта звязана, мабыць, не ў апошнюю чаргу з тымі характэрнымі рысамі, якімі валодаюць утвораныя з дапамогай гэтага спосабу адзінкі намінацыі. Да іх ліку можна аднесці сцісласць тэрміна, цесную сувязь яго з роднай мовай, празрыстасць матывацыі, лёгкасць запамінання. Сярод прац, прысвечаных вывучэнню лексіка-семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння, можна адзначыць даследаванні М.Э.Бяловай, Б.М.Галавіна, В.П.Даніленка, Р.Ю. Кобрына, Т.Р. Мішынай, В.М. Прохаравай, В.В. Пятрова, А.В. Супяранскай, у беларускім мовазнаўстве – Л.А. Антанюк, Т.В. Капейко, В.П. Краснея, А.А. Станкевіч, Л.М. Шакуна і інш.

У выніку семантычнай дэрывацыі на базе першапачатковага (агульнаўжывальнага або спецыяльнага) значэння ўзнікаюць вытворныя тэрміналагічныя значэнні. У лексіка-семантычнай структуры значэнняў полісемантаў вылучаецца ядзерная сема (асноўны кампанент значэння – АК), якой падпарадкоўваюцца перыферыйныя семы (дыферэнцыяльныя кампаненты – ДК). Сутнасць і ўнутраны механізм працэсу семантычнага пераўтварэння пры тэрміналагізацыі дастаткова поўна дазваляе выявіць кампанентны аналіз значэнняў слова, які ставіць на мэце раскладанне значэння на мінімальныя семантычныя складнікі. Ён заснаваны на гіпотэзе аб тым, што значэнне кожнай назвы складаецца з семантычных кампанентаў (сем) і што слоўнікавы склад мовы можа

быць апісаны з дапамогай абмежаванай і параўнальна невялікай колькасці семантычных прымет. Паміж лексіка-семантычнымі варыянтамі (ЛСВ) мнагазначнага слова захоўваецца цесная сэнсавая сувязь: другасная намінацыя можа змяшчаць у сабе ядзерныя або/і дыферэнцыяльныя семы першапачатковай і адначасова набываць новыя, што істотна ўплывае на змену семантыкі слова [5, с. 188–192].

Дадзены аналіз дазваляе гаварыць пра існаванне некалькіх тыпаў структурна-семантычных зрухаў пры ўтварэнні тэхнічных тэрмінаў. У працэсе іх асноўны кампанент зыходнага значэння слова можа захоўвацца і набываць новыя дыферэнцыяльныя кампаненты або пераўтварацца ў ДК. Адзін з дыферэнцыяльных кампанентаў можа пераўтварацца ў асноўны або застацца ДК.

Адным з найбольш актыўных спосабаў тэрміналагізацыі намінатыўных адзінак з'яўляецца іх метафарызацыя. Вывучэнне рознабаковых поглядаў вучоных дазваляе ўявіць гэту з'яву як асобы тып вытворна-намінатыўнага значэння, што мае двухпланавы характар, заснаваны на псіхалагічных асацыяцыях па падабенстве прымет, у выніку чаго два прадметы, розныя па сваім паходжанні і прызначэнні, збліжаюцца на аснове якой-небудзь характэрнай рысы (вонкавай формы, знешняга выгляду, размяшчэння, прызначэння або функцыі, дзеяння, а таксама адначасова вонкавай формы і размяшчэння, функцыі і размяшчэння, функцыі і вонкавай формы, размяшчэння, формы і функцыі). "Метафарызацыя ўключае і параўнанне, і аналогію, але, у адрозненне ад аналогіі, яе канчатковы вынік – утварэнне новых паняццяў" [4, с. 78].

Рэалізацыя гэтага працэсу адбываецца на міжсістэмным узроўні: тэрміналагічныя адзінкі ўтвараюцца на аснове пераносу значэння агульнаўжывальнага слова. "Але ўнутры спецыяльнай сферы зносін, у межах мовы навукі, у саміх тэрмінах метафарычная мнагазначнасць не развіваецца" [2, с. 67].

Найбольш прадуктыўны тып семантычнага пераўтварэння пры метафарызацыі аб'ядноўвае ЛСВ на падставе агульнасці дыферэнцыяльных прымет (структурна-семантычная мадэль – **ДКа→ДКт**): *барабан* 'ударны /ДКа/ музычны інструмент /АКа/ у выглядзе цыліндра /ДКа/ або рамы /ДКа/' > 'у машынах /ДКт/ і механізмах /ДКт/ – рухомая /ДКт/ дэталь /АКт/, якая мае форму цыліндра /ДКт/'; *кальцо* 'металічны прадмет /АКт/, які мае форму вобада /ДКа/, абруча /ДКа/, акружнасці /ДКа/ > 'канцавы /ДКт/ пункт аўтобуснага маршрута /АКт/, дзе робіцца паварот /ДКт/ для прадаўжэння шляху /ДКт/ у зваротным напрамку /ДКт/; *касынка* 'трохвугольнай формы

/ДКа/ хусцінка /АКа/, якую нояць /ДКа/ на галаве /ДКа/ або шыі /ДКа/’ > ‘металічны ліст /АКт/ трохвугольнай формы /ДКт/ для павялічэння трываласці /ДКт/ у дэталях /ДКт/ або зборачных адзінках /ДКт/; *талерка* ‘сталовы посуд /АКа/ круглай формы /ДКт/ з шырокім дном /ДКт/ і прыўзнятымі краямі /ДКт/ > ‘дэталь машыны /АКт/, якая мае форму дыска /ДКт/’; *укладыш* ‘ дабавачны /ДКа/ ліст /АКа/, уложаны /ДКа/ у кнігу /ДКа/, газету /ДКа/, сшытак /ДКа/’ > ‘устаўная /ДКт/ частка, дэталь /АКт/ у машыне /ДКт/’ і інш.

Другі прадуктыўны тып (структурна-семантычная мадэль – **АКа→ДКт**) адлюстроўвае працэс пераўтварэння асноўнага кампанента значэння агульнаўжывальнага слова ў дыферэнцыяльны кампанент спецыяльнай назвы: *шарык* ‘невялікі /ДКа/ шар /АКа/’ > ‘шарападобная /ДКт/ дэталь падшыпніка /АКт/, якая знаходзіцца паміж знешняй /ДКт/ і ўнутранай /ДКт/ абоймамі; *вушка* ‘маленькае /ДКа/ вуха /АКа/ > ‘прыстасаванне /АКт/ у дэталях /ДКт/, механізмах машын /ДКт/ дугападобнай формы /ДКт/ з адтулінай /ДКт/ для больш зручнага карыстання /ДКт/’; *каромысел* ‘драўляная /ДКа/ дуга /АКа/ з выемкамі /ДКа/ або кручкамі /ДКа/ на канцах /ДКа/ для пераносу на плячах /ДКа/ вёдзер /ДКа/ і інш. грузаў /ДКа/’ > ‘рычаг /АКт/ у некаторых механізмах /ДКт/ дугападобнай формы /ДКт/’; *санкі* ‘невялікая /ДКа/ зімовая /ДКа/ павозка на палазах /АКа/’ > ‘рухомая /ДКт/ дэталь /АКт/ некаторых машын /ДКт/ і апаратаў /ДКт/, якая па знешнім выглядзе /ДКт/ нагадвае невялікія /ДКт/ санкі /ДКт/’ і інш.

Да трэцяга (непрадуктыўнага) тыпу семантычнага пераўтварэння пры метафарызацыі можна аднесці словы, што захавалі асноўны і, у пэўнай ступені, дыферэнцыяльныя кампаненты структурна-семантычнай арганізацыі агульнаўжывальнага слова (структурна-семантычная мадэль – **АКа→АКт**): *канаўка* ‘невялікая /ДКа/ канава /АКа/ > ‘невялікае /ДКт/ прадаўгаватае /ДКт/ паглыбленне /АКт/ у дэталях машын /ДКт/’; *лента* ‘палоска /АКа/ каляровай /ДКа/ тканіны /ДКа/, якая выкарыстоўваецца для ўпрыгожання /ДКа/, аблямоўкі /ДКа/ і іншых мэт /ДКа/ > ‘доўгая /ДКт/ вузкая /ДКт/ палоска /АКт/ з якога-н. матэрыялу /ДКт/, якая служыць для тэхнічных патрэб /ДКт/’; *цеста* ‘вязкая /ДКа/ маса /АКа/ рознай кансістэнцыі > усякая /ДКт/ густая /ДКт/ маса /АКт/, якая атрымліваецца пры змешванні /ДКт/ цвёрдага /ДКт/, сыпкага /ДКт/ рэчыва /ДКт/ з вадкасцю /ДКт/’ і інш.

Чацвёрты (непрадуктыўны) тып (структурна-семантычная мадэль – **ДКа→АКт**) аб’ядноўвае таксама невялікую колькасць ЛСВ: *клык* ‘зуб /АКа/ вялікіх памераў /ДКа/, які выступае з рота /ДКа/’ > ‘выступ /АКт/ на буферы /ДКт/ легкавога аўтамабіля /ДКт/’ і інш.

Удзел у працэсе метафарызацыі пры ўтварэнні тэхнічных тэрмінаў прымаюць таксама словы з абстрактна-адцягненай семантыкай. Другасныя значэнні гэтым вынікаюць з асацыятыўных сувязей, што ўзнікаюць пры намінацыі адной моўнай адзінкай высокай ступені ўласцівасці і тэхнічнага параметра: *вынослівасць* ‘уласцівасць /АКа/ вынослівага /ДКа/’ > ‘здольнасць матэрыялаў і канструкцый /АКт/ супраціўляцца ўздзеянню /ДКт/ цыклічных /ДКт/ нагрузак /ДКт/’; *дынамічнасць* ‘уласцівасць /АКа/ дынамічнага /ДКа/’ > ‘здольнасць тэхнічнага сродка /АКт/ імкліва павялічваць /ДКт/ хуткасць руху /ДКт/’; *даўгавечнасць* ‘уласцівасць /АКа/ даўгавечнага /ДКа/’ > ‘уласцівасць аб'екта /АКт/ захоўваць працаздольнасць /ДКт/ да наступлення гранічнага стану /ДКт/ пры ўстаноўленай сістэме тэхнічнага абслугоўвання /ДКт/ і рамонту /ДКт/’; *надзейнасць* ‘уласцівасць /АКа/, якасць /АКа/ надзейнага /ДКа/’ > ‘уласцівасць аб’екта /АКт/ захоўваць у часе /ДКт/ ва ўстаноўленых межах значэння /ДКт/ усе параметры /ДКт/, якія характарызуюць здольнасць /ДКт/ выконваць усе функцыі /ДКт/ у зададзеным рэжыме /ДКт/ і ўмовах прымянення /ДКт/’ і інш. Зыходнае і вытворнае значэнні полісеманта аб’яднаны структурна-семантычнай мадэллю **ДКа→ДКт**.

У адрозненне ад метафары, метаніміі ўласціва здольнасць да ахопу сумежных сувязей паміж прадметамі і з’явамі. Пры метанімічным пераносе другасныя значэнні ў тэрміналогіі вынікаюць з асацыятыўных сувязей, што ўзнікаюць пры намінацыі адной моўнай адзінкай: а) дзеяння і месца дзеяння; б) дзеяння і прадметаў або іх частак, што ажыццяўляюць гэта дзеянне; в) дзеяння і яго выніку; г) тэхнічнай установы або прадпрыемства і калектыву, які працуе ў ім; д) прадмета і дзеяння, якое ўтварае гэты прадмет; е) асобы, што выконвае дзеянне, і прыстасавання, пры дапамозе якога гэта дзеянне выконваецца; ж) заводаў і марак машын, што выпускаюцца на гэтых заводах; з) сродкаў перамяшчэння і іх месцазнаходжання.

З назіранняў бачна, што асноўную частку найменняў з метанімічнымі зрухамі складаюць абстрактныя намінацыі. Прадуктыўнасць абстрактных назоўнікаў абумоўлена значнай колькасцю аддзеяслоўных і адпрыметнікавых утварэнняў. Метанімізацыя можа суправаджацца і чаргаваннем катэгарыяльных прымет: назіраецца змена прыметы ‘абстрактнасць’ на ‘канкрэтнасць’.

У семасіялагічным аспекце пры метанімічным пераносе адбываецца з’яўленне ў слове новай архісемы, што змяшчае асноўны кампанент значэння. Папярэдняя архісема ў большасці выпадкаў ператвараецца ў дыферэнцыяльны кампанент значэння: *аўтапрадпрыемства*

‘прадпрыемства /АКт/, якое ажыццяўляе /ДКт/ перавозку /ДКт/ грузаў /ДКт/ і людзей /ДКт/ і падтрымку аўтамабіляў /ДКт/ у прыгодным для эксплуатацыі /ДКт/ стане /ДКт/’ > ‘працоўны /ДКт/ калектыў /АКт/ прадпрыемства /ДКт/’ (першаснае і другаснае значэнні мнагазначнага слова аб’яднаны структурна-семантычнай мадэллю **АКт→ДКт**), радзей дыферэнцыяльны кампанент значэння пераўтвараецца ў інтэгральны (*гудок* ‘механічнае /ДКт/ прыстасаванне /АКт/ для падачы сігналаў /ДКт/ шляхам гудзення /ДКт/’ > ‘працяжны аднастайны /ДКт/ гук /АКт/, сігнал /АКт/’), структурна-семантычная мадэль – **ДКт →АКт**. Не вызначаецца прадуктыўнасцю тып семантычнага пераўтварэння, пры якім у вытворным найменні пры ўзнікненні новай архісемы дыферэнцыяльны кампанент першаснага значэння захоўваецца: *раскідвальнік* ‘той /АКт/, хто займаецца раскідваннем /ДКт/ чаго-н. /ДКт/’ > ‘прыстасаванне /АКт/ для раскідвання /ДКт/ чаго-н./ДКт/’(структурна-семантычная мадэль – **ДКт→ДКт**). Названыя тыпы семантычнага пераўтварэння пры метанімізацыі ўзнікаюць у межах адной галіны тэрміналогіі.

Як вядома, да метаніміі традыцыйна адносіцца і сінекдаха, хаця паміж імі існуе і пэўнае адрозненне. Сінекдаха – замена назвы цэлага назвай асобнай яго часткі або наадварот. Пры сінекдахальным пераносе вытворнае значэнне новых сем не набывае, аднак функцыі сем пры гэтым мяняюцца. “Катэгарыяльна-лексічная сема першаснага значэння становіцца звычайнай, дыферэнцыяльнай, адна з сем памінатыўнага значэння набывае статус катэгарыяльна-лексічнай семы. Функцыя актуальных сем у вытворным значэнні залежыць ад тыпу сінекдахі: “частка – цэлае” або “цэлае – частка”. У першым выпадку семы першаснага значэння адыходзяць на задні план, выступаючы ў якасці імпліцытных сем, у другім – семы першаснага значэння захоўваюцца ў структуры вытворнага” [1, с. 9]. Сінекдаха выкарыстоўвае адзін дэнатат, і для яго абазначэння бярэцца назва адной або некалькіх функцыянальна важных для данай рэаліі частак: *агрэгат* ‘канструктыўнае /ДКт/ спалучэнне ў адно цэлае /АКт/ некалькіх машын /ДКт/, апаратаў /ДКт/ для эфектыўнай сумеснай /ДКт/ работы /ДКт/’ > ‘складаная частка /АКт/ машыны /ДКт/, апарата /ДКт/, якая ўяўляецца як адзінае цэлае /ДКт/, напрыклад, рухавік аўтамабіля /ДКт/, каробка перадач /ДКт/’; *інструмент* ‘усякая прылада /АКт/ для выканання /ДКт/ якой-н. работы /ДКт/’ > ‘сукупнасць прылад /АКт/ для якой-н. работы /ДКт/’. Даны тып лексіка-семантычнага пераўтварэння таксама ўзнікае на ўнутрыгаліновым узроўні (у межах адной галіны тэрміналогіі).

На сучасным этапе ў сувязі з узмацненнем ролі навукі і тэхнікі ў грамадскім жыцці, актыўным выкарыстаннем сродкаў масавай камунікацыі, павышэннем узроўню асветы і культуры спецыяльная лексіка актыўна дэтэрміналагізуецца – адбываецца запазычванне слова з тэрміналагічнай сістэмы і поўнае засваенне яго агульнаўжывальнай мовай. Няспыннае развіццё працэсу дэтэрміналагізацыі тлумачыцца перш за ўсё тым, што спецыяльная лексіка колькасна пераважае над агульнаўжывальнай, таму магчымасці яе пераасэнсавання больш шырокія і разнастайныя. Адным са шляхоў дэтэрміналагізацыі слова з'яўляецца шлях ад метафарычнага выкарыстання да развіцця ў ім устойлівага значэння, якое ў ТСБМ адзначаецца як пераноснае, вытворнае ад спецыяльнага. Семантычныя зрухі ў намінацыях такога тыпу можна ўявіць наступным чынам: "вобразнае пераасэнсаванне → пераноснае ўжыванне → пераноснае значэнне" [3, с. 87].

У працэсе дэтэрміналагізацыі асноўны кампанент спецыяльнага значэння таксама можа захоўвацца і набываць новыя дыферэнцыяльныя прыметы (*аўрал* 'сумесная / ДКт/ работа /АКт/ на марскім /ДКт/ судне /ДКт/, у якой удзельнічае /ДКт/ уся каманда /ДКт/' > 'празмерна спешная /ДКа/ работа /АКа/ ўсяго калектыву /ДКа/, выкліканая адсутнасцю планамернасці /ДКа/ у працы /ДКа/'), што ўплывае на істотныя змены семантычнага аб'ёму слова (структурна-семантычная мадэль – **АКт→АКа,** тып семантычнага пераўтварэння не вызначаецца прадуктыўнасцю).

У некаторых выпадках дыферэнцыяльны кампанент у працэсе семантычнай трансфармацыі пераўтвараецца ў асноўны, структурна-семантычная мадэль – **ДКт→АКа** (*робат* 'аўтамат /АКт/, які выконвае /ДКт/ складаныя дзеянні /ДКт/, падобныя да дзеянняў /ДКт/ чалавека /ДКт/' > 'пра чалавека /АКа/ , які дзейнічае /ДКа/, працуе /ДКа/ механічна /ДКа/, падпарадкоўваючыся чужой волі /ДКа/') або, наадварот, асноўны кампанент --у дыферэнцыяльны, структурна-семантычная мадэль – **АКт→ДКа** (*машына* 'сукупнасць механізмаў /АКт/, прызначаных для пераўтварэння /ДКт/ энергіі /ДКт/, выканання /ДКт/ пэўнай карыснай работы /ДКт/ , збору /ДКт/, захоўвання /ДКт/ і выкарыстання /ДКт/ інфармацыі /ДКт/' > 'пра чалавека /АКа/, які дзейнічае машынальна /ДКа/, бяздумна, як аўтамат /ДКа/'; 'аб чым-н. складаным /АКа/, што дзейнічае /ДКа/ падобна механізму /ДКа/ бесперабойна /ДКа/ і дакладна /ДКа/).

Найбольш прадуктыўны тып семантычнага пераўтварэння пры дэтэрміналагізацыі аб'ядноўвае ЛСВ на падставе агульнасці дыферэнцыяльных прымет (структурна-семантычная мадэль – **ДКт→ДКа**): *руль* 'прыстасаванне /АКт/ для кіравання /ДКт/ рухам судна /ДКт/,

самалёта /ДКт/, аўтамабіля /ДКт/ і пад.’ > ‘пра органы /АКа/ кіравання /ДКа/, кіраўніцтва /ДКа/ чаго-н.’; *паскаральнік* ‘прыстасаванне /АКт/ для павелічэння хуткасці /ДКт/ руху /ДКт/, працэсу /ДКт/’ > ‘тое /АКа/, што дапамагае руху наперад /ДКа/, паскарае развіццё чаго-н. /ДКа/’; *рычаг* ‘дэталь /АКт/ розных машын /ДКт/, механізмаў /ДКт/, звычайна ў выглядзе стрыжня /ДКт/, які служыць для рэгулявання чаго-н. /ДКт/, для кіравання чым-н./ДКт/ > ‘пра тое /АКа/, што прымушае дзейнічаць /ДКа/ каго-н. /ДКа/, прыводзіць у рух /ДКа/ каго- /ДКа/, што-н. /ДКа/’; *рэгулятар* ‘прыбор /АКт/ для рэгулявання /ДКт/ дзеяння /ДКт/ чаго-н. (машыны, механізма і пад.). /ДКт/ > ‘тое /АКа/, што рэгулюе /ДКа/, накіроўвае /ДКа/ развіццё чаго-н. /ДКа/’; *прэс* ‘машына /АКт/, прыстасаванне /АКт/ для апрацоўкі /ДКт/ матэрыялаў /ДКт/ ціскам /ДКт/’ > ‘пра тое /АКа/, што прыгнятае /ДКа/, прыціскае /ДКа/ каго- /ДКа/, што-н./ДКа/.’

Засваенне тэрмінаў агульналітаратурнай мовай і агульнаўжывальных слоў пэўнай тэрміналогіяй у многім тлумачыцца і ўнутрымоўнымі прычынамі. Гэтыя працэсы звычайна адбываюцца тады, калі моўная адзінка ліквідуе дэфіцыт у намінацыі тых ці іншых рэалій, запаўняе пустое месца ў пэўным лексіка-семантычным і тэрміналагічным полі. У гэтым сэнсе тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя прыпадабняюцца працэсу запазычвання слоў з іншых моў. У выніку пашыраецца семантычны аб’ём найменняў, павялічваецца колькасць іх лексічных значэнняў, змяняецца стылістычная афарбоўка. Дадзены працэс актыўна ўзбагачае лексічныя рэсурсы беларускай літаратурнай мовы.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Бирих, А.К. Метонимия в современном русском языке (семантический и грамматический аспект). Автореферат дис. … кандидата филологических наук: 10. 02. 01 / Ленинградский государственный университет. – Л., 1987. – 18 с.

2. Даниленко, В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 247 с.

3. Капанадзе, Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики/ Л.А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 86–103.

4. Петров, В.В. Семантика научных терминов / В.В. Петров. – Новосибирск: Наука, 1982 – 90 с.

5. Станкевіч, А.А. Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках / А.А. Станкевіч. – Мінск, РІВШ, 2012. – 220 с.

УДК 811.161.1’373.231

Т. П. Слесарева

ГЛАГОЛЫ ЧУВСТВ В РОМАНЕ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО КАК СРЕДСТВО ЭКСПЛИКАЦИИ СЕМАНТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИМЕН ПЕРСОНАЖЕЙ

В качестве названия героя имя собственное становится доминантным словом художественного текста и реализует всевозможные качества носителей имени через сочетание с другими словами, в частности с глаголами в предикативных конструкциях. Глаголы распределяются при сочетании с собственными именами лиц в зависимости от семантических особенностей последних, что может служить эмпирической опорой для интерпретации соответствующих характеристик персонажей.

Главной проблемой, стоящей перед писателями, является проблема человека, описание его мыслей, чувств, поступков. Этим и обусловлено ведущее положение имен лиц в художественном произведении.

Одним из приемов, с помощью которых авторы художественных произведений описывают сущность человека, является выделение в нем тех или иных признаков, создаваемых деятельностью человека.

В текстах названия таких признаков часто представлены глаголами. Изображая человека в тексте, писатели выделяют и более подробно описывают одни его свойства и меньше внимания уделяют другим. Это отражается в употребительности сочетаний глаголов с существительными, обозначающими имена собственные.

Из текста романа Ф.М. Достоевского «Братья Карамазовы» нами выписано 14185 глаголоупотреблений: 1343 словоупотребления встретилось в сочетании с именем *Федор Павлович*, 1232 – с именем *Смердяков,* 2574 – с именем *Иван*, 3484 – с именем *Алеша* и 5552 – с именем *Дмитрий.*

Человек – это прежде всего существо чувствующее. В результате количественного анализа полученного языкового материала оказалось, что глаголы чувства занимают первое место среди глаголов других лексико-семантических групп (2 793 глаголоупотребления).

Это служит еще одним доказательством того, что произведения Достоевского – это романы чувств и идей. С ним в мировую литературу вошел особый способ художественной активизации жизни, ориентирующийся в первую очередь на психологию героев.

Глаголы чувств стоят, кстати, на первом месте в сочетании со всеми именами главных героев романа «Братья Карамазовы», кроме *Смердякова,* носитель которого оказался самым «разговорчивым», так как самыми частотными связями с его именем явились глаголы речи, а глаголы чувств – на втором месте.

Что касается глагольного разнообразия, то в романе Ф. М. Достоевского среди глаголов чувств повторяется каждый шестой глагол, а 7,2% приходится на долю глаголов чувств, употребленных только 1 раз.

Среди десяти самых частых глаголов чувства встретились глаголы *хотеть, любить.* Так, на долю глагола *любить* в романе Ф. М. Достоевского приходится 5% (среди глаголов данной группы). И этот факт не является случайным, ведь одна из основных черт, объединяющих все «карамазовское», – сладострастие.

Среди глаголов чувств, сочетающихся с именем *Федор Павлович,* глаголу *любить* принадлежит 5,6% (16 словоупотреблений), с именем *Дмитрий* – 5,5% (57 словоупотреблений), с именем *Алексей* – 5,4% (35 глагольных употреблений), с именем *Иван* – 4% (28 глаголоупотреблений).

И только в сочетании с именем *Смердяков* этот глагол зафиксирован всего лишь 4 раза (2%). На фоне карамазовского сладострастия Смердяков выглядит символически бесплодным. Он ненавидит весь мир, он трус, безбожник, всегда готовый любого предать из страха за свою шкуру.

В романе Ф. М. Достоевского среди десяти самых частых глаголов чувств зафиксирован глагол *верить* (85 глаголоупотреблений или 3%). Это можно объяснить через черты характера тех героев, с именами которых сочетаются эти глаголы.

Самый «верующий» из героев романа «Братья Карамазовы» Алеша. На долю глагола *верить* у него приходится 7,7% (50 словоупотреблений), и это не случайно, ведь Алеша уже в ранней юности обнаруживает стремление уйти из суетного мира, потому что земные страсти чужды ему. Он находит выход из страдания в радостном приятии «мира божьего» и единении со всем и всеми. Алексей – воплощение кротости, смирения и всепрощающей любви. В произведении имя этого героя неоднократно сближается с так называемым Алексеем, божьим человеком из «Жития святых». Этим «житийным» именем в романе называют Алексея Карамазова и ненавидящие, и любящие его. С завистью и ненавистью говорит о нем Ракитин: «Алешенька, божий человечек». И этим же именем с огромной любовью называет

его Дмитрий Карамазов: «Алексей, божий ты человек. Я тебя больше всех люблю».

В 2 раза реже (3,6% или 23 словоупотребления) подобный глагол встретился в сочетании с именем *Иван Карамазов.* В переводе это имя означает «благодатный», «дар бога». И именно этот герой поднимает бунт против религии. Он не верит, что когда-нибудь наступит царство божие и люди, испытав множество страданий, простят друг друга и на земле установится всеобщее примирение и гармония.

Отец Алексея, Федор Павлович, антиклерикал и атеист, хотя бог приемлем для него в корыстных целях. Неудивительно, что с его именем глагол *верить* сочетался в 5 раз реже, чем с именем *Алеша* (1,4% или 4 словоупотребления). Несмотря на то, что в переводе с греческого имя *Федор* означает «божий дар», Карамазов-отец словно нарочно искушает, провоцирует и детей, и посторонних безобразием своего облика. Начиная с первой книги романа, Ф. М. Достоевский упорно именует Федора Павловича шутом. В качестве шута он изображен все время кривляющимся, подхихикивающим, глумящимся над нормально-нравственными человеческими чувствами и отношениями. Федор Павлович не терпел благообразия, порядка, уважения к людям и все взрывал своими вздорными и бессмысленными выходками. Поведение этого героя характеризуется такими глаголами, как *безобразничать, буянить, ломаться, кутить, дебоширить, пьянствовать, шутить, разыгрывать.*

Старший из братьев, Дмитрий, казалось, всегда верил в бога, но религия не мешала ему обижать слабых мира сего. В сочетании с его именем на долю данного глагола приходится лишь 0,7%.

В переводе с греческого имя *Дмитрий* означает «принадлежащий богине плодородия». Исповедуясь брату Алексею, Дмитрий цитирует стихи из стихотворения Шиллера «Элевзинский праздник»:

> Чтоб из низости душою
> Мог подняться человек,
> С древней матерью-землею
> Он вступил в союз навек,

и продолжает: «И когда мне случалось погружаться в самый, в самый глубокий позор разврата (а мне только это и случалось), то я всегда это стихотворение о Цецере и о человеке читал».

Латинская Цецера, греческая Деметра – богиня земного плодородия, мать-земля, и Дмитрий чувствует себя этой матери сыном,

хотя порою и блудным. И Алексей его таким, земляным, воспринимает: «Тут земляная карамазовская сила, как отец Паисий намедни выразился, земляная и неистовая, необделанная».

Да, Дмитрий – человек необузданный, страстный. Сильно бурлит в нем стихия сладострастия, которая и надевает на Дмитрия непроницаемую для окружающих маску безобразных деяний. С его именем в тексте сочетаются такие глаголы, как *кутить* (1% или 10 словоупотреблений), *пьянствовать* (0,3% или 4 словоупотребления), *бушевать, куражиться, развратничать.* У остальных героев романа подобных глаголов не зафиксировано.

Таким образом, учет лексической сочетаемости имени в текстах дает возможность не только описывать его семантические свойства, но и характеризовать конкретными языковыми данными качества носителей этих имен, или героев художественных произведений.

Список использованных источников

1. Белик, А.П. Художественные образы Ф.М. Достоевского. Эстетические очерки / А.П. Белик. – Москва, 1974. – 224 с.
2. Достоевский, Ф.М. Братья Карамазовы / Ф.М. Достоевский. – Минск, 1980. – 880 с.
3. Поспелов, Г.Н. Творчество Ф.М. Достоевского / Г.Н. Поспелов. – Москва, 1971. – 64 с.

УДК 811.161.1’373.2:811.581’373.2

А. Г. Суколен

О СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ЗООНИМА *КРЫСА* В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье на примере зоонима *крыса* рассматривается семантическая структура зоонимов русского и китайского языков, способы её представления. Исследуются переносные значения указанного зоонима с учётом национально-культурных особенностей осмысления русскими и китайцами внеязыковой действительности.

Традиционно термин *семантическая структура слова* широко использовался в отношении полисемантичных лексем, означая систему лексико-семантических вариантов (ЛСВ), отражающих разные стороны окружающей действительности, между которыми

в языке устанавливается смысловая связь. Но в последние десятилетия также «им обозначают внутреннюю организацию отдельных словозначений (ЛСВ) и содержательную структуру моносемичных слов» [1, с. 194]. Особым богатством семантической структуры отличаются *зоонимы* – названия представителей животного мира. В семантической структуре зоонима, как и любой лексемы, выделяется ядро лексического значения, представленное грамматическим и предметно-понятийным макрокомпонентами, раскрывающими когнитивное содержание, отраженное в гиперсеме и гипосемах, и коннотативным макрокомпонентом, указывающим на прагматическое содержание. Вычленяют также околоядерную зону, представленную «периферийными, потенциальными и «скрытыми» семами» [1, с. 201].

Именно на основе коннотации зоонимы во многих случаях, регулярно метафоризуясь и включаясь в сравнения, реализуют свои прагматические свойства. «В результате признак, являющийся ассоциативным и прагматическим в одном лексическом значении, выступает в качестве существенного и семантического в другом» [2, с. 68]. Такого рода переносные значения зоонимов лингвисты называют *зооморфизмами* – метафорическими дериватами зоонимов, образующимися в результате семантического переноса, отражающего общую когнитивную антропоцентрическую тенденцию процесса метафоризации [3, с. 136]. Семантическая структура зооморфизма отличается от семантической структуры зоонима. Коннотативное значение, представленное эмотивно-оценочными семами, на уровне семантической структуры занимает в лексическом значении зооморфизмов позицию семантического ядра, в то время как денотат, представленный предметными семами, оттесняется к периферии. С позиции семантического ядра также «вытесняется» и грамматический макрокомпонент значения, и, таким образом, зооморфизм может характеризовать как человека мужского пола, так и женского, то есть иметь «мегагендерную референцию» [4, с. 301].

Представим структуру лексического значения зоонима *крыса* в русском языке через систему пяти взаимосвязанных лексико-семантических вариантов. ЛСВ 1 – ‘вредный грызун семейства мышей’; ЛСВ 2 – ‘мелкий, ничтожный, приниженный службой чиновник (презр., устар.)’; ЛСВ 3 – ‘тот, кто бросает общее дело в трудный, опасный момент (неод.)’; ЛСВ 4 – ‘человек, ворующий у своих (арест., угол., мол.)’; ЛСВ 5 – ‘девушка с неприятным характером и непривлекательной внешностью, часто агрессивная, хулиганствующая (мол. пренебр.)’. Данные ЛСВ связаны между

собой единством фонетической и графической оболочки, а также частичной общностью сем, входящих в их структуру. Рассмотрим внутреннюю организацию отдельных словозначений.

ЛСВ 1 ‘вредный грызун семейства мышей’: грамматическое значение – существительное, женский род; гиперсема (архисема) – ‘грызун семейства мышей’; гипосема 1 – ‘вредный’; гипосема 2 – ‘мелкий’. Несмотря на то, что данный ЛСВ не имеет коннотации (он лишь определяет название биологического вида), гипосемы, входящие в структуру его лексического значения, развивают отрицательную оценку, так как характеристика ‘вредный’ сама по себе негативна, а характеристика ‘мелкий’, воспринимаясь как ‘отличный от среднего, нормального’, также потенциально может оцениваться отрицательно.

ЛСВ 2 – ‘мелкий, ничтожный, приниженный службой чиновник (презр., устар.)’. В структуре значения зооморфизма *крыса* вычленяются гиперсема 1 ‘мелкий, занимающий низкую должность’; гиперсема 2 ‘ничтожный, приниженный службой’, а также гипосема ‘чиновник, служащий’. Эмоционально-оценочные семы ‘мелкий’, ‘ничтожный’, ‘приниженный’ занимают позицию семантического ядра, определяя негативную, презрительную коннотацию зооморфизма *крыса* в данном ЛСВ. Гипосема ‘чиновник, служащий’ также играет важную роль в формировании отрицательной оценки данного зооморфизма, так как чиновник чаще всего у русского человека ассоциируется с бюрократом. Данный ЛСВ закрепился прежде всего в общеупотребительном фразеологизме *канцелярская крыса* ‘конторский служащий, работник офиса, не имеющий духовных интересов, которые ему заменяют служебные инструкции’. В основе фразеологизма лежит зооморфизм *крыса* в значении ‘мелкий, ничтожный, приниженный службой чиновник’, так как стереотипный образ крысы связан с серым цветом, символизирующим нечто заурядное, убогое и ничем не примечательное как в интеллектуальном, так и в духовном плане.

ЛСВ 3 – ‘тот, кто бросает общее дело в трудный, опасный момент (неодобр.)’. Семный состав данного словозначения представлен гиперсемой 1 ‘боящийся трудностей, опасностей’, гиперсемой 2 ‘бросающий общее дело’ и гипосемой ‘член некого коллектива’. Зооморфизм *крыса* в данном значении ассоциитуется с трусливым и беспринципным человеком, поэтому получает негативную, неодобрительную оценку. Например: *«Нет, донеслось в ответ, – Это ты – крыса. Ты – крыса! Трусливая крыса!»* (Д. Глуховский. Метро). Источником данного ЛСВ является крылатое выражение *Бегут, как крысы с тонущего корабля*, впервые употреблённое английским

драматургом Уильямом Шекспиром в пьесе «Буря» (1611), связанное с поверьем о том, что корабельные крысы, предчувствуя кораблекрушение, заранее покидают судно.

ЛСВ 4 – ‘человек, ворующий у своих (жарг.)’. В структуре данного значения зооморфизма *крыса* вычленяются гиперсема ‘обкрадывающий своих’, гипосема 1 ‘член некого коллектива’. Самым важным для формирования отрицательной оценки зооморфизма *крыса* в данном ЛСВ является даже не то, что крысы, как и многие другие мелкие грызуны, слывут ворами продовольствия, а то, что человек, названный *крысой*, не просто ворует, а опускается на самую низкую ступеньку воровства – воровство у своих товарищей, сотрудников, родственников. Сравн.: *– Ну что, крыса? Всей твоей шайке амба вместе с Амбой! Он пообиднее припечатал главаря «крысой»: на зоне «крысятниками» называют тех, кто ворует у своих* (В. Черкасов. Черный ящик). Данный ЛСВ зооморфизма *крыса* имеет ряд производных лексем: *крысятник* – ‘вор, ворующий у своих товарищей’; ‘заключенный, не делящийся передачами с сокамерниками’; *крысятничать* – ‘воровать у своих’; *крысятничество* – ‘утаивание доли общей добычи’, что свидетельствует о частом употреблении зооморфизма в определённых социальных группах.

ЛСВ 5 – ‘девушка с неприятным характером и непривлекательной внешностью, часто агрессивная, хулиганствующая (жарг., пренебр.)’. Семный состав данного словозначения представлен гиперсемой ‘девушка’; гипосемой 1 ‘неприятная’; гипосемой 2 ‘непривлекательная’; гипосемой 3 ‘агрессивная’. Такой семный состав, включающий в себя компоненты, характеризующие как внешность, так и внутренние душевные качества, свидетельствует о широком оценочном потенциале зооморфизма *крыса* в данном ЛСВ. Например: *Я тоже боюсь обострить что-то, понимая, что он все равно их сын и внук, а я сразу буду крыса и стерва* (Новые родственники – как уживаемся? (форум). В данном контексте зооморфизм *крыса*, находясь в однородном ряду с бранным словом *стерва*, реализует негативную оценку внутренних качеств, подразумевая подлую, мелочную, склонную к неблагочестивым поступкам женщину. Гипосема 2 ‘непривлекательная’ в данном случае не участвует в формировании коннотации. Рассмотрим другой пример: *Варвара Степановна у нас женщина интеллигентная, раньше в музыкальной школе работала, но и она не выдержала, просто визжала от злости: «Ну ты, крыса белобрысая, ещё вернёшься»* (Д. Донцова. Уха из золотой рыбки). Сочетание *крыса белобрысая* даёт оценку не только характеру, но и внешности женщины. Лексема

белобрысая, как правило, используется в том случае, когда хотят подчеркнуть негативное отношение именно к внешнему виду, в отличие от нейтрального *блондинка* в значении ‘девушка со светлыми волосами’.

В китайском языке гнездовой иероглиф 鼠(крыса) – это «общепринятое название млекопитающих животных семейства грызунов. Включает очень много разных видов, небольшая длина тела, хвост, лапы бурого либо чёрного цвета, высокоразвитые резцы, плодовиты. Часто воруют продовольствие, зерновые, уничтожают продукты, способны передавать такие заболевания, как чума. Общепринятое название 老鼠 (крыса, мышь), в некоторых регионах называют 耗子 (крыса, мышь)». Таким образом, животные крыса и мышь в китайском языке обозначаются одними и теми же иероглифами: 老鼠 или 耗子. Кроме того, лексема 鼠 в китайском языке является однозначной и не образует в результате семантического переноса метафорические дериваты. Тем не менее, переносные значения всё же формируются, но не на основе переструктурирования лексического значения за счёт занятия позиции семантического ядра периферийными семами, а в результате добавления к ключевому слову 鼠 слов-мотиваторов, указывающих на эти периферийные семы зоонима, участвующие в формировании переносной семантики. В результате возникают не разные ЛСВ в пределах одного слова, а производные слова и выражения, в которых материально представлены дополнительные семы.

Например, лексемы 鼠盗 (= вороватая крыса) и 鼠窃 (= крыса-вор) имеют значение ‘мелкий жулик, воришка’. Слова-мотиваторы 盗 (= вороватый) и 窃(= вор), участвуя в процессе словообразования, указывают на потенциальную сему ‘воровство’, входящую в семантическую структуру зоонима 鼠 (крыса), которая занимает позицию семантического ядра наряду с гипосемой ‘мелкий’. В данном примере слова-мотиваторы полностью совпадают по смыслу с потенциальной семой зоонима и служат источником негативной оценки производной лексемы.

Внутренняя форма лексемы 鼠胆 ‘трусливый’ определяется компонентами 鼠 (крыса) и 胆 (жёлчный пузырь). Согласно принципам традиционной китайской медицины, «желчный пузырь не только контролирует нашу способность принимать решения, но и указывает на то, что все остальные внутренние органы зависят от «принятия решения». Другими словами, желчный пузырь – тот орган, который «мотивирует» все остальные органы» [5, с. 200].

Слово-мотиватор 胆 (жёлчный пузырь) в данном случае не участвует в формировании оценочности, указывая лишь на орган как на вместилище храбрости. Негативную коннотацию лексема получает за счёт гипосемы ‘мелкий’, являющейся частью предметно-понятийного макрокомпонента значения зоонима 鼠 (крыса). Сравн.: 大胆 (большой жёлчный пузырь) ‘смелый’ и 小胆 (маленький жёлчный пузырь) ‘трусливый’. Кроме того, в китайском языке существует фразеологизм 胆小如鼠 (трусливый как крыса). Крыса – грызун мелких размеров, следовательно, внутренние органы у неё тоже маленькие. Поэтому размеры крысиного жёлчного пузыря стали эталоном, к которому приравниваются размеры желчного пузыря трусливого человека. Например: «我不是老鼠胆，用不着吓唬！» (Я не трус, не нужно пугать!)

Свидетельством того, что зооним 鼠 (крыса) ассоциируется с трусливым человеком, служит и фразеологизм 首鼠两端 (крыса смотрит по сторонам), имеющий значение ‘проявлять нерешительность, колебаться, быть чрезмерно осторожным’. Поведение крысы, которая, выходя из норы, долго оглядывается во все стороны, люди восприняли как свидетельство нерешительности и пугливости грызуна, в то время как данное поведение является следствием особенностей строения зрительного аппарата (угол зрения этого животного обеспечивает небольшой охват пространства). Вероятно, сема ‘нерешительный’ находясь в периферийной зоне семантической структуры зоонима 鼠 (крыса), занимает позицию одного из ядерных компонентов, что и порождает образно-ассоциативные связи между чрезмерно осторожным человеком и крысой. Сравн.: 别首鼠两端的, 快做出决定吧! (= Не нужно быть чрезмерно осторожным, быстро принимай решение!)

Потенциальная сема ‘непривлекательный’, входящая в структуру лексического значения зоонима 鼠(крыса), занимая позицию семантического ядра, реализуется в устойчивом выражении 鼠目(крысиные глаза) – для китайцев признак безобразной, уродливой и непривлекательной внешности. Слово-мотиватор目 (глаза) само по себе, как и в предыдущем примере, также не участвует в формировании оценочности, указывая на определённый орган грызуна – маленькие по размеру и выпученные глаза. В то же время, значение глаз для описания и характеристики человека трудно переоценить. Е.Н. Филимонова, описывая портрет дальневосточной красавицы, цитирует знаменитого китайского философа Мэнцзы (IV в. до н.э.): «Зрачок не может скрыть зла в человеке... Вслушивайся в слова человека,

всматривайся в его зрачки. Разве он тогда сможет скрыть свой характер?» [6, с. 21]. Пристальное внимание глазам уделяли не только философы, но и физиогномисты, считая, что весь жизненный путь человека можно предсказать по лицу. Признаками низкого происхождения у китайцев являются 獐头鼠目(голова безрогого оленя и крысьи глаза). Данный фразеологизм также используется для обозначения человека вульгарной, неприятной наружности. Напр.: 您赞我一表人材，我照镜子看到的是獐头鼠目。哪儿来的什么'才'呀？(Вы хвалите мою красоту, а я смотрю в зеркало и вижу безобразную внешность. Где то, что Вы считаете красивым?).

Скрытая сема 'недальновидный', находящаяся на периферии лексического значения зоонима 鼠 (крыса), также реализуется в устойчивом выражении 鼠目(крысиные глаза) в значении 'узкий кругозор', обусловливая отрицательную коннотацию. Несмотря на удивительную способность крысы приспосабливаться к любой окружающей среде, у нее обнаружено слабое зрение. Эта физиологическая особенность крыс стала предпосылкой для формирования ассоциативного переноса: *крыса* → «плохо видит», «узко мыслит». Скрытая сема 'недальновидный', занимая позицию семантического ядра, реализуется и в общеупотребительном китайском фразеологизме 鼠目寸光 (глаза крысы видят не дальше одного цуня) – 'об ограниченном, обладающем узким кругозором человеке' (*цунь* – наименьшая единица в традиционной китайской системе измерения расстояний, около 3,3 см). Напр.: 根源在于社会愚蠢的偏见和鼠目寸光、缺乏公道，我说！(Истоки социального невежества заключаются в предрассудках, ограниченности и отсутствии правосудия, я говорю!).

Иногда в качестве мотиватора может выступать целое словосочетание. Например, 金毛鼠 (крыса с золотой шерстью) 'о красивом внешне, но гнусном человеке'. Периферийная сема лексического значения зоонима 鼠 (крыса) 'подлый' характеризует здесь душевные качества человека, а словосочетание-мотиватор 金毛 (золотая шерсть) даёт оценку внешности. Поверхностная оппозиция «внешность – душевные качества» заключает в себе в себе более обобщенную оппозицию «небесное – земное», поскольку «золото, по мнению китайских даосов, является квинтэссенцией небесного» [7, с. 122]. При этом крыса является олицетворением чего-то низкого, плотского, земного.

Лексемы 鼠辈 'подлец, мерзавец' (приравненный к крысе) и 鼠子 'подлец' (крысёнок) используется как бранные выражения

и имеют резко негативную коннотацию. Напр.: 哼！这等的<u>鼠辈</u>，也居然敢出来截道， 真是太可笑了！(= Хм! Кто бы мог подумать, что этот подлец осмелится на грабёж, на самом деле смешно!).

Рус. ***крыса***	Кит. 鼠 + слово (словосочетание) – мотиватор
‘мелкий, ничтожный, приниженный службой чиновник’	–
‘тот, кто бросает общее дело в трудный, опасный момент’	‘трусливый человек’; ‘тот, кто проявляет нерешительность, колеблется, чрезмерно осторожен’.
‘человек, ворующий у своих’	‘мелкий жулик, воришка’
–	‘подлец, мерзавец’
–	‘недальновидный, ограниченный человек; человек, обладающий узким кругозором’
‘девушка с неприятным характером и непривлекательной внешностью, часто агрессивная, хулиганствующая’	‘человек вульгарной, неприятной наружности; безобразный, уродливый и непривлекательный’
–	‘красивый внешне, но гнусный человек’

Представим в сводной таблице переносные значения лексико-семантических вариантов зоонима *крыса* в русском языке и значения производных слов от зоонима 鼠 (крыса) в китайском языке, группируя указанные значения с учётом частичного совпадения сем, которые представляют предметно-понятийный компонент лексического значения.

Таким образом, семантическая структура русского полисемантичного зоонима *крыса* может быть представлена системой лексико-семантических вариантов, а китайского 鼠– системой производных слов, имеющих в своём составе зооним и слово/ словосочетание – мотиватор.

Список использованных источников

1. Алефиренко, Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.

2. Апресян, Ю.Д. Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во «Восточная литература» РАН, 1995. – Т.1: Лексическая семантика – 472 с.

3. Гаврилюк, М. А. Зооморфизмы китайского языка как средство

аксиологической характеристики человека / М. А. Гаврилюк // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2013. – № 10 (138). – С. 136–140.

4. Шарова, А. А. Гендерная специфика зооморфизмов в русском языке / А. А. Шарова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – № 10-2. – С. 297–303

5. Мачоча, Д. Функции желчного пузыря / Д. Мачоча // Основы китайской медицины. Подробное руководство для специалистов по акупунктуре и лечению травами. В 3 томах. Том 2. – М.: Рид Элсивер, 2011. – С. 199–203.

6. Филимонова, Е. Н. Портрет дальневосточной красавицы / Е. Н. Филимонова // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М.: МАКС Пресс. – 2006. – Вып. 32. – С. 4 – 42.

7. Багдасарян, В. Э. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов, В. Л. Телицын ; под общ. ред. В. Л. Телицына. – М.: ЛОКИД-ПРЕСС; РИПОЛ классик, 2005. – 490 с.

УДК 811.161.3’367.335:398.91(=161.3)

Н. П. Цімашэнка

БЕЛАРУСКІЯ ПАРЭМІІ СА СТРУКТУРАЙ СКЛАДАНАЗЛУЧАНАГА СКАЗА

У артыкуле разглядаюцца беларускія прыказкі і прымаўкі, якія па сваёй структуры суадносяцца са складаназлучанымі сказамі. Аўтарам аналізуюцца сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі такіх сінтаксічных канструкцый, сродкі сувязі, парадак размяшчэння частак. Акрамя гэтага, даецца характарыстыка складаназлучаных парэмічных сказаў з боку іх пунктуацыйнага афармлення.

Вусная народная творчасць надзвычай добра захавалася не толькі ў памяці беларусаў, але і ў актыўным побыце, адыграла вялікую ролю ў нацыянальнай самасвядомасці, у развіцці літаратуры і мастацтва; яна плённа ўплывае і сёння на працэсы нацыянальнага адраджэння. Пашыраючыся, фальклорныя творы ўплывалі нават на развіццё нацыянальнай мовы і літаратуры. Адным з такіх духоўных здабыткаў беларусаў з’яўляюцца прыказкі і прымаўкі, якія захаваліся ў нашай памяці праз стагоддзі. Гэтыя кароткія, лаканічныя выслоўі ўражваюць сваёй мудрасцю, праўдзівасцю, глыбінёй, разнастайнасцю зместу, шматграннасцю адлюстравання ўнутранага свету чалавека.

Беларускія парэміі напоўнены жыццёвым сэнсам: тут можна знайсці адказы на любыя пытанні, звязаныя з культурай і побытам нашага народа. Актуальнасць даследавання заключаецца ў тым, што беларускія прыказкі і прымаўкі як разнавіднасць фальклорных жанраў маюць цікавы моўны матэрыял для разгляду асаблівасцей розных сінтаксічных адзінак. У даным артыкуле наша ўвага будзе скіравана на парэмічныя канструкцыі, якія па сваёй структуры суадносяцца са складаназлучанымі сказамі (намі прааналізавана больш за 750 такіх сінтаксічных адзінак).

Складаназлучаны сказ у беларускай лінгвістычнай літаратуры разумеецца як складаны сказ, у якім прэдыкатыўныя часткі звязваюцца злучальнымі злучнікамі і ўтвараюць сэнсавае і інтанацыйнае цэлае: *Дзень з алеем, а тры дні галеем* [1, с. 63]*; Ці хто спяшае, ці бязрукі трымае* [1, с. 245]*; Пайшоў па попел, дый чорт ухопіў* [1, с. 259]*; У адных кірмаш, а ў другіх жыцця нямаш* [1, с. 286]*; Аднаго Юрку ўпусцілі, ды ўся хата заюры́лася* [1, с. 309]. Злучальныя злучнікі з’яўляюцца асноўным сродкам сувязі паміж часткамі складаназлучаных сказаў і паказваюць на пэўную раўнапраўнасць частак у гэтых сказах. У залежнасці ад сэнсавых адносін часткі складаназлучаных сказаў могуць быць адносна самастойныя і ўзаемаабумоўленыя.

Адносна самастойныя тыя часткі, якія могуць ужывацца як простыя сказы: *Тварык беленькі, ды розум дробненькі* [1, с. 181]; *Дожд не дубіна – і я (мы) не гліна* [1, с. 202]. Састаўныя часткі такіх сказаў слаба залежаць адна ад другой, таму можна зрабіць іх перастаноўку: *Лета збірае, а зіма праядае* [1, с. 107] і *Зіма праядае, а лета збірае*; *Радні багата, а паабедаць няма дзе* [1, с. 141] і *Паабедаць няма дзе, а радні багата.* У шматлікіх складаназлучаных сказах часткі цесна звязаныя і абумоўленыя. Першая частка такіх сказаў больш самастойная, а другая будуецца ў залежнасці ад першай і вызначаецца яе сэнсам і лексічным складам: *Даў бог дзеці, ды няма дзе <u>іх</u> дзеці* [1, с. 62]*; Шануй каня дома, а <u>ён</u> цябе ў дарозе* [1, с. 121]*; Паноў радасць збірае, а мужыкоў – гора* [1, с. 70]*; Адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве – і ў полі не тухнуць* [1, с. 85]. Зрэдку сустракаюцца выпадкі, калі больш самастойнай з’яўляецца другая прэдыкатыўная частка, а першая з’яўляецца няпоўнай і абумоўлена зместам другой: *Лета на зіму, а зіма на лета працуе* [1, с. 107]*; Мора без вады, а вайна без крыві не бывае* [1, с. 79].

Для мовы беларускіх парэмій найбольш характэрным з’яўляецца ўжыванне складаназлучаных сказаў з абумоўленымі часткамі: *Пан*

з панам пазнаюцца, а мы – у бядзе [1, с. 76]; *Шукае цар царыцы, а пастух пастушыцы* [1, с. 96]. Трэба адзначыць, што ў большасці выпадкаў адна з прэдыкатыўных частак такіх сказаў кантэкстуальна няпоўная (як правіла, другая частка): *Вясну хваляць за дажджы і сонца, а лета – за снапы і вазы* [1, с. 99]; *Гарбатага выпрастае магіла, а ўпартага – дубіна* [1, с. 129]; *Матка дзяцей вучыць, а мачыха сушыць* [1, с. 136]; *Га́дзіна раз са скуры лезе, а здраднік кожны дзень* [1, с. 319]. Радзей абедзве прэдыкатыўныя часткі парэмічнай канструкцыі з'яўляюцца няпоўнымі: *Сарока з куста, а дзесяць на куст* [1, с. 77]; *Не чалавек для грошай, а грошы для чалавека* [1, с. 227]; *Кумка кумцы па сакрэту, а кумка – усяму свету* [1, с. 299].

Што датычыцца структурнай арганізацыі беларускай парэмічнай канструкцыі, то варта адзначыць, што шматлікія складаназлучаныя сказы, прадстаўленыя ў прыказках і прымаўках, характарызуюцца паралелізмам сваёй будовы: *Адзін з сошкаю, а сямёра з ложкаю* [1, с. 59]; *Багаты зажабруе, а каваль запануе* [1, с. 59]; *Багатым жыццё, а бедным выццё* [1, с. 60]; *На базары долі не купіш, а ў судзе праўды не знойдзеш* [1, с. 76]; *Сівізна ў бараду, а чорт у рабрыну* [1, с. 151]; *Быль як смала, а небыліца як вадзіца* [1, с. 158]; *Боты новыя, а пяты голыя* [1, с. 177].

Назіранні паказваюць, што многія беларускія прыказкі і прымаўкі, якія суадносяцца са складаназлучанымі сказамі, характарызуюцца такой структурай, якая збліжае гэтыя канструкцыі з бяззлучнікавымі складанымі сказамі. Гэтым тлумачыцца паралельнае ўжыванне складаназлучаных і бяззлучнікавых парэмічных канструкцый. Параўн.: *Аднаму аж з горла прэ, а другі з голаду мрэ* [1, с. 58] і *Адна бяда міне, другая будзе* [1, с. 58]; *Зямлю не ўгноіш – і хлеба не намалоціш* [1, с. 103] і *Зямлю ўгноіш – хлеба падвоіш* [1, с. 103]; *Старасць – не радасць, а смерць – не пацеха* [1, с. 151] і *Старасць – не радасць, доўг – не карысць* [1, с. 151].

У лінгвістыцы існуе думка, згодна з якой аднародныя галоўныя члены (асабліва выказнікі) істотна змяняюць структуру сказа, у выніку чаго сказ павінен кваліфікавацца як складаназлучаны. Асабліва цяжкае размежаванне аднасастаўных сказаў з аднароднымі галоўнымі членамі і складаназлучаных сказаў, у якіх аднасастаўнымі з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі. Галоўныя члены аднасастаўнага сказа фармальна незалежныя, у іх няма магчымасці падпарадкавацца агульнаму члену. Аднак яны могуць падпарадкаваць агульны для іх член, у якасці якога звычайна ўжываюцца дэтэрмінаванае дапаўненне

або дэтэрмінаваная акалічнасць: ***Ад смерці*** *не адкупішся і не адпросішся* [1, с. 165]*;* ***Усіх людзей*** *не ашукаеш і за белы хлеб не купіш* [1, с. 241]. Параўн. складаназлучаныя сказы: *Новых сяброў набывай*^{1}*, а старых не забывай*^{2} [1, с. 92]*; І службу служы*^{1}*, і сябру дапамажы*^{2} [1, с. 91]*; І кіўну*^{1}*, і маргну*^{2}*, і да сэрца прыгарну*^{3} [1, с. 134]*; Ні шавец*^{1}*, ні кравец*^{2}*, ні каваль*^{3}*, ні стругаль*^{4}*, а проста гаварыльшчык*^{5} [1, с. 273]. Блізкасць такіх пабудоў да складаназлучаных сказаў дае падставу разглядаць іх як пераходную з'яву паміж простымі і складанымі сказамі.

У будове парэмій, якія супадаюць са складаназлучанымі сказамі, назіраюцца выпадкі, калі прэдыкатыўныя часткі маюць агульны даданы член сказа: ***Ад парады*** *язык не адваліцца і зубы не высыплюцца* [1, с. 88]*;* ***Увосень*** *любага госця частуюць малаком, а нялюбага – мядком* [1, с. 118]*;* ***У гультая*** *і страха́ цячэ, і печ не пячэ* [1, с. 261].

Для сувязі частак у складаназлучаных сказах, якімі прадстаўлены беларускія прыказкі і прымаўкі, ужываюцца спалучальныя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя і далучальныя злучнікі, якія адначасова служаць сродкам выражэння разнастайных сэнсавых адносін паміж часткамі.

У складаназлучаных сказах са спалучальнымі адносінамі выражаюцца часавыя і прычынна-выніковыя значэнні (сродкі сувязі: злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*), *дый*). Пры выражэнні часавых адносін дзеянні адбываюцца адначасова ці паслядоўна: *Сабака брэша, ды ніхто не зважа́е* [1, с. 302]*; Удовіна і сякерка не сячэ, і кабылка не вязе* [1, с. 145]*; Да арла паляцела цяцера, і папала цяцера арлу на вячэру* [1, с. 198]. У першых двух сказах выражаецца адначасовасць, у трэцім – паслядоўнасць. У складаназлучаных сказах з адносінамі адначасовасці ці паслядоўнасці выказнікі ўжываюцца пераважна ў адной часавай форме: *Госцю гадзі́, дый сябе глядзі* [1, с. 89]*; Злая іскра ўсё спаліць і сама загіне* [1, с. 281]*; І службу служы, і сябру дапамажы* [1, с. 91]*; І кормяць, і пояць, і ў вочы колюць* [1, с. 282]. Аднак сустракаюцца сказы-парэміі, дзе выказнік выражаны іменнай часцінай мовы (звязка апушчана): *І адно не цукерка, і другое не рэдзька* [1, с. 282]. Менш пашыраны складаназлучаныя сказы з прычынна-выніковымі і ўмоўна-выніковымі адносінамі: першая частка такіх сказаў заключае ў сабе прычыну або ўмову, другая – вынік: *Дай зямлі, і яна табе дасць* [1, с. 101]*; Беражы бацькаву капейку, то і сваю здабудзеш* [1, с. 98]; *Пасадзі на такую (добрую) раллю дзіця, дык і яно вырасце* [1, с. 112]; *Нарэж саланінкі да бацвінкі – і бацвінка будзе смачная* [1, с. 170]; *Няма хлеба і сала – і праца стала* [1, с. 171]*; Кончан баль – і скрыпкі*

ў торбу [1, с. 213]; *Родзіцца ўрода, і фельчар не паможа* [1, с. 233]*; Трапіў злодзей на злодзея, і абодва спужаліся* [1, с. 286]*; Няма мяса – і жаба не прыкра́са* [1, с. 228].

У складаназлучаных сказах з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі ўжываюцца злучнікі *або, альбо, ні-ні, ці, ці-ці, то-то*. Паміж часткамі такіх сказаў выражаюцца адносіны чаргавання, пералічэння ці ўзаемавыключэння з'яў і падзей. Сказы са злучнікамі *то-то, ці-ці* паказваюць на паслядоўную змену падзей, іх чаргаванне ці пералічэнне: *То прапівае і пракурвае, то пракурвае і прапівае* [1, с. 327]*; Ці хто спяшае, ці бязрукі трымае* [1, с. 245]; *Ці ёй (яму і да т.п.) скажы, ці сабаку на хвост прывяжы* [1, с. 306]. Злучнікі *або, альбо* аб'ядноўваюць часткі складаназлучаных сказаў, у якіх гаворыцца пра падзеі і з'явы, што ўзаемна выключаюць адна другую. Акрамя гэтага, у такіх сказах выражаецца няўпэўненасць, сумненне, меркаванне: *Альбо рыбка, альбо піпка* [1, с. 190]. Паўторны злучнік *ні-ні* і яго варыянт *ані-ані* ўжываюцца пры пералічэнні падзей і з'яў у адмоўных сказах: *Ані цыбулькі, ані ўкрышыць* [1, с. 63]*; Ні я ў дзецях, ні я ў ле́цях* [1, с. 139]; *Ні бацька спраўляў, ні сын паганяе (ні сын носіць)* [1, с. 228]*; Ні калі тое было, ні калі тое будзе* [1, с. 300].

У складаназлучаных сказах з супастаўляльнымі адносінамі адна прэдыкатыўная частка супастаўляецца з другой. Паміж часткамі выражаюцца адносіны супастаўлення ці супрацьпастаўлення, граматычным сродкам якіх служаць злучнікі *а, але, аднак, затое, ды* (у значэнні *але*), *дый* (у значэнні *але*), *ажно* і інш. У сказах з супастаўляльнымі адносінамі толькі супастаўляюцца дзеянні, факты, з'явы, прыметы, паказваецца іх адрозненне, неадпаведнасць: *Сабака віляе хвастом, а Гебельс – языком* [1, с. 56]*; Дзесяць дуг, а каня няма* [1, с. 266]*; Багата чаго хочацца, ды не ўсё зможацца* [1, с. 123]*; Каза не хоча на торг, ды вядуць* [1, с. 209]*; Усякі абедае, але не кожны ваду п'е* [1, с. 72]*; На бога спадзявайся, але сам старайся* [1, с. 108]*; Спадзяваўся навячэрацца, ажно кума есці не варыла* [1, с. 236]; *Пайшоў па попел, дый чорт ухопіў* [1, с. 259]. У сказах з адносінамі супрацьпастаўлення паведамляецца пра з'явы, якія супярэчаць адна другой; у такіх сказах змест другой часткі не адпавядае зместу першай: *Гітлер хваліцца, а фрыцы валяцца* [1, с. 54]; *Малая граната, ды многа толку* [1, с. 55]*; Гады старыя, а розум дзіцячы* [1, с. 266]*; Лецечкам няўлежна, затое ўежна* [1, с. 107]*; Госцю гадзі, дый сябе глядзі* [1, с. 89]. Вельмі часта ў беларускіх прыказках і прымаўках паказваецца, што добра для чалавека, а што дрэнна: *Праца чалавека трымае і ўзбагачае, а гультайства псуе* [1, с. 113]*; У людзей пытай,*

але свой розум май [1, с. 239]. Акрамя таго, у парэмічных канструкцыях параўноўваюцца дзеянні, стан людзей: *Матка плача па дзіцяці ад веку да веку, а жонка па гаспадару ад рання да змяркання* [1, с. 136]*; Малады расце (малады мацуецца), а стары да зямлі хіліцца* [1, с. 151]*; Малады сілу паказвае, а стары спосабу шукае* [1, с. 151]*; Абыя́кі двойчы робіць, а скупы тройчы траціць* [1, с. 252]. Трэба адзначыць, што злучнік *а* з'яўляецца самым ужывальным сярод астатніх злучальных злучнікаў: *Багатым жыццё, а бедным выццё* [1, с. 60]*; Бедны пот лье, а багаты яго кроў п'е* [1, с. 60]*; Бяда бяду вядзе, а трэцяя паганяе* [1, с. 61]*; Адно ў мыслях, а другое на языку* [1, с. 309]*; З воч іскры сыплюцца, а з языка мёд цячэ* [1, с. 311]*; Кошку ла́шчаць, а яна кіпцюры выпускае* [1, с. 312]*; Пасадзі свінню за стол, а яна і ногі на стол* [1, с. 322]. У сказах такога тыпу вельмі часта шляхам супрацьпастаўлення перадаецца параўнанне: *У гасцях добра, а дома лепей* [1, с. 94]*; Родная маці б'ючы ра́наў не наробіць, а мачыха і гладзячы параніць* [1, с. 141]*; Знайка па дарожцы бяжыць, а нязнайка на печы ляжыць* [1, с. 206]. Акрамя таго, у беларускіх прыказках і прымаўках, дзе прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны пры дапамозе злучніка *а*, змяшчаюцца рэкамендацыі рознага тыпу: *Сон на заўтра адлажы, а справу сёння зрабі* [1, с. 116]; *У будны дзень згуляць грэх, а ў святы дзень зрабіць не грэх* [1, с. 117]; *Яду на заўтра адлажы, а справу сёння зрабі* [1, с. 121]; *Думай з вечару, а рабі з рання* [1, с. 202]; *З агнём не жартуй, а вадзе не вер* [1, с. 204]; *Ка́шу вары густую, а ў дарогу бяры торбу не пустую* [1, с. 212]; *Не спяшайся языком, а спяшайся справаю* [1, с. 225]; *Не хваліся за сем дзён, а хваліся за сем год* [1, с. 227]; *Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы* [1, с. 227]; *У людзей пытай, але свой розум май* [1, с. 239].

У складаназлучаных парэмічных сказах з далучальнымі адносінамі другая частка далучаецца да першай і заключае ў сабе пэўную заўвагу, дадатковае паведамленне, вывад. У якасці сродкаў сувязі ўжываюцца злучнікі *і, ды і, а то* і інш. Аднак канструкцыі такога тыпу не распаўсюджаны ў народнай мове: *На ўсё сяло адзін вол – і той гол* [1, с. 67].

У складаназлучаных сказах могуць аб'ядноўвацца тры і больш прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца як адны і тыя ж адносіны (аднатыпныя), так і розныя семантыка-сінтаксічныя адносіны (разнатыпныя): *І холадна, і голадна, і дадому далёка (пра фашысцкіх салдатаў)* [1, с. 55]*; І тут гу-гу, і там гу-гу, і нічога разабраць не магу* [1, с. 298] (выражаюцца аднатыпныя спалучальныя адносіны)*; І з Бягомля бягом, і Ра́дашкавічам не ра́ды, а з Лагойска –*

бітых на лагожках [1, с. 55]; *І ты тут, і я тут – а сабакі гаршкі б'юць* [1, с. 103]*; Не ты казаў, а сарока ляцела ды варона ў яе на хвасце сядзела* [1, с. 271] (выражаюцца разнатыпныя адносіны: у першым і другім сказах – спалучальныя і супастаўляльныя, у трэцім – супастаўляльныя і спалучальныя).

У межах складаназлучаных парэмічных канструкцый, як правіла, аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі, якія суадносяцца:

1) з простымі двухсастаўнымі сказамі: *Чорт душу выйме, а пан скуру здыме* [1, с. 73]*; Рада людзей гуртуе, а крык і свіст разганяе* [1, с. 93]*; У стральца дым густы, ды абед пусты* [1, с. 118];

2) з простымі аднасастаўнымі сказамі: *Думай з вечару, а рабі з рання* [1, с. 202]*; Вачам завідна, ды страўніку не пажыўна* [1, с. 177]*; Дзесяць дуг, а каня няма* [1, с. 266];

3) з простымі аднасастаўнымі і двухсастаўнымі сказамі: *Ёсць зубы, ды хлеба няма да губы* [1, с. 63]*; Прыбяры пень, дык і пень будзе харошы* [1, с. 180]*; Быў квас, ды не было вас* [1, с. 265]. *Авечку стрыгуць, а баран дзівіцца* [1, с. 264].

Часцей за ўсё прэдыкатыўныя часткі беларускіх прыказак і прымавак, што паводле сваёй структуры супадаюць са складаназлучанымі сказамі, з'яўляюцца поўнымі (*Пушны хлеб – не голад, а зрэбная кашуля – не галізна* [1, с. 172]*; Хацела б душа да раю, ды грахі не пускаюць* [1, с. 242]*; Праўда халодная, а мана́ цёплая* [1, с. 301]), аднак сустракаецца нямала сінтаксічных пабудоў, дзе адна з частак (як правіла, другая) выступае як няпоўная: *Рана загоіцца, а злое слова ніколі* [1, с. 162]*; Парожняя бочка звініць, а поўная маўчыць* [1, с. 301]; *Чужую бяду і рукамі развяду, а сваёй і віламі не сапхну* [1, с. 306]. З боку структурнай арганізацыі прэдыкатыўныя часткі часцей за ўсё развітыя няўскладненыя: *Рыбак рыбку пячэ, а мыслівы лапці пляце* [1, с. 115]*; Свіння не родзіць бабра, а сава не выведзе арла* [1, с. 234]*; Не радзіў мак сем год, а голаду не было* [1, с. 225]. Беларускія складаназлучаныя парэмічныя канструкцыі з ускладненымі прэдыкатыўнымі часткамі – з'ява даволі рэдкая. Сярод кампанентаў, што ўскладняюць састаўныя часткі такіх прыказак і прымавак, можна вылучыць наступныя:

– пабочныя канструкцыі: *Пан балюе, а наш брат, знай, будуе ды бядуе* [1, с. 69] (ускладнена другая прэдыкатыўная частка); *Стары, кажуць, зму́ста, ды без яго ў двары пуста* [1, с. 152] (ускладнена першая прэдыкатыўная частка);

– аднародныя члены: *Пан балюе, а наш брат, знай, будуе ды бядуе* [1, с. 69] (ускладнена другая прэдыкатыўная частка); *Прыйдзе*

каза да ваза́, папросіць сена, а мы ёй пугі дамо [1, с. 330] (ускладнена першая прэдыкатыўная частка); *Свой сячыся, рубайся, а чужы не мяшайся* [1, с. 142] (ускладнена першая прэдыкатыўная частка); *Не частуй мяне ні піўцом, ні вінцом, а прывітай мяне шчыранькім слаўцом* [1, с. 161] (ускладнена першая прэдыкатыўная частка);

– адасобленыя члены: *Не глядзі на мяне, на фэст ідучы, а глядзі на мяне, лён тручы* [1, с. 137] (часткі ўскладнены адасобленымі акалічнасцямі *на фэст ідучы*, *лён тручы*);

– параўнальныя канструкцыі: *Апрануты, як пава, але брыдкая слава* [1, с. 137] (ускладнена першая прэдыкатыўная частка);

– прыдаткі: *Пісаў пісака – і сам не прачытае, небарака* [1, с. 274] (ускладнена другая прэдыкатыўная частка);

– звароткі: *Божа, дапамажы, а ты, нябожа, не ляжы!* [1, с. 98] (ускладнены дзве прэдыкатыўныя часткі).

Пунктуацыйнае афармленне складаназлучаных парэмій, як правіла, адпавядае правілам сучаснай беларускай мовы: *Бацька ў салдатах, а ў дзяцей кашуля ў латах* [1, с. 78]; *Жонка як жонка, але мілей родная старонка* [1, с. 81]; *На чужой старане і жук – мяса, і старую бабу маладзіцаю назавеш* [1, с. 82]; *Ад парады язык не адваліцца і зубы не высыплюцца* [1, с. 88]*; Недаясі – і калёсы прадасі* [1, с. 170]; *Няма мяса – жаба не прыкра́са* [1, с. 228]; *Злая іскра ўсё спаліць і сама загіне* [1, с. 281]. Аднак сустракаюцца прыказкі і прымаўкі з няправільнай расстаноўкай знакаў прыпынку. Часцей за ўсё гэта адсутнасць коскі паміж прэдыкатыўнымі часткамі: *Радасць не ў дастатку і шчасце не ў багацці* [1, с. 232]; *І воўк сыты і козы цэлыя* [1, с. 207]; *І санлівага дабудзішся і лянівага дашлешся* [1, с. 208]; *І не дай і не лай* [1, с. 282]; *І бога маліць (і богу маліцца) і чорта не гнявіць* [1, с. 311]. Неабходна заўважыць, што побач сустракаюцца аналагічныя па структуры парэміі, дзе коска стаіць паміж прэдыкатыўнымі часткамі: *І ракаў не хачу, і ног не прамачу* [1, с. 208]; *І піць не хачу, і грошай не плачу́* [1, с. 208]. Нярэдка ў парэмічных тэкстах сустракаецца аўтарская пастаноўка працяжніка, часам зусім неапраўданая: *Грамада́ за аднаго – і адзін за грамаду* [1, с. 86]*; Згодаю двор збудуеш, а нязгодаю – гатовае разгубіш* [1, с. 86]*; Канчай – і прабачай* [1, с. 91]*; Пяць пальцаў на руцэ – і ўсіх шкода* [1, с. 140]*; Старасць – не радасць, а смерць – не пацеха* [1, с. 151]*; Пушны хлеб – не голад, а зрэбная кашуля – не галізна* [1, с. 172]*; У акне добра, а за акном – лепей* [1, с. 239]*; У ладным адзенні, а бруд – аж блішчыць* [1, с. 275]*; Гутар, гутар – а валы ў жыта!* [1, с. 296]*; Пазычыў на час, дый – у добры час* [1, с. 314]*; Даваць давалі, – але з рук не пускалі* [1, с. 310];

Пісаў пісака – і сам не прачытае, небарака [1, с. 274] (параўн. *Злая іскра ўсё спаліць і сама загіне* [1, с. 281]). Такім чынам, сустракаюцца аднатыповыя сінтаксічныя канструкцыі з розным пунктуацыйным афармленнем. Параўнайце наяўнасць працяжніка паміж часткамі ў першым сказе і яго адсутнасць у другім (акрамя таго, у другім сказе паміж дзейнікам і выказнікам стаіць працяжнік, а па правілах беларускай пунктуацыі ён не патрэбны): *На ўсё сяло адзін вол – і той гол* [1, с. 67] і *Адзін сынок Юзік і той – як арбузік* [1, с. 126]. Ёсць прыказка, дзе паміж часткамі ўвогуле адсутнічаюць знакі прыпынку: *Адна капейка і тая рабром* [1, с. 264].

Такім чынам, парэміі беларускай мовы, з'яўляючыся люстэркам нацыянальнай культуры, змяшчаюць у сабе вялікі аб'ём інфармацыі пра побыт і звычкі нашага народа і маюць багацейшы матэрыял для далейшых лінгвістычных даследаванняў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск: Бел. навука, 2004. – 494 с.

УДК 811.161.3'373 : 398.92 : 81.161.3'373.421

Н. И. Шабулдаева

СОЧЕТАНИЕ *СПРАВЫ СПРАЎЛЯЦЬ* И ЕГО СИНОНИМЫ В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассмотрены белорусские тавтологические сочетания с семантикой 'делать, работать', представляющие собой сочетание пере-ходного глагола с прямым дополнением, выраженным однокоренным существительным в форме винительного падежа. Установлено, какие глаголы с указанной семантикой и однокоренные им существительные способны вступать в синтагматические отношения друг с другом.

Белорусский язык, наряду с другими восточнославянскими языками, из значительно более древних своих состояний унаследовал такую синтаксическую конструкцию, как парегменон. Она характеризуется тем, что объединяет два однокоренных слова, обычно это глагол и зависимое от него существительное, в одно словосочетание, так

называемый собственно лексический парегменон (*работу рабіць*). Возможно также объединение и синонимов (*справы чыніць*) – лексико-семантический парегменон* [1]. Автором описаны типы парегменона в русском языке [2]. Типы тавтологических сочетаний в белорусском языке ещё нуждаются в подробном описании. Однако уже сейчас можно сказать, что некоторые конструкции совпадают в белорусском, русском, а также и в украинском языке.

В данной статье рассмотрены белорусские тавтологические сочетания с семантикой ‘делать, работать’, представляющие собой сочетание переходного глагола с прямым дополнением, выраженным однокоренным существительным в форме винительного падежа. Мы ставим перед собой цель установить, какие глаголы с указанной семантикой и однокоренные им существительные способны вступать в синтагматические отношения друг с другом.

Синонимичными глаголами со значением ‘делать, работать’ являются: *рабіць, спраўляць, тварыць, чыніць*. К синонимичным существительным относятся: *дзела, работа, справа, творы*.

Обнаружены сочетания *работать на работах* (*…на пэнсію з быткамбінату, дзе <u>рабіў на розных работах</u>*) и *працаваць на працах* (*На Салаўках працаваў на цяжкіх фізічных працах, трымаўся самастойна*), образующие другой тип тавтологического сочетания.

Приведём значения рассматриваемых глаголов: *рабіць* ‘займацца чым-н., праяўляць якую-н. дзейнасць, паступаць якім-н. чынам’; ‘працуючы, вырабляць, майстраваць’; ‘працаваць дзе-н., кім-н.’ и др. [3 IV, 548]; *спраўляць – справіць* ‘зрабіць, выканаць’ [3 V (1), 273]; *тварыць* ‘ствараць у працэсе творчай дзейнасці’; ‘рабіць, здзяйсняць’ [3 V (1), 488]; *чыніць* ‘рабіць, учыняць, тварыць’ [3 V (2), 327].

Существительные употребляются со следующими значениями: *дзела* разговорное ‘тое што і справа’ [3 II, 166]; *работа* ‘кола заняткаў, справа, дзейнасць’, ‘служба, праца ў якой-н. установе’ и др. [3 IV, 548]; *справа* ‘работа, занятак’ [3 V (1), 271]; *твор* ‘прадукт творчай працы’ [3 V (1), 489].

Материалы Белорусского национального корпуса позволили выявить следующие возможные сочетания этих глаголов и существительных друг с другом: *рабіць дзела, работу, справы; тварыць дзела, работу, справы, творы; спраўляць работу, справы; чыніць дзела, справы.*

Собственно лексический парегменон *рабіць работу* очень

* Термины предложены автором [2].

популярен. Белорусский национальный корпус представил более ста примеров употребления данного сочетания. Тексты относятся по большей части к художественному стилю: *Ды якія могуць быць просьбы? Работу не рабіць бы пустую*…(Анатоль Бароўскі. Прадчуванне Айвы. Апавяданне-быль); *Кожную раніцу мама пачынала рабіць адну і тую ж работу – тапіла ў сажалцы тарканы*.(Сяргей Давідовіч. Замалёўкі) [4].

Обнаружены также примеры употребления данного выражения и в публицистическом стиле: *Мне здаецца, што наш семінар у пэўнай ступені садзейнічаў і гэтай мэце. Ён зрабіў свой унёсак у развіццё палітычнага жыцця ў Беларусі, вашай эканомікі, а таксама ў мір і бяспеку. Гэта значыць, што мы працягваем рабіць нашу работу* (БелаПАН. Кіраўнік ПА АБСЕ Жаао Саарэш: Беларусі неабходна мяняць імідж); *Калі я сустрэў выдатную кнігу, альбо прачытаў апавяданне, якое мне вельмі спадабалася, то сто працэнтаў, што на наступны дзень, калі я сяду рабіць сваю чорную работу, мне будзе значна лягчэй* (Звязда. Інтэрв'ю з "літаратурным неграм") [4].

Приблизительно половина обнаруженных нами примеров, помещённых в корпусе, относится к белорусскому переводу Священного Писания: *,,Шэсьць дзён рабіце работу, а сёмага дня мае быць у вас сьвята, сыбота супачынку СПАДАРУ; кажны, хто будзе рабіць у яе работу, памрэць"* (Сьвятая Біблія: Кнігі Старога і Новага Закону) [4].

Расположение компонентов в данном сочетании свободное, однако чаще встречается конструкция, где в препозиции стоит глагол. Существительное почти всегда при себе имеет определяющее слово, которое характеризуется самыми разными в семантическом отношении словами и выражено словами разных частей речи.

Слово *работа* сочетается с местоимениями разных разрядов: притяжательными: *сядзець з машынкай ці мальбертам і рабіць сваю галоўную ў жыцці работу; слухалі старога бацьку, і кажны рабіў сваю работу; Гэта значыць, што мы працягваем рабіць нашу работу; За работу ягоную, каторую ён рабіў супроці*; указательными: *Калі хто пачынае рабіць гэтую самую работу больш лёгкім спосабам*; неопределёнными: *працягваю хадзіць, размаўляць і нават рабіць нейкую работу*; относительными: *Я хадзіў лёгка і рабіў кожную работу з захапленнем; Ён напоўніў іх мудрасьцю сэрца, рабіць усялякую работу ґравэра*; отрицательными: *Нельга ў той дзень рабіць ніякай работы*.

Прилагательные, употребляющиеся в роли определения, очень разнообразны и характеризуют слово *работа* со следующих точек зрения:

а) различного рода деятельность: *Бацька раніцамі малаціў, а я шавецкую работу рабіў*; *ціха адказаў Антось, – як рабіць паліцыйную работу.; Пасля ён рабіў звычайныя слясарныя работы, выконваў; ніякае рамеснае работы не рабіце; калі б ён рабіў партыйную работу і менш умешваўся; робім вялікую прапагандную беларускую работу; ня сіль яго рабіць работы нявольніцкія*;

б) модальная оценка: 1) положительная: *сядзець з машынкай ці мальбертам і рабіць сваю галоўную ў жыцці работу; …спрактыкавана і доўга – нібыта рабілі не надта прыемную, аднак абавязковую работу*; 2) отрицательная: *Тое, што робім марную работу, разумелі ўсе; Я вашай хамскай работы ніколі не рабіла; Работу не рабіць бы пустую …; ведалі, што за нялюдскую работу робіць ён у сваім пастарунку; нечаканае ўзбягае на яе думкі, робіць нецікавую работу; Радаўніцы, едзем на могілкі, робім самую чарнавую работу; ён проста настырнічаў, вымушаў іх рабіць дурную і недарэчную работу; Каб брудную работу іншыя рабілі; якую б чорную работу ні рабіў чалавек; Што ты там сярод нашых суайчыньнікаў робіш падрыўную варожую работу супраць нашай радзімы; дзе і рабілі сваю брудную здрадніцкую работу*; 3) нейтральная: *…яго і жэст, а рукі рабілі звыклую работу; Прыглядаўся гэтак, быццам рабіў няцікавую, але патрэбную для яго*.

в) гендерная: *бабскую работу рабіла раней Аксеня; Усю работу, і мужчынскую, і бабскую...*

г) физическая возможность: *ад капання зямлі і іншых непасільных работ, якія рабіла яна дзевятнаццаць гадоў; сядзеў у хаце, бо цяжкай работы рабіць не мог, хварэючы ледзь; Яго жонка рабіла работу болей лёгкую і болей далікатную*.

д) её разнообразие: *…там многа людзей, якія робяць усялякую работу; Кожную раніцу мама пачынала рабіць адну і тую ж работу*.

Выявлен пример несогласованного определения к слову *работа*, выраженного существительным: *цярпі патугі, рабі работу евангелістага* [4].

В белорусском переводе Священного Писания находим пример, когда два синонимичных глагола стоят рядом: *Шэсьць дзён працуй і рабі ўсі работы свае.* В русском переводе в данном случае используются так же два глагола: *Шесть дней работай и делай все дела твои*. Мы видим, что белорусскому *працуй* соответствует русское *работай*, а белорусскому *рабі – делай*, не употребляющемуся в белорусском языке.

В немногочисленных примерах параллельного русско-

белорусского подкорпуса Национального корпуса русского языка находим перевод крайне популярного в русском языке сочетания *делать дело* белорусским сочетанием *рабіць работу*: А *Двое из сумы свое дело делают: бьют, колотят, только дубины посвистывают.* (народная сказка. Скатерть-самобранка, кошелек-самотряс и двое из сумы) – *А Двое з торбы сваю работу робяць: б'юць, малоцяць, толькі дубінкі пасвістваюць.* (Абрус-самабор, кашалёк-саматрас і двое з торбы); *Едигей как мужчина с виду вроде здоровый подряжался на разгрузку и погрузку разную, а Укубала дело делала*. (Чингиз Айтматов. И дольше века длится день (Буранный полустанок) (1980–1984)) – *Едыгей, як мужчына нібы цягавіты, дамаўляўся на работу, а Укубала тую работу рабіла*. (Чынгіз Айтматаў. Буранны паўстанак (І вякуе дзень даўжэй за век)) [5].

В произведении В. Быкова найден один пример, в котором использовано сочетание *дзела дзелаць*, представляющее собой явный русизм: *Трэба дзела дзелаць, а ён пачне рассуждаць: так ці не так, правільна – няправільна* (В. Быкаў. Круглянскі мост).

Тавтологическое сочетание *рабіць справу* употребляется значительно чаще (по данным Белорусского корпуса), чем вышерассмотренное *рабіць работу* (164 и 103). Строение этих сочетаний не отличается друг от друга, компоненты располагаются свободно: *наагул, досыць гуляць, пара рабіць справу – быць каля тураў і ягоную царову справу рабіць* [4].

Стилистическая характеристика данного парегменона также разнообразна: художественный стиль: *Дый наагул, досыць гуляць, пара рабіць справу…*(Антон Адамовіч. Каханы горад); *Раскажу, як жыў мужыцкі Хрыстос далей, якія рабіў справы, як знайшоў з Анеяй свой шлях і сваю зорку, як прыдбаў сабе і сябрам разуменне, вечную славу і вечную маладосць, але цяпер досыць аб гэтым* (Уладзімір Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні); – *А што, за сталом хіба не робяць справы? – адгукнуўся адразу той, у пінжаку* (Іван Мележ. Завеі, снежань).

Имеются также примеры употребления выражения *рабіць справу* в публицистическом стиле: *Гэтая навала робіць справу змагання з беларускаю культураю і яе льга выкараніць толькі тады, калі нашы літаратары стануць тут свядомымі і дзейнымі, калі яны адчуюць усю сваю адказнасць* (Кузьма Чорны. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры).

Данное сочетание используется и в белорусском переводе Священного Писания: *Бязбожны робіць справу ненадзейную, а таму, хто сее праўду – узнагарода пэўная* (Біблія); *Шэсьць дзён рабі справы*

твае, а ў сёмы дзень супакойся, каб адпачыў вол твой і асёл твой, і супакоіўся сын рабыні тваёй і прыхадзень (Біблія).

Материал показывает, что определения к слову *справа* самые разнообразные в семантическом отношении. Как и в случае с собственно лексическим парегменоном *рабіць работу*, тут мы имеем огромное количество примеров, в которых определяющим словом выступает притяжательное местоимение *свой*: *Так, ягоная агітацыя рабіла сваю справу, частка гарадоў здалася; …таму Стайнік робіць свае справы беспакарана; Ген рабіў сваю разбуральную справу*.

Корпус белорусского языка располагает примерами, в которых, кроме определения *свой*, имеются и другие определения. Важность происходящего события передаётся определениями *Божы, святы* и др.: *узяўшы ўладу ў свае рукі, рабіць Божыя справы; Першым – таму, што яны рабілі мілую Богу справу; Пракляты, хто справу Гасподнюю робіць абы як; упэўненыя, што робяць святую справу; быць каля тураў і ягоную царову справу рабіць;ён будзе рабіць вялікую справу, патрэбную для ўсіх; што, даглядаючы Ільіча, робіць вельмі важную справу*.

При положительной оценке дела используется прилагательное *добрая*: *нават пахваліў, што добрую справу ўзяліся рабіць*. Для характеристики отрицательного дела (события) выявлен несравненно более обширный инвентарь лексем: *адчуў, не зразумеў, што раблю агідную справу; Ген рабіў сваю разбуральную справу; Гэтую грэшную і далікатную справу колішняя блудніца рабіла; Сваю цяжкую і не зусім пашаноўную справу калгасныя будаўнікі рабілі моўчкі; – Нікіфар, можа, мы робім нядобрую справу; з самага пачатку не рабілі ў Гародні больш чорнай справы; знішчыць, каб не замінаў рабіць брудную справу; Заруба рабіў сваю крывавую справу і аставаўся беспакараным*; *нейкім унутраным чуццём зразумелі, што робяць адну вельмі небяспечную справу; Бязбожны робіць справу ненадзейную; Бязбожны робіць памылковую справу*.

С гендерной точки зрения слово *справа* характеризуется прилагательным *жаночая* (*застаўся з двума малымі, жаночую справу па гаспадарцы рабіў усю сам*), в противовес слову *работа – бабская*.

Ежедневная работа также определяется синонимическим рядом: *не зважаючы на зборы, рабіў сваю паўсядзённую справу; без усялякага ўнутранага хвалявання, нібы рабіў самую звычайную справу; робячы будзённую справу*.

В меньшей степени, чем в сочетании *работу рабіць*, слово *справа* сочетается со словами, характеризующими его с точки зрения рода

деятельности: *ён бацькаў сын і будзе рабіць бацькаву справу; задзіралі носа ад славы і паціхеньку рабілі свае справы – артыстычныя і баявыя; я сказаў ігнараваць гэтага чалавека ды рабіць сваю нацыянальную справу.*

Описание совместного дела также нашло своё отражение: *Адну справу робім, і я разлічваю на вас; уважаючы, што такім чынам робяць супольную справу ў барацьбе з расейскім…*

Лексема *справа* в исследуемом выражении имеет ещё целый ряд определений: *толькі гэта рабіла лягчэйшай справу; Папоў, як і заўжды, робіць у нас самую тонкую справу; Андрэй рабіў выгадную справу; не павінен маўчаць, а павінен рабіць новую справу; Рыбнік стаяў у гэтым натоўпе і рабіў дзіўную справу; развважаць на гістарычныя тэмы, але рабіць канкрэтную справу; пакуль ёсць магчымасць, рабіць нейкую справу*.

Белорусско-русский подкорпус Национального корпуса русского языка приводит пример перевода белорусского выражения *рабіць справу* также парегменоном *дело делать*, как и в предыдущем случае: *I не ведалі, што адну справу робім*. (Іван Шамякін. Сэрца на далоні (1960-1963)) – *И не знали, что одно дело делаем*. (Иван Шамякин. Сердце на ладони).

Лексико-семантический парегменон *рабіць дзела* используется в небольшом количестве примеров. Его употребили некоторые основоположники белорусской литературы: *Сваё дзела як трэба рабіў* (Францішак Багушэвіч. Ахвяра); *Хацелася яму самому не стаяць каля свае будкі ціха і спакойна, а рабіць якое-небудзь дзела, якое магло б быць відавочным і карысным для ўсіх. Вялікае дзела робяць яны* (Кузьма Чорны. На беразе); *Рабіў сваё дзела нядбала, няўважна* (*Міхась Зарэцкі. Ворагі*). Трижды это выражение приводится в переводе Нового Завета 1931 года: *Мне трэба рабіць дзе́ла Таго, што паслаў Мяне́, пакуль дзе́нь; надыходзе ноч, калі ніхто ня можа рабіць. Але ты будзь чуйны ў-ва ўсім, цярпі і гора, рабі дзе́ла дабраве́шчаньня, служэньне твае́ выпаўняй. Калі- ж прыдзе да вас Цімахве́й, глядзе́це, каб быў у вас бясьпе́чны; бо дзе́ла Госпада робіць, як і я* (Новы Запавет).

Собственно лексический парегменон *спраўляць справы* значительно менее употребителен (5 примеров). Один пример относится к художественному стилю: *кошка любіла спраўляць свае вялікія і малыя каціныя справы ў родным пад'ездзе* (Маргарыта Прохар. Сіняя птушка, альбо Спроба несур'ёзнага дэтэктыва). Четыре примера использования этого выражения обнаружено в белорусском

переводе Священного Писания: „*Я ж маю сьветчаньне большае за Яанава, бо справы, што даў мне Ацец скончыць, самыя тыя справы, каторыя Я спраўляю, сьветчаць празь Мяне, што Ацец паслаў Мяне; Ты накануеш супакой нам, бо нават усі справы нашыя Ты спраўляеш нам; Дык сказалі Яму: „Што нам рабіць, каб спраўляць справы Божыя ?; Я маю спраўляць справы Таго, хто паслаў Мяне, пакуль ё дзень; надыходзе ноч, калі ніхто ня будзе спраўляць* (Сьвятая Бібля: Кнігі Старога і Новага Закону). Можно видеть, что во всех этих случаях идёт речь о Творце.

Лексико-семантический парегменон *спраўляць работу* зафиксирован только в четырёх примерах, относящихся к художественному стилю: *І як жа не злавацца: каровы галодныя рыкаюць, авечкі бляюць, свінні скігочуць, – ну не дай Божа яшчэ і бабскую работу спраўляць* (Максім Гарэцкі. У чым яго крыўда?); *Сэрца сэрцам, а трэба было спраўляць работу і па хаце, па гаспадарцы; Старшыня з'явіўся на дарозе дзесьці гадзіны праз дзве, калі сама толькі ўвайшлі ў ахвотку мужыкі, возячы пясок, узбіліся на ўспамін, як спраўлялі яны работу ў маладыя свае гады, сам чорт не братам быў ім, гарэла ў руках работа* (Віктар Казько. Хроніка дзетдомаўскага саду); *Дый ня толькі касіць, а й усякую іншую работу спраўляць* (Масей Сяднёў. І той дзень надыйшоў).

В связи с малым количеством примеров, обнаруженных в БНК, трудно сделать какой-то вывод о синтагматике слова *работа* внутри данного сочетания. Но и здесь при гендерной характеристике налицо сочетание с прилагательным *бабская*, как и в выражении *работу рабіць*.

Глагол *тварыць* обладает способностью вступать в синтагматические связи со всеми рассматриваемыми существительными: *дзела, справа, работа, творы*.

Собственно лексический парегменон *творы тварыць* в материалах Белорусского национального корпуса представлен двумя примерами: *Беларускі пісьменнік, што адгарадзіўся ад усяго свету і зашыўся сюды, каб тварыць свае геніяльныя творы*? (Пякельны рай. Кніга трэцяя, якую за мяне нехта напісаў); *Тут свае ён творы слаўныя тварыў* (Канстанцыя Буйло. Таполя). Коннотация определений в обоих случаях положительная (*геніяльныя, слаўныя*), расположение компонентов – свободное.

Сочетания *тварыць дзела* и *чыніць (учыніць) дзела* зафиксированы один раз в одном предложении одновременно только в тексте Священного Писания: *І дакончыў Бог сёмага дня дзела Свае, каторае Ён чыніў, і перастаў тварыць сёмага дня ўсе дзела свае, каторае ўчыніў* (Сьвятая Бібля: Кнігі Старога і Новага Закону).

Выражение *тварыць справу* приводится трижды в художественных и публицистических текстах: *Бывае, што словы, сказаныя ў няўрочны час, нібы ажываюць і творaць сваю справу, вяртаючыся да ўладальніка* (Вольга Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў); *Нам належыць перамагчы сваё сэрца і, спадзеючыся на волю Божую, тварыць далей справу ягоную* (Уладзімір Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні); *Не расіяне і не Захад тут тварылі справы* (БелаПАН. Лукашэнка пра Саннікава і Статкевіча: Яны хочуць быць героямі, ну і няхай).

Тавтологическое сочетание *тварыць работу* только один раз представлено в корпусе: *Ішло і да яе новае, ішло неадольна, і трэба было альбо станавіцца на яго шляху, ажно да самай пагібелі, альбо прымаць яго як непазбежнасць і, адасобіўшыся, спакойна і неадольна тварыць сваю паўсядзённую работу, бо каму, як не багам, ведаць, чым усё абернецца праз гады і нават стагоддзі*? (Вольга Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў).

Выражение *чыніць справы* употреблено в Священном Писании: *сказалі яму: Што мы маем рабіць, каб чыніць справы Божыя* (Сьвятая Бібля: Кнігі Старога і Новага Закону). Это предложение интересно тем, что в нём используются два синонимичных глагола *рабіць* и *чыніць*.

В результате исследования можно сделать вывод, что в белорусском языке имеется одиннадцать сочетаний глаголов и существительных, которые объединены в таблицу, отражающую количественные данные употреблений, извлечённых из Белорусского национального корпуса.

	дзела	*справа*	*работа*	*творы*
рабіць	7	164	103	–
тварыць	1	3	1	2
спраўляць	–	5	4	–
чыніць	1	1	–	–

Несмотря на то, что БНК ещё находится в стадии становления и не располагает достаточно большим количеством текстов, всё-таки приведённые данные показывают на приоритетное использование одних выражений в сравнении с другими. Некоторые же сочетания так и остались не реализованными, вероятнее всего из-за слишком большой разницы в семантике глагола и существительного.

Рассмотренные сочетания по-разному используются авторами текстов. Один и тот же автор в одном и том же произведении может использовать разные сочетания: *тварыць справу – тварыць работу*

(Вольга Іпатава. Залатая жрыца Ашвінаў), *тварыць справу – рабіць справы* (Уладзімір Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні). Переводчики Книг Священного Писания использовали семь из одиннадцати существующих сочетаний: *рабіць работу – справы – дзела; спраўляць справы; тварыць дзела; чыніць дзела – справы*. Из существительных в данном случае ни разу не использовано слово *творы*.

К собственно лексическому парегменону относятся: *работу рабіць, справы спраўляць, творы тварыць*. Остальные сочетания представляют собой лексико-семантический парегменон.

Список использованных источников

1. Шабулдаева, Н.И. Тавтологические сочетания с семантикой ‘делать, работать’ в русском языке / Н.И. Шабулдаева // Славянские народы и их культуры: традиция и современность : сб. науч. статей / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.] ; М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – С. 236–239.

2. Шабулдаева, Н.И. Типы парегменона в русском языке / Н.И. Шабулдаева // Славянская фразеология в синхронии и диахронии: сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – С. 319–322.

3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Ін-т мовазнаўства АН БССР. – Мн.: Гал. рэд. Бел.СЭ, 1977–1984. – Т. I–V.

4. Беларускі-N корпус. – Режим доступа : http://bnkorpus.info/#w0.word. – Дата доступа 13.10.2013

УДК 811.161.3'373.2:398.9

З. У. Шведава, М. У. Буракова

ЧАСТОТНАСЦЬ КАМПАНЕНТА *ГАЛАВА* Ў БЕЛАРУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

У артыкуле на матэрыяле фразеалагізмаў з кампанентам *галава*, якія выдзелены сярод усіх фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы, вызначаюцца прычыны высокай прадуктыўнасці саматычнага кампанента ў іх складзе. Даводзіцца, што важнейшымі прычынамі з’яўляюцца дзве, якія ўзаемазвязаныя паміж сабой: па прычыне таго, што ўласнае цела ўвогуле і галава чалавека ў прыватнасці з’яўляюцца прататыпам усіх існуючых формаў і зыходзячы з сімвалічнай

матываванасці саматызма галава, ці фразалагізацыя выразаў абумоўлена сімвальным значэннем кампанента і выдзяленнем сімвалаў метафар.

Амаль усе фразеалагізмы кожнай мовы звязаны з чалавекам, яго жыццём ва ўсіх сферах праяўлення, адрасаваны і характарызуюць чалавека. Сярод усіх фразалагізмаў, па падліках вучоных, трэцюю часту ўсяго фразеалагічнага фонду складаюць саматычныя фразеалагізмы, якія выяўляюць пазнанне чалавекам сябе праз самога сябе і атаясамліванне акаляючага свету са сваім фізічным целам.

Даследчыкі адзначаюць: «Цялесны вопыт з’яўляецца неабходным складнікам чалавечага існавання, умовай яго паўнаты і цэльнасці» [1, с. 54]. Саматычную фразеалогію складаюць фразеалагічныя адзінкі, адзін з кампанентаў каторых – назва часткі цела чалавека, ці саматызм (ад грэч. *soma* (родны склон *somatos*) – цела). Чаму ж назвы частак цела так прадуктыўна выкарыстоўваюцца ў якасці метафарычных універсалій? Справа ў тым, што пры называнні новага аб’екта ў чалавека ўзнікае асацыяцыя ў першую чаргу з тым, што яму добра вядома, што ўвесь час знаходзіцца пры ім. У першую чаргу чалавек параўноўвае, асацыіруе з сабой, з часткамі свайго цела.

Аднак аналіз саматычных фразеалагізмаў паказвае, што назвы частак цела па-рознаму, не ў аднолькавай колькасці праяўляюць сваю прадуктыўнасць у якасці кампанентаў фразеалагізмаў: адны выкарыстоўваюцца рэдка, напрыклад, плячо, паха, другія, наадварот, вельмі часта, як, напрыклад, вока, рука, нага.

Адну з найбольш колькасных груп фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы складаюць тыя, кампанентам якіх выступае *галава*, што было ўстаноўлена ў выніку выдзялення такіх адзінак з дапамогай метада суцэльнай выбаркі са “Слоўніка фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава і часткова іх падлікаў [2; 3]. Групаванне фразеалагізмаў на аснове агульнасці кампанента, паводле заўваг даследчыкаў фразеалогіі, з’яўляецца адным з апошніх напрамкаў вывучэння і даследавання фразеалагізмаў розных моў [4, с. 50]. У нашым выпадку менавіта такі падыход да выбару аб’екта вывучэння ў фразалогіі дае магчымаць вызначыць ступень частотнасці пэўных кампанентаў у фразеалогіі. А тое, што кампанент *галава* з’яўляецца адным з самых частотных сярод кампанентаў-саматызмаў, сведчаць колькасныя дадзеныя: выдзелена каля 170 фразеалагічных адзінак толькі на матэрыяле фразеалагічнага складу беларускай літаратурнай мовы. Але пры гэтым заканамерна ўзнікае пытанне, чым тлумачыцца такая частотнасць кампанента *галава*, што і з’яўляецца асноўнай мэтай прапанаванага артыкула.

Першай падставай для частотнасці ўжывання лексемы галава ў якасці кампанента фразеалагізмаў, на нашу думку, з’яўляецца тое, што найбольш прадуктыўнымі аказваюцца тыя лексемы-саматызмы, якія для чалавека лічацца, з аднаго боку, найбольш функцыянальна важнымі, як, напрыклад, вока, з дапамогай якога чалавек атрымлівае найбольшую колькасць інфармацыі, ці рука/рукі, калі ўлічыць, што ў мінулым амаль уся работа, усе віды працы былі ручнымі; з другога боку, такія саматызмы надзелены пэўнай сімволікай паводле розных павер’яў, прымхаў, рытуалаў, жэстаў, мімікі і пад. І менавіта гэта адметнасць саматычных лексем, як і многіх іншых, абумоўлівае іх задзейнічанне ў фразеалогіі. Для аргументацыі палажэння праанализуем фразеалагізмы з кампанентам *галава*.

Як вядома, галава як верхняя частка чалавека, паводле свайго размяшчэння і суаднесенасці з уяўленнямі пра будову свету, пра супастаўленне неба і зямлі, суадносіцца з верхам, небам, дзе знаходзяцца зоркі, месяц, сонца, дзе, паводле Біблii, на сёмым небе жывуць ангелы і знаходзіцца рай і якое, паводле хрысціянскага ўяўлення, лічыцца ідэалам маральнай чысціні. Галава прызнаецца галоўнай для чалавека і ўсяго, што такім прадстаўляецца (параўн. фразеалагізм *усяму галава* – ‘самае галоўнае, найбольш важнае сярод іншага’). На аснове гэтага галава са старажытных часоў суадносіцца з жыццём, розумам, а на аснове метаніміі, калі частка замяняе цэлае, галава суадносіцца з чалавекам, які ў фразеалогіі прадстаўлены *з (ад) галавы да ног (да пят)* ці *з ног да галавы*, што мае адно са значэнняў ‘з усіх бакоў; поўнасцю, цалкам’.

У пэўнай адпаведнасці з гэтым саматызм *галава* выяўляе некалькі сімвалаў метафары: «галава – розум», «галава – жыццё», «галава – чалавек і яго эмоцыі» і інш.

У аснове вобразаў найбольшай колькасці фразеалагізмаў з кампанентам *галава* ляжыць метафара «галава – розум». І гэта зразумела, паколькі мноству культур свету ўласціва ўспрыманне галавы як галоўнай і жыццёва неабходнай часткі цела чалавека, якая надзелена розумам. Тое, што з галавой асацыятыўна звязваецца ўяўленне аб галаўным мозгу, адной з асноўных функцый якога з’яўляецца функцыя мыслення, у значнай ступені абумоўлена лексіка-семантычным патэнцыялам гэтага слова як апорнага кампанента фразеалагізмаў.

У групе фразеалагізмаў (усяго 70), якія называюць, характарызуюць і станоўча ці адмоўна ацэньваюць разумовую дзейнасць чалавека, можна выдзеліць тры фразеасемантычныя падгрупы фразеалагізмаў: 1) станоўчая разумовая дзейнасць, 2) адмоўная разумовая дзейнасць, 3) неадэкватная разумовая дзейнасць.

У супрацьлегласць найбольшаму існаванню ў фразеалагіі адмоўнага полюса ацэнкі, найбольшая колькасць фразеалагізмаў (30) нясе станоўчую ацэнку разумовай дзейнасці чалавека, напрыклад: *на галаву вышэй* ‘разумны, значна больш вопытны (у параўнанні з кім-н.)’; *галава варыць* ‘хто-н. разумны, кемлівы, знаходлівы’ і ‘хто-н. дадумваецца да чаго-н., прыходзіць да якога-н. выведу’; *галава не на вошы* ‘хто-н. разумны, кемлівы, знаходлівы’ і інш. Іншыя вобразы, але блізкая сема ‘розум’ ілюструюць фразееалагізмы, дзе галава як саматычны кампанент суадносіцца са святлом, сонцам, бажаством, уладай (*з галавой* ‘вельмі разумны, здольны, здатны’, *светлая галава* ‘вельмі разумны чалавек’; *з царом у галаве* ‘вельмі разумны, кемлівы’; *мець <сваю> галаву на плячах* ‘быць дастаткова разумным, кемлівым’), з’яўляецца ёмішчам розуму (*пайсці ў галаву па розум* ‘прыдумаць што-н., дадумацца да чаго-н.’; *у галаве* ‘цікавіць каго-н., з’яўляцца прадметам чыіх-н. клопатаў, думак і пад.’), сімвалізуе інструмент вымярэння ўзроўню розуму (*на галаву вышэй* ‘намнога разумнейшы, значна больш вопытны (у параўнанні з кім-н.)’) і інш. Здольнасць думаць, вырашаць цяжкія задачы вобразна выяўляецца праз дзеянні з галавой (*ламанне галавы* ‘напружаная спроба вырашыць, зразумець, разгадаць што-н.’; *паламаць галаву* ‘моцна прызадумацца, стараючыся зразумець, разгадаць штосьці, знайсці выйсце з пэўнага становішча’). Галава выступае інструментам пазнання: *галаву не прыкладу* ‘не магу зразумець, уцяміць што-н.’.

Менш фразеалагізмаў (толькі 20), якія адмоўна ацэньваюць недахопы інтэлектуальнага развіцця чалавека ад поўнай адсутнасці розуму, тупасці да рознай ступені абмежаванасці ўзроўню разумовых здольнасцей чалавека. У прыватнасці, быць неразумным паказваецца праз адсутнасць галавы як асноўнага разумовага органа (*без галавы* ‘неразумны, тупаваты ці няўважлівы, рассеяны’), быць бесталковым – галава з дрэвам (*дубовая галава* ‘тупы, неразумны чалавек; тупіца’; *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’), быць нездагадліаым – быць пустым посудам (*пустая галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’) альбо посудам, у які нічога не лезе (*не лезе ў галаву* ‘не становіцца прадметам асаблівай увагі, цікавасці, інтарэсу; не даецца’) ці ў якім штосьці ёсць, але не тое (*мякіна ў галаве* ‘хто-н. бесталковы, някемлівы’; *салома ў галаве* ‘хто-н. дурнаваты, бесталковы, някемлівы’). Іншыя вобразы, але тая ж негатыўная ацэнка фразеалагізмаў з выразнай матывацыяй, агульным кампанентам *галава*: *без цара ў галаве* ‘недалёкага, абмежаванага розуму’; *галава садовая* ‘нездагадлівы, няўважлівы, рассеяны чалавек’; *курыная галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’.

Падгрупу фразеалагізмаў, у якіх характарызуецца неадэкватнасць разумовай дзейнасці, складаюць 20 адзінак, у якіх адлюстроўваюцца змены фізічнага стану галавы для вызначэння зольнасці разважаць, думаць (*галава пухне / распухла* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць ад мноства клопатаў, думак, шуму і пад.’; *галава / лоб трашчыць / расколваецца* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)’; *галава ходырам / ходам ходзіць* ‘хто-н. траціць здольнасць цвяроза разважаць (ад мноства спраў, перажыванняў і пад.)’; *галава закружылася* ‘хто-н. пачаў адчуваць галавакружэнне (ад стомленасці, перажыванняў і пад.)’; *галава ідзе (ходзіць, пайшла) кругам* ‘хто-н. адчувае галавакружэнне (ад стомленасці, паўнаты перажыванняў і пад.)’) ці для выражэння адчаю, безвыходнасці (*хоць галавой аб сцяну біся* ‘выказванне безнадзейнасці, немагчымасці зрабіць што-н., каб выйсці з крайне цяжкага становішча’; *хоць <ты> у вір (у пельку) галавой* ‘выказванне безнадзейнасці, немагчымасці што-н. зрабіць, каб выйсці з крайне цяжкага становішча’; *хоць галавой у пятлю* ‘выказванне безнадзейнасці, немагчымасці зрабіць што-н., каб выйсці з крайне цяжкага становішча’ і інш.).

Яшчэ адна сімволіка лексемы галава – і адпаведна новая група фразеалагізмаў (налічвае 12 адзінак) з кампанентам *галава*, якія сімвалізуюць жыццё чалавека на аснове метафары «галава – жыццё», бо пры адсутнасці, пазбаўленні галавы наступае смерць. Такія фразеалагізмы часцей за ўсё вызначаюцца агульным значэннем ‘страціць жыццё’, але ў залежнасці ад таго, як чалавек страчвае жыццё, заканчвае яго, у дадзенай групе можна выдзеліць дзве фразеасемантычныя падгрупы.

Першую фразеасемантычную падгрупу складаюць фразеалагізмы, вобразы якіх даводзяць пра ўздзеянне іншых асоб на чалавека, пра што сведчаць дзеяслоўныя кампаненты, якія поўнасцю не страцілі сваё значэнне, напрыклад: *адарваць (сарваць) галаву* ‘забіць, знішчыць каго-небудзь’; *адкруціць галаву* ‘забіць, знішчыць’; *звярнуць галаву (шыю)* ‘знішчыць каго-н.’; *знімаць (здымаць) галаву* ‘забіваць, знішчаць каго-н.’; *паскручваць галовы* ‘знішчыць, забіць каго-н. (пра многіх, усіх)’; *скручваць шыю (галаву)* ‘знішчаць, забіваць каго-н.’.

У другую падгрупу ўваходзяць фразеалагізмы, вобразы якіх ілюструюць неразумнасць паводзін, арганізацыі свайго жыцця самім чалавекам, у выніку чаго чалавек калечыцца, гіне (*зламаць <сабе> галаву (шыю)* ‘скалечыцца, загінуць’; *класці (складаць) галаву (галовы)* ‘гінуць у баі, ахвяроўваць сабой’; *навярнуць галавой*

‘загінуць’; *накладаць галавой* ‘гінуць, прападаць’; *скруціць <сабе> галаву (шыю)* ‘скалечыцца, загінуць’), рызыкуе жыццём (*падстаўляць <сваю>галаву (лоб)* ‘рызыкаваць жыццём; нарывацца на небяспеку’; *падстаўляць <сваю> галаву пад абух* ‘ставіць сябе пад нябяспеку, нарывацца на непрыемнасці’) ці, наадварот (*знасіць галаву* ‘застацца жывым, уцалець, мінуць пакаранне’).

Паводле яшчэ адной сімвалічнай ролі, якая замацавана за галавой як часткай цела чалавека, ці – «галава – чалавек і яго эмоцыі», што, з аднаго боку, набліжаецца да метафары «галава – розум», з другога боку, адрозніваецца ад яе, паколькі ў першым выпадку адлюстроўваюцца інтэлектуальныя здольнасці чалавека, а ў другім – эмацыянальныя адчуванні, можна выдзеліць групу фразеалагізмаў з кампанентам *галава*, якія вызначаюцца сімвалічнасцю значэння, што звязана з метафарай «галава – душа», але характарызуе разнастайныя эмоцыі, душэўныя хваляванні. У прыватнасці, моцнае хваляванне, разгубленасць, адчай выражаюцца найперш жэставымі фразеалагізмамі, ці тымі, у аснове якіх замацаваны жэсты з галавой, напрыклад: *вешаць (апускаць) галаву (галовы)* ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца’; *губляць (траціць, страчваць) галаву (галовы)* ‘бянтэжыцца, пазбаўляцца развагі, не ведаць ад хвалявання, як паступіць, што рабіць’; *хапацца за галаву* ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай’ і інш. Што датычыць жэстаў, то даследчыкі адзначаюць, што яны «не зводзяцца да ўяўлення пра цела як арганізм. Гэта яшчэ і свет сімвалаў, які асімілюецце ў целе» [1, с. 59].

Змены ў фізічным стане галавы (баліць, кружыцца і пад.) ці тэмпературным рэжыме яе (гарыць) скарыстаны для перадачы моцнай ступені хвалявання, турбот, клопату (*галава баліць (балела)* ‘хто-н. моцна турбуецца аб кім-, чым-н., перажывае, непакоіцца’; *галава закружылася (закруцілася)* ‘хто-н. пачаў адчуваць галавакружэнне (ад стомленасці, перажыванняў і пад.)’; *галава ідзе (ходзіць, пайшла) кругам* ‘хто-н. адчувае галавакружэнне (ад стомленасці, паўнаты перажыванняў і пад.)’; *галава кружыцца (круціцца)* ‘хто-н. адчувае галавакружэнне (ад стомленасці, паўнаты перажыванняў і пад)’; *галава ходырам (ходам) ходзіць* ‘хто-н. адчувае галавакружэнне (ад стомленасці, паўнаты перажыванняў і пад.)’; *галава гарыць (гарэла)* ‘хто-н. моцна хвалюецца, перажывае’).

А калі ўздзеянне на галаву аказваецца з боку другой асобы, тады, наадварот, у фразеалагізмах даводзіцца пра суцяшэнне, спыненне высокага накалу эмацыянальнага стану чалавека: *астудзіць*

гарачую галаву ‘угаманіць, суняць, суцішыць каго-н. залішне нястрыманага, запальчывага, неразважлівага’; *выбіваць з галавы дур (дурасць, дурату)* ‘строга ўздейнічаючы, адвучаць каго-н. ад дрэнных звычак, схільнасцей і пад.’ і інш. У выніку – *галава астыла (астыне)* ‘хто-н. супакоіўся, перастаў гарачыцца’. Праўда, заўважым, што тут відавочнай выступае яшчэ адна сімволіка лексемы галава, скарыстоўваецца метафара «галава – чалавек» пры фразеалагізацыі новых выразаў, ці ўтварэнні фразеалагізмаў (*за галавой* ‘на ўтрыманні каго-н. ці пад чыёй-н. аховай, апекай (жыць, быць і пад.)’; *на галаву* ‘на каго-н.’; *праз (цераз) галаву* ‘не папярэдзіўшы каго-н., мінуўшы таго, да каго непасрэдна трэба звяртацца (рабіць, зрабіць што-н.)’ і інш.), вобразы якіх узыходзяць да старажытнай формы ўсведамлення саматычнай часткі чалавека – галавы як цэлага.

Такім чынам, аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *галава*, які вызначаецца высокай прадуктыўнасцю, дазваляе меркаваць, што выбар і частотнасць гэтага саматычнага кампанента звязаны з замацаванай за ім сімволікай. І чым больш выяўляецца сімвалаў, тым большая частотнасць кампанента і адпаведна большая колькасць фразеалагізмаў з гэтым кампанентам. Саматызм-кампанент з сімвальным значэннем, скарыстаны ў новай, другаснай, адзінцы мовы – фразеалагізме, разам з іншымі кампанентамі гэтай адзінкі, перадае, «надзяляе» фразеалагізм гэтай сімволікай. І фразеалагізмы, фіксуючы розныя вобразы, набываюць ролю сімвалаў, эталонаў, стэрэатыпаў як знакаў культуры, захоўваюць, перадаюць і даводзяць да новых пакаленняў носьбітаў мовы пэўную культурную інфармацыю, што і выдзяляе фразеалагізмы як найбольш «культураносныя» адзінкі кожнай мовы. Мы не прэтэндуем на канчатковы і бясспрэчны вывад, але асобныя назіранні за частотнасцю кампанентаў-саматызмаў, у тым ліку і з кампанентам *галава,* дазволілі выказаць гэта меркаванне.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Никитина, Е.С. Игры с телом / Е.С. Никитина // Психосемиотика телесновти / под общей ред. и с пред. И.В. Журавлева и Е.С. Никитиной. – М.: КомКнига/URSS, 2005. – С. 51–62.

2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: У 2 т. Т. 1. А–Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.

3. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: У 2 т. Т. 2. М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008. – 704 с.

4. Ляшчынская, В. А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.

УДК 81’282.2

С. А. Янковская

СЕМАНТИКА ПРЕДЛОГОВ С ПРОСТРАНСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ И ПРЕФИКСАЛЬНЫЕ ПРОИЗВОДНЫЕ ЛОКАТИВЫ

В статье рассматриваются коррелятивные и некоррелятивные отношения между предложно-падежными формами имен существительных с локативной семантикой и соответствующими им однословными производными локативами. Отмечается, что в литературном языке и в русских народных говорах предложно-падежные формы имен существительных, выражающие рассматриваемое значение аналитически, в различной степени способны послужить основой для создания соответствующего однословного коррелята-эквивалента с локативной семантикой.

Хорошо известно о смысловом параллелизме между предлогами с пространственной семантикой и значением соотносительных префиксов в составе ряда производных [2]. В диалектном словообразовании и словообразовании СРЛЯ зачастую отмечаются связи между префиксами nomina loci и соответствующими им предлогами в составе предложно-падежных форм имен существительных, которые иногда находят отражение и в словарных дефинициях к производным словам. В таких случаях есть все основания считать, что значение префикса nomina loci может коррелировать со значением предлога, который находится рядом с существительным. Сравните:

заморье (СРЛЯ) *Устар. и нар.-поэт.* ‘Местность *за морем*’ [1, т. 6, с. 353];

предгорье (СРЛЯ) ‘Местность, расположенная *перед горами*, прилегающая к подножью’ [1, т. 19, с. 529];

*з**а**стенье* и *заст**е**нье* (диалектн.) ‘Место *за стеною’*. Застенье. Даль [без указ. места]. Влад., 1932. Место за крепостною стеною. Пск., 1855 (1-е знач.) [3, т. 11, с. 60];

*междул**у**нок* (диалектн.) ‘Пространство *между лунками’*. Кемер., 1964 [3, т. 18, с. 80];

*п**о**бережье* (диалектн.) ‘Деревни, расположенные *по берегу* реки’. Олон., 1896 (2-е знач.) [3, т. 27, с. 193] и др.

Наряду с рассмотренными выше производными локативами, которые являются полными «поморфемными эквивалентами»

предложно-падежных форм, для русских народных говоров характерны также такие производные, демонстрирующие частичные несоответствия. В таких случаях префикс диалектной производной единицы идентичен предлогу предложно-падежной формы существительного в составе перифразы, отмеченной в СРНГ, однако корневая морфема производного локатива и существительного в структуре перифразы не являются идентичными. Например:

*надп**е**лок* ‘Чердак *над сараем* для мякины, *над клетью* (кладовой)’. Пск., Твер., 1855. Твер. [3, т. 19, с. 247];

*надл**а**вочник* ‘Полка *над окнами’*. Арх., 1969 (2-е знач.) [3, т. 19, с. 237] и др.

Дополнительным доказательством того, что пространственная семантика в единице *надп**е**лок* выражается префиксом *над***-**, является наличие в русских народных говорах единиц с корневой морфемой *пел-*, представляющих значение ‘сарай для мякины’: *2.пел**у**нь*; *пеле-вица*; *пелёвник и пел**е**вник*; *пелёвница, пел**е**вница* и *пелевн**и**ца* (1-е знач.); *пел**е**вня* и *пелевн**я*** (1-е знач.); *пелев**у**шка* [3, т. 25, с. 322–332].

Порой в говорах отмечаются такие nomina loci, префикс которых идентичен предлогу и активно участвует в выражении семантики локативности, однако сама внутренняя форма диалектного слова, его лексическая семантика обнаруживает лишь имплицитную связь с корневой морфемой. Ср.:

*подвор**о**тня* ‘Пространство, щель *под дверью* сарая’. Новг., 1969 [3, т. 27, с. 368];

*2. подг**о**рница* ‘Помещение для мелкого скота *под избой’* (2-е знач.). Куйбыш., 1939 [3, т. 27, с. 379] и др.

По данным Словаря русских народных говоров, номинация *«вор**о**тня»* служит для обозначения двери, а номинация *«г**о**рница»* – для обозначения избы. Сравните:

*вор**о**тня* ‘Ворота’. Курск., Калуж. Твер. (3-е знач.) [3, т. 5, с. 122];

1. *вор**о**та, ворот**а** и вор**о**та* ‘Входная дверь с крыльца в избу, в сени’. Арх., 1912 (1-е знач.) [3, т. 5, с. 118];

*г**о**рница* ‘Холодная изба за сенями’. Калуж., Моск., 1910 (2-е знач.) [3, т. 7, с. 47].

Соответственно, предложно-падежные формы имен существительных, отмеченные в Словаре русских народных говорах в составе словарных дефиниций, *под дверью* и *под избой* идентичны формам под *воротами и под горницей*, которые в территориальных диалектах сконденсировались в префиксально-суффиксальные производные локативные существительные *подвор**о**тня* и *2. подг**о**рница.*

Наряду с корреляцией семантики предлога и префикса nomina loci, в говорах и в литературном языке возможны также их несовпадения, например:

приозерье (СРЛЯ) ‘Местность вблизи, около озера’ [4, т. 11, с. 648];

*застр**е**шье* (диалектн.) ‘Пространство *около крыши*’. Орл., Слов. Акад. 1903 [3, т. 11, с. 67];

*засуст**а**в* (диалектн.) ‘Место *около сустава* на теле человека’. Курган. Тобол., Великорусские заклинания [3, т. 11, с. 75];

*подвол**о**чье* (диалектн.) ‘Место *по волоку, вблизи него*’. Волог., 1898 [3, т. 27, с. 365];

*подб**о**рица* (диалектн.) ‘Участок редкого, мелкого леса перед основным лесным массивом, бором’. Курган., 1962 [3, т. 27, с. 343] и др.

Словарная дефиниция далеко не всегда и не в полной мере отражает систему пространственных координат, которой соответствует локатив. К примеру, *застрешье* – это не только ‘место за стрехой’, но и ‘место около крыши’; *засустав* – не только ‘место за суставом’, но и ‘место около сустава’; *подволочье* – не только ‘место под волокой’, но и ‘место по волоку’; *подборица* – не только ‘место под бором’, но и ‘место перед бором’.

Известно, что некоторые префиксальные производные с семантикой локативности образуются на основе соответствующих предложно-падежных сочетаний имен существительных (*за рекой* → *заречье*). Подобные сочетания, выражающие рассматриваемое значение аналитически, в литературном языке и в русских народных говорах в различной степени способны послужить основой для создания соответствующего однословного коррелята-эквивалента с локативной семантикой. Например, в СРЛЯ сочетаниям место за селом, место между сараями и др. в качестве «поморфемных соответствий» отсутствуют производные локативные существительные. И сравните с говорами, где данные значения эксплицируются уже не аналитически, а посредством однословных производных единиц *заселье* и *межсарайник*:

заселье ‘Окраина поселения; пустырь за селом’. Даль [без указ. места]. Ряз. (2-е знач.) [3, т. 11, с. 28];

межсарайник ‘Пространство между поставленными в ряд сараями, защищенное сверху соприкасающимися крышами’. Верхнее Поволжье [3, т. 11, с. 90].

В структуру семантических перифраз идентичных по морфемной структуре локативных субстантивов русских народных говоров и литературного языка могут входить предложно-падежные

формы имен существительных, предлоги которых связаны отношениями синонимии. Сравните:

побережье (СРЛЯ) ‘Полоса земли, местность вдоль берега (моря, озера, большой реки)’ [1, т. 17, с. 154–155] и *побережье* (диалектн.) ‘Деревни, расположенные по берегу реки’. Олон.,1896 (2-е знач.) [3, т. 27, с. 193].

Словарная дефиниция литературного языка в качестве коррелята локативу побережье позволяет выделить предложно-падежную форму имени существительного вдоль берега, а словарная дефиниция Словаря русских народных говоров – предложно-падежную форму имени существительного по берегу. Однако совершенно очевидно, что предлоги вдоль и по-синонимичные предлоги. Сравните: вдоль ‘Указывает на направленность действия по длине чего-л.’ [1, т. 2, с. 367].

В словообразовании СРЛЯ отдельное место занимают единицы, лексикографическое толкование которых вполне определенно указывает на наличие тех или иных «составляющих» пространственной семантики. Сравните, например, производные единицы литературного языка с префиксом на-, выражающие семантику расположения на поверхности чего-либо:

налобник ‘Старинный женский головной убор, надеваемый на лоб, в виде нарядной, с украшениями повязки’ (1-е знач.) [1, т. 11, с. 225];

намордник ‘Сетка из ремня или проволоки, надеваемая на морду собак и других животных’ (1-е знач.) [1, т. 11, с. 247] и др.

В диалектном же словообразовании производные единицы с префиксом на- не просто связаны с пространственной семантикой, но в отличие от литературного языка являются локативами. Сравните:

натопорень ‘Кожаный чехол для топора’. Том., 1930 [3, т. 20, с. 224];

нахолищо ‘Чехол для ружья’. Якут., 1972 [3, т. 20, с. 269];

наигольник ‘Ящик, футляр для иголок’. Волог., Енис. [3, т. 19, с. 294] и др.

Из приведенных определений видно, что *натопорень* и *нахолищо* в говорах – это чехлы; *наигольник* –- ящик, футляр. В данном случае локативная семантика таких единиц сконцентрирована на представлении значения вместилища. Кроме этого, следует заметить, что в диалектных nomina loci *натопорень, нахолищо* и *наигольник* отсутствует связь между префиксом производных единиц и предлогом в составе предложно-падежных форм существительных, зафиксированных в Словаре русских народных говоров: единицам с префиксом

на- *(натопорень, нахолищо, наигольник)* приводятся сочетания с предлогом для (для топора – *натопорень;* для ружья – *нахолищо*; для иголок – *наигольник*), что нехарактерно для СРЛЯ.

Порой в диалектном словообразовании наименования места представляют собой застывшие формы существительного в том или ином падеже. Так, например, носители территориальных диалектов локусы «улица» и «устье» определяют как расположение НА данных точках пространства. Сравните:

наулица ‘Улица’. Арх., 1964 [3, т. 20, с. 248];

наулка ‘Улица’. Ряз., Даль [3, т. 20, с. 248];

наулок ‘Проулок, переулок’. Ряз., Даль [3, т. 20, с. 248];

наустье ‘Устье’. Южн. р-ны Краснояр., 1967 [3, т. 20, с. 250–251] и др.

В данном случае единицы улица и устье, отмеченные в составе перифраз диалектных производных *наулица, наулка*, *наулок, наустье*, являются только единицами наименования того или иного локуса без выражения детализированных динамических характеристик, в то время как их корреляты-производные диалектные локативы все же связаны с выражением некоторой динамики расположения в пространстве.

В Словаре русских народных говоров некоторым локативным существительным приводятся перифразы, содержащие в себе не одну, а несколько предложно-падежных форм имен существительных с локативной семантикой. Сравните, например: *подзалавок* ‘Место (за занавеской) для посуды под лавкой в кухонной части избы’. Даль. Сузун. Новосиб., 1964. Сиб., Перм., Свердл. (1-ое знач.) [3, т. 28, с. 13].

Такая перифраза позволяет выделить одновременно предложно-падежные формы имен существительных место за занавеской, место для посуды, место под лавкой и место в кухонной части избы. При образовании однословного производного локатива, коррелята такой развернутой перифразы, отмечается некоторая избирательность предложно-падежных форм имен существительных, значение предлога которых сохраняется в морфемной структуре производной единицы. В данном случае в морфемной структуре однословного эквивалента отразились только предложно-падежные формы имени существительного с предлогами под и за, так как в качестве эквивалента такой развернутой перифразе отмечен локатив *подзалавок* (1-е знач.) [3, т. 28, с. 13].

Отмечены случаи, когда в морфемной структуре диалектных производных единиц со значением места отмечается несколько префиксов, коррелирующих с предлогами литературного языка. Однако данные предлоги отсутствуют в составе семантических

перифраз для данных производных единиц. Сравните: *подзагорбок* ‘Место между лопатками’. Забайкал., 1980 [248, т. 28, с. 12]; *подзакутник* ‘Подворотня’. Ряз., 1955 [3, т. 28, с. 13].

Словообразовательная структура таких единиц (*подзагорбок, подзакутник*) позволяет вывести гипотетически возможные предложно-падежные формы имен существительных под горбом и за горбом, под кутом и за кутом, предлоги которых были бы идентичны префиксам. Однако будут ли в русских народных говорах такие предложно-падежные формы имен существительных, выводимые из морфемной структуры производных единиц, совпадать с той семантикой единиц *подзагорбок, подзакутник*, которая отмечена в Словаре русских народных говоров?! Диалектный материал дает основание нам утверждать обратное и позволяет говорить о том, что такие гипотетически возможные предложно-падежные формы имен существительных детализируют значение расположения в пространстве.

Таким образом, в словообразовании СРЛЯ и в диалектном словообразовании можно отметить наличие коррелятивных отношений между префиксами nomina loci и соответствующими им предлогами в составе предложно-падежных форм имен существительных. Однако, наряду с корреляцией семантики предлога и префикса nomina loci, в говорах и в литературном языке возможны также их несовпадения. Кроме того, предложно-падежные формы имен существительных, выражающие локативную семантику аналитически, в литературном языке и в русских народных говорах в различной степени способны послужить основой для создания соответствующего однословного коррелята-производного локатива.

Список использованных источников

1. Большой академический словарь русского языка / гл. ред. К. С. Горбачевич. – М. – СПб.: Наука, 2004–2011. – Т. 1–19.

2. Грамматика современного русского литературного языка. – М. : Наука, –1970. – 767 с.

3. Словарь русских народных говоров : 1965-2013. – М. – СПб. : Изд-во Академии наук СССР ; Институт лингв. исследований РАН. – Вып. 1–45.

4. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / Академия наук СССР ; Ин-т русского языка. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1950–1965. – Т. 1–17.

Навуковае выданне

Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць

Зборнік навуковых артыкулаў

У дзвюх частках

Частка 1

Адказныя за выпуск:
А. А. Лашкевіч,
К. В. Лёгенькая

Падпісана да друку 03.11.2015. Фармат 60×84 1/16.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 14,6.
Ул.-выд. арк. 16,0. Тыраж 30 экз. Заказ 641.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
"Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны"
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/87 ад 18.11.2013.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246019, Гомель